

АЙЛАНЧ ДЖОЛЛА

КЕБЕКЛАНЫ БИЛЯП

АЙЛАНЧ ДЖОЛЛА

КЕБЕКЛАНЫ БИЛЯЛ

ПОВЕСТЬ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК, 1982

*Мен танымагъан, кёрмеген,
джылыуун бюгюн да кюсеген
багъалы адамгъа—атама атайма.*

Автор.

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

Нет, лучше с бурей силы мерить,
Последний миг борьбе отдать,
Чем выбраться на тихий берег
И раны горестно считать.

А. Мицкевич

Къотур къаяны башындан къарасанг, юч ёзенни арасындагы талада орналган эл, къол аяздача, ариу кёрюне, эки-юч кычырым узундукъга созулады. Таланы сол джаны бла барган кём-кёк суу, не сууукъ кыш да бузламай, кесини белляуна элни тынгылата, энишге, кенг тюзлеге ашыгдады.

Акъ башлы мийик тауну сыртын джасай, эниш сюремге саркъа келиб, элни кыйырындагы мийик юйню къатына джууукълашыргъа къоркъганча, тохтайды нызы, наз чегет.

Элде уа къуру юч юйден къалганла бары да бирчаладыла: топракъбаш, агъач юйле. Қалган ючюсю уа, башхалагъа къой, бир-бирине да ушамайдыла. Эм уллу юйден чыгыб аны акъ къанджал башында кюн таякъланы ойнагъанларына къарай, кесине разылыгъын билдиргенча, мыйыкъларын ёрге сылаучанды Шаулук. Кесине разы болмазча уа, не хатасы барды: гёнлери мюрзеуден толук, маллары джайлыкъларында, джетген джашы, кызы. Қабакъ эшиклени сакълаб, арбазда тагъылыб турган

къайыр итледен чиркиген элчиле, кече къой, кюндюз да къоркъа келедиле. Адам аягъы тыningандан сора Шаулух итлени сынджырладан джибериучюсюн киши билмейди. Эмен къангаладан омакъ ишленген бурууну Шаулух кеси къоллары бла ишлегенди.

Муштрай сау заманда гитче топракъбаш юйчюкге элчиле къб келиучен эдиле: къбюсюне оноу сорургъа. Таулулагъа, къайсы бирине да, ариу сёзлени айтыб, элчилени ётгюрлюклерин, джигитликлерин махтаб, бир-биригизге ариу болугъуз, кёлкъалды болмагъыз дегенден сора джукъ къошмаса да, аны сые эдиле гитче, уллу да. Не этериксе, къарт терекни къуушунда да джылыныучанды джылан. Ол да, кесини иннетин адамгъа билдирмегенлей, байлыкъгъа сукъланнгандан не этерге билмей, кёнчекликге чыгъаргъа да батырлыгъы джетмей, къб сагъышлануучан эди. Алтын кюбюрню къолгъа джыяр мадар табса, ёлген атасыны сюеклеринден басхыч этерге да болур эди. Не мадар этерге билмей тургъан Муштрай, къартла бир джерге джыйылгъан заманны сакълаб, акъырын, Меккагъа элден бир адамны джиберирге кереклисин, ол къайтыб, керти динни элге джайса, халкъ уллу разы боллугъун билдире тебреди. Аны оюмлу сёзлерине къулакъ ие туруучу къартла сёзден ишге кёчдюле. Ала этген оноу къысха эди: хар юйдеги, болумуна кёре, не ачха, не мал бериб, Муштрайны джолуна джетерча бир зат джыйыб, аны Меккагъа джиберирге, ол муратха джетер ючюн, хоншу элlege адамланы джибериб, ачха, мал болушлукъ излерге.

Сабийликден ёлгюнчю дери беш ууахты намазларын бёлмеген элчиле, къартланы оноуларын асыры джаратхандан, тойчукъ да къурагъан эдиле. Кёб заман да кетгинчи, иги кесек мал, ачха джыйылды. Биягъы къартланы оноулары бла, талай джаш, Муштрай да орталарында, Шаулухну къолундан тутуб, джолгъа чыкъдыла, малланы сюрюб. Тёбен элlege сатылгъан малланы ачхала-

рын хурджунундагына кѡошхан Муштрай, энди мураты толургѡа башлагѡанын ангылаб, элге кѡайтыуну юсюнден сагѡыш этиб башлады.

Элчи джашланы ашыргѡандан сора, Меккагѡа барлыкѡ Муштрай, джашы Шаулух бла бир кесек джол кѡоратыб, тюз джерледеги эллени бирини кѡатында тохтады. Батаргѡа хазыр болуб тургѡан кюнню кѡызыл тогѡайына кѡараб:

— Биз былайдан ары барлыкѡ болмабыз,— дейди.

— Атѡа, Меккагѡа уа? Энди узакѡмыды?

— Керексиз затѡы ёмюрде да соруучу болма. Мекка бизсиз да джашарыкѡды. Элчилеге да бир джууаб джарашдырыбыз,— деб, намазлыкѡ болмагѡаны себебли, чепкенин джайыб, абдез алмагѡанлай, кѡыбылагѡа бурулуб, кѡоллары кѡлтюрдю.— Намаздан сора айтырма сеннге хапар.

Саубитген Муштрайны уллу, кѡара, сабыр кѡзлери бардыла. Хаман да бир затѡа кѡыйналыб тургѡанча, мыдахдыла ала. Аны кѡзлерине кѡарай, ичлеринден джазыкѡсына, «бу адамны биз билмеген бир кѡыйынлыгѡы барды» деучендиле эчиле. Узун, кѡара мыйыкѡлары, аланы орталары бла эринлерине джетерге хазыр болуб тургѡан джити бурну бетин артыкѡ да мыдах кѡргюзедиле. Сабий заманында хоншуларыны тауукѡ орунларына ашхам кѡарангыда не эсе да излей баргѡан Муштрайны кѡулагѡын самыр сермеб эки джыртханы бла бителмей кѡалгѡанды. Атасы намаз эте тургѡан кѡзюуде аны кѡулакѡ джартысыны салпыланыб тургѡанына кѡарай, ичинден джазыкѡсынады Шаулух. Адам болмагѡан джерде атасы акѡыл юретгенлей турады. Му бусагѡатда да, чепкенин юсюне кѡаблаб, кѡатына олтура, имбашына ауур кѡолун салды.

— Меккагѡа узакѡды. Ары барлыкѡла бизсиз да кѡбдюле. Биз а кеси кѡайгыбызны этейик — Аман кѡзден аллах сакѡласын.

Ачхадан тыкъланыб тургъан хызенни бютеу ичиндегин аллына къуюб, эки юлешиб башлады: ууакъланы уллу ачхаладан айырды.

— Билемисе, джашым, была бир-бирине икелишмей турадыла. Ма, бу ачхагъа,— уллуланы кѣргюзеди,— джарагъан юй ишлеб, малла, джер кесек да аллыкъбыз. Былагъа уа — кийим-зат кереклини. Алай а эртде этерими кеч этдим дейме. Энди юйге къайтыб, джангы джашауну башлайыкъ.

— Элде уа не айтырыкъдыла?

— Ачханы аманлыкъчыла сыйырдыла дербиз. Къоркъма, меннге ийнанныкъдыла, хомух. Адам деген не затды, билемисе? Артыкъ да бек бизни таулула? Хар адам да эки тюрю джан джашайды. Керти адамлыкъ бла джаныуарлыкъ. Джюрегине джарашхан сѣз айтыб турсанг, адам сеннге ариудан ариу, игиден иги болуб барлыкъды, тигине урдурсанг а, аны ичинде джукълаб тургъан джаныуар уяныкъды. Сен, джашым, тигине ёмюрде да урдурма, керек джерде тынгылай билген да игиди. Ма сѣз ючюн, ал да къара бизни таулуланы. Къайсы бирин да махта, сенича джокъду де, ол адам экинчи кюнюнде арт къабынын сеннге алыб келликди. Кѣрдюнгмю меннге этгенлерин? Къараб-къарагъынчы ачха, мал джыйдыла, къара сомсуз болуб тургъан менича биреуленни, кеси ичлеринде къой эсенг, тѣгерек элде да эм бай адам этдиле. Не ючюн этедиле? Ариу айтыб, урламай-тырнамай, ачхаларын ала билгеним ючюн.— Башын атасыны тобукъларына салыб тургъан Шаулухну тюрте: — Къалкъыбмы къалдынг? — деб сорду.

— Огъай, аття, тынгылаб турама.

— Ангылаймыса мен айтханны?

— Ангылайма.

— Сора джукълайыкъ, ансы тангны атдырыб къоярбыз. Элге къайтсакъ, кишиге джукъ айтма.

— Хоу.

Талай кюнден, эртденбла, джашыны да кьолундан тутуб, элге кирген Муштрай, юйюне да кьайтмагъанлай, малланы кыстаб, ныгышда ушакъ эте тургъан кьартлагъа барыб, мыдах саламлашыб, аманлыкъчылагъа кесин тонатханыны хапарын айтды. Аллахны кьууллугъуна кесин бериб, юйюн-башын да атыб, талай заманны кыйналыб айланнганы ючюн, аны джюрегин джаза, кьартла дагыда оноу этдиле: инджилиб айланнган Муштрайгъа хар юйдеги кьолундан келгенча болушлукъ берирге.

Джюреги асыры кьууаннгандан чартлаб чыгъарча болуб тургъанын джашыра, юйге джууукълашхан Муштрай, башын ёрге кёлтюрюб:

— Алайды, джашым, энди мен сени старшина этерге кючюм джетерикди,— деди.

Андан сора джыл джарым тюгел ётгюнчю, мазаллы юйню ишлеб башлагъан эди Муштрай. Алай а, муратына джетгинчи, джарыкъ дунияны кьарангыгъа ауушдурду: юйню ишлеб бошаб, буруугъа эмен кьангала алыб келе тургъанлай, джардан кетгенди. Ол кёзюуде Шаулух онсегиз джылдан джангы атлагъан эди. Атасындан айырылгъан Шаулух элчилеге кесин алдыра билгенликге, старшина болалмады. Юйдегили болгъанындан сора, атасы анга этген муратны джашы Дебогъа джоралаб башлады. Элчиле, Муштрайны харамлыгъын ангылаб, разы болмагъанларын ичлеринде тутханлыкъгъа, аны асырагъандан сора джашына кечмеклик бериб, не азчыкъ да озгъан хапарны эслерине тюшюрмейдиле. Не джашыруу, аллай бирни Шаулух ангыламазча адам тюлдю: кьайсыны да джарлылыгъына ёрге кьобаргъа хазырды. Керек эсе, ал атланы, джек ёгюзлени.

— Таулула тюлбюзмю? Сени джарлылыгъынгы мен ангыламаймамы, не башхасы барды, кьууанчыбыз, джарсыуубуз да бирге. Аймысына, ашыкъма, ишинги баджарсанг, келтирирсе. Бу мал деген зат бу джалгъан дунияда бизден да кьаллыкъды.

Джукъ тилей келген элчиле быллай сёзлени эшит-селе, аныкын алгъан кьой, кеслерини ахыр кьабынлары аны бла юлеширча боладыла.

Шаулук, атасы ишлеб бошамагъан бурууну битдириб, эки эгерни аны ичинде арбазгъа такъгъанында, адам-ланы келиулери сериуюн болуб тебреди: ким биледи, мийик буруу тыйгъычлыкъмы эте эди, огъесе кьайыр итледенми кьоркъа эдиле.

Юйленгинчи, Шаулук бир кере да кечеге тойдан кьалмаучан эди. Джашы Дебо туугъандан сора, таб, кеси да иги ангыламагъанлай, тойладан айырылыб, бош заманын кьартланы кьатларында ашыра, джылы джет-мегенликге, алагъа тенглик этиб башлады. Атасыны айтханын унутмаучу Шаулук, ушакъгъа сёз кьошма-гъаны ючюн, аны халисин артыкъ да бек джаратадыла кьартла. Дебону окъутуб, аны уллу адам этерге бютеу кючюн салыргъа хазырды ол. Ма, энди уа, бу ашхы эрт-денбла, кюн таякъла акъ кьанджалбаш юйню башында ойнагъан кёзюуде, арбазгъа чыгъыб, этиучюсоча, мый-ыкъларын сыламады, кенгден кьараб, элге эс бёлмеди. Гулоч таягъын эки аягъыны арасына сюеб, аны тутуб тургъан кьолуна башын салыб, олтурду. Ташдан ариу джонулуб ишленген эсгертмеге ушай эди ол.

Арт кёзюуде не эсе да джукъусуз болуб, бир кесек азгъанды. Мутхуз кёзлери кишини да кёрюрге излеме-генча, юйню мыйюшюнден тебреб, арбазны, тагъылыб тургъан эгерлени, мийик бурууну юсю бла джюзе барыб, кьабакъ эшикледи тохтадыла. «Дуниямы бу затлагъа бериб, не табдым? Ол джашны окъутханым да иги бол-гъан эди, энди кеси башын джюрютюрюкдю бу кьай-гъылы, осал дуняда. Бу кьатыш-кьура заманда кьызны ол гемнезиядан тыйгъаным иги болду... Бу революция дегенлери уа кьайдан чыгъыб кьалды? Не излейди экен бу халкъ, баш кёлтюрюб? Атам, мен дунябызны туюб джыйгъан байлыкъгъа кьол узатыргъа излегенликге,

андан джукъ табалмазла. Ол джаш бир къайытха эди, ансы кѣргюзюр эди бу къаратабанлагъа!..»

Бюгюн, не сейир эсе да, Шаулухну халын табсыз кѣргенча, эки эгерни бири джатыб, узатыб тургъан эки аягъына башын салгъан болмаса, иеси къайгъылы тюлдю. Бири уа, мазаллы боз эгер, сынджыргъа кесин ура, тохтаусуз чабады. Шаулухну къатыны, сууджилик Ханым, эшикден башын къаратыб:

— А киши, ол байтамал къаллыкъны бир тохтат, туура башымы сангсытыб къойду, — деб, зынгырдауукъ ауазы бла тѣгерекни зынгырдатды.

Шаулух, акъырын ёрге къобуб, эки айры агъач сенекни алыб, эгерни къатына келе:

— Башынг къалын болса, сангсыгъан да этмез эди — деб, къатынына кѣз джетдире, итге сенек бла керилди. — Тын, иесиз къаллыкъ, хырылдаб турма да!

Алай а, эшикни джабыб, ичгери кирген къатыны аны сѣзлерин эшитмегенине да къарамай, ызына къайтыб, биягъы ныгъышха олтурду. Боран къобарны аллы бла къаралгъан тенгизча, тюрленнгенди Шаулух. Алгъаракъда тыкъ-тыкълама гѣнлеге къарагъанлай джылтыраучу кѣзлери энди, озгъан насыбны излегенча, джерден кѣлтюрюлмей чууакъ кѣкню ауларгъа суймейдиле.

Олтурады Шаулух, таша оюмлагъа кесин хорлатыб. Ат туякъ таууш дженгил джууукълашыб, аны сагъышын бѣлгени бла бирге, къабакъ эшиклени ары джанында атла тохтадыла.

— Шаулух, аття джибергенди къошдан. Маллагъа джанлы чабханды. Онджети къой харам болгъанды. — Ким эсе да ауузундан сѣзюн алыб къояды деб къоркъгъанча, дженгил айтыб, баш энишге болуб тынгылады Ибрахимни джангыз джашы Халис.

— Ай, атанга налат! Джукъугъа кесин хорлатыбмы къойгъанды? Кеси нек келмегенди? Итден джаратылгъан мутлах?

— Джаралы малланы соя кьалгъанды.

— Кесини маллары бла тёлёр.

— Бизникиледен кьуру эки токълу бла бир кьой кьалгъанды.

— Бар да айт, кьайдан табса да, табсын тэлеуюн.— Бу табсыз заманда асыры оздуруб джибермеймеми экен дегенча ююмлашыб, Шаулух дагыда кьошду.— Ишинден кьол айыргъанлай, меннге джетсин.

Сёзюн бошагъынчы, кьабакъ эшикле ачылыб, арбазгъа Мусос кирди. Аны кёргенлей, эгерле, эртде танышлары бла саламлашханча, кьуйрукъларын булгъадыла.

— Нек чамланаса, Шаулух, бу ашхы эртденде?

— Чамланмай не этгин? Ибрахим иги кесек малны джанлыгъа сойдургъанды да кьойгъанды—деб Мусосха джууаб бере,— бар, не сакълайса энди,— деди Халисге.

Ибрахим улугъа андан сора эс бёлмей, экиси да мазаллы кертме терекни тюрюнде олтурдула. Танг джангы атханлай, Мусосну бош келмегенин ангылагъан Шаулух, кеси башлар кереклисин дегенча, мыйыкъларын сылай:

— Ол хадаус Дакка да аскерге кетерни аллы бла талай малны сойдургъан эди. Ант этеме, тёлетдирирге деб башлагъан эдим, дагыда юйюнде гырджынлыгъы болмагъаны себебли, джазыкъсыныб кьойдум. Бу табсыз заманда элде эрши кёрюнюрге да джарамаз.

— Энди, Шаулух, мал кьайгъыны кьоюб, джан кьайгъылы болургъа керекча ангылайма.

— Не дегенлигинг болду?

— Деб а не дериксе? Тюнене кече, ол асмакъгъа асылыр керекли кьалгъан Умар, тегерегине иги кесек адамны джыйыб, бальшеукле келедиле, алагъа биз болушургъа керекбиз деб, Хаджибекирни узункай Сафары да андан артха кьалмай, талай заманны ауаз бериб тургъандыла. Анга ийнанмазгъа да болур эдим, кесим кёрмесем.

— Не затны?

— Иссисууда эдим бирсикюн. Баш джюрюте билген

кѡауум башы кѡайгылы болгъанды. Байлыгъын ачха этерге кюрешиб, иги кесек адам джанлагъанды шахардан. Былайда уа дунияны кѡозгъаб айланган Умар бла Сафардыла. Ол заманда Сафарны да джойдуруб джибермедик да. Аланы кѡоратыр мадар табсагъыз деб, джашла бла оноу этгенме.

— Ала бла бусагъатда алай кюреширге джарамаз.

— Ангыламадым сени, Шаулух.

— Алачалагъа кесибизни ариу кѡргюзген кирик эте туругъа керекбиз, заманны таблыгъы тѡшгюнчю. Бусагъатда сен-мен этген умутла болмагъаанын эслей болурса.

Ич иннетин, джашына болмаса, ъмюрде кишиге ачмагъан Шаулух, бюгюнледе адамгъа тюбесе, кесин керти огъурлу, джумушакъ, хама да, хар кимге да джарсыунда болушлукъ кѡргюзюрге хазыр адамча этиб, энчи насыбы ючюн баш кѡлтюрген джарлы халкъны кесине чамландырмайды, алай а асыры да ъчюкдюрмейди. Башха заман болса, Ибрахимни терисин башха тюрю этмей, тилимди-тилимди кѡбарыб соярыкъ эди малла ючюн, бюгюн а кѡуут джуммакъдан тыгъылгъанча тынгылады.

— Да, Шаулух, асыры озуб башлагъандыла. Бизни джакъларыкъла да кѡрюнмейдиле.

— Аллаила табыллыкъдыла, тѡюзом керекди ансы, — деди Шаулух, бир башха затны юсюнден терен сагъыш этгенге ушай.— Алгъаракъда джаш келиб кетген эди да, кѡб хапар келтирген эди. «Бусагъатда аскерчилеге кѡаты сѡлешгенден эсе, ариу тил бла кесибизге буругъа кюрешебиз. Былайда сиз хыны болмагъыз. Ариулукъ бла, ачха бла кѡайсы бирине да кесигиз айтханны этдирирча мадар излегиш», деб кетгенди. Ийнан ол бир зат билгенине. Аны кѡй, Даккагъа кѡатыракъ сѡлешгенимде, менге хыны этиб кѡйду. Алгъын урсам, урушсам да, Дакка тынгылаб, кѡзлерин чабырларына джибериб туруучан эди. Ол джол а, кесин кѡайырыб, туура кѡзлериме битиб:

— Шаулух, оза тебрегенча ангылайма,— деб, кетдим-келдим деген да джокъ, бурулуб юйуне кетиб къалды. Къакъгъан-сокъгъан да этген болурма, алай а мен анга аталыкъ этмегенме деб, ким айталыр? Не уа, къатын кибигин келтиргенинде, соймагъанмы эдим эки иркни?

— Кесиникиле тюлмю эдиле ала?

— Кесиникиле мени малымдан болмай, джерденми чыкъгъандыла?

— Этимли джашха ушаучан эди.

— Анга сёзюм джокъду. Алай а, джаш къошха чыгыб, накъырда-чам этгенин кёлтюралмай, тутушургъа чакъыргъанча этиб, бурнун къанатыб джибергенли, аны кёрсем, эки къолум бир-бирин кючден тыядыла. Аны да келиб, элге джайыб айланнганды.

— Дебо да артда дерт алыр ючюн къалмагъанды, биз эшитген хапаргъа кёре.

Джукълаб тургъан Даккагъа, нёгер да къоша барыб, Дебо мыллык атыб, ингир къарангыда иги огъуна ууадых этиб кетгенлерин эсине тюшюрген Шаулух, Мусосну сёзлерин огъурамай, ушакъны башха джары бурду:

— Малланы къоратыр къайгъы эте башларгъа керекди. Хазнамыды, былайдан Нарсанагъа кече бла сюрюб да джетерикбиз. Мал аллыкъ бусагъатда табылмай къаллыкъ тюлдю.

— Ибрахим сюрюб джетерик болур.

— Огъай. Элчиледен кишиге билдирмезге керекбиз.

— Кесибиз аланы ызындан созулуб да къалай айнайыкъ

— Энди, узун сёзню къысхасы, Мусос, экибиз да, кишиге джукъ билдирмегенлей, малны иги кесегин къоратайыкъ,— деди Шаулух.

— Қолда ачха аслам болса, аны джашыргъан да къыйын тюлдю. Керекли адамла бла сёлешген да тынч боллукъду. Мындан хайыр чыгъар деген адамлагъа сөлеше, хазырлай турургъа керекди.

Иги кесек заманны оноулашыб, чачылдыла экиси да. Экинчи кюн, адам аякъ тынган заманда, элден чыгыб, малланы кѳоратыр акъылда, джолгъа джарашдыла Шау-
лух бла Мусос.

* * *

Боз булутлагъа ташайгъан айны джарыгъы дженгил
огъуна тас болуб, алайсыз да къарангы кечени андан да
бек къаралтды.

Бир джаны тик къая, бирси джаны уа — Къобанны
джагъасы — тик джар болгъан джолну юсю, джангур
кѳб болмай озгъаны себебли, балчыкъды. Къарангыгъа
юрениген атны ауулугъун джибериб, кеси аллына чамлан-
ды атлы. Бу къыяматда джолгъа чыгыб айланган адам-
ны джазыкъсынганча, олсагъатлай ай булутладан къараб,
биягъы джолну джарытды.

Къош къатында, гебени кыйырына джатыб тургъан
къара ит башын ёрге кѳлтюрюб, тегерекни ийисгеб,
дагъыда башын биченге салды. Ол къалкъыб тургъан-
лыкъгъа, бютеулей да хар тюгю бла сезеди не гитче шы-
бырдагъанны да. Кеселеккени, джыланны кюркелгени,
терекде олтуруб тургъан гылын къушну къанат кѳлтю-
ген тауушу да сагъайтадыла аны.

Сау кюнню солуу табмай тургъан Ибрахимни башы
джастыкъгъа джетгенлей, джукълагъанды. Джумушакъ
орунлада Шаулукъха ёмюрде кѳрюнмезлик ашхы тюшлени
кѳре болур энди ол... Кѳк атха миниб, Нарсанадан кый-
тыб келеди Ибрахим. Арбазгъа джетгени бла эм алгъа
юй бийчеси Кемисханны къууандырады, саугъаланы
узатыб. Ма, энди Кемисханны юсюнде да боллукъду
кашемер чепкени бла гюлменди джаулугъу. Ариу фае-
тоннга миниб, орамтын бара тургъан Умар андан тюшюб
алгышлайды Кемисханны, Ибрахимни. Асыры бек
къууаннгандан тебереди имбашындан, ышара.

...Бетине ургъан исси хауаданмы, огъесе имбашындан тартханларынданмыды да, разы болмагъанын мурулдагъаны бла билдире, уянады Ибрахим. Кючюклюгюнден огъуна кесин алай уятыргъа юретгенди Самырны Ибрахим. Бошунагъа кыйнамазлыгъын билиб, ашыгъыш ёрге къобуб, арбазгъа чыгыб, джукъ эслемегенинде:

— Былай этмеучен эдинг, Самыр, Самыр! — деб, итни башын сылай, тынгылады ол.

Аны алай айтырын сакълаб тургъанча, ат кишнеген таууш кечеги къарангыны джырды. Олсагъатлай Самыр хырылдаб алгъа атылды. Аны бла бирге джолоучуну хырха ауазы эшитилди.

— Итни ары тыйыгъыз!

Атлы тюгел къатына келгинчи, эрлай «шкокну алыб чыгъайым» деген акъылда, ызына бурулду Ибрахим.

— Ибрахим!

Аты айтылгъанында, шкок къайгъылы болмай, атлы таба таукел атлады ол.

— Қимсе? Не керекди сеннге не ингир болмай, не танг атмай тургъан заманда?

— Умарма.

— Ай юйюнге игилик кирлик, не айланаса бу заманда? — деб, анга соргъаны бла итге бурулуб: — Джат, Самыр, — деди.

Экиси да къошха кириб, салам мурджаргъа олтурдула. Хапар айтырыкъ болур, деген оюмда тынгылады Ибрахим. Ол а, асыры ашыкъмагъан адамча, бёркюн, чепкенин, ышымларын тешиб:

— Энди бир сусаб ичирсенг, Ибрахим, — деди.

Сау гоппан айранны ичиб бошагъан Умар, къайда болгъанын энди ангылай башлагъан адамча, тегерегине сериуюн къараб, акъырын сорду.

— Киши бармыды сенден сора?

— Джашчыкъ.

— Игиди, — деб, тынчлыкълы болгъан халда башла-

ды — Ибрахим, тамбла, ашхам бола, былайгъа иги кесек адам келликди. Мадарынг болса, мал союб, иги ашатыб-пчирпб, разы эт. Къызыл отрядды. Къыйынынгы къай-тарырбыз. Бу эки кюнде большевик властны орнатыргъа акъыл барды элдеде.

— Къарыуумдан келгенни этерме, Умар. Ёнге, иги кесек сакълатдыгъыз кесигизни.

— Къарыу азыракъ эди. Энди, Эресейде большевик властны бегитиб бошагъандан сора, болушлукъгъа келгенди аскер. Элдеги джашла да хазырдыла. Кесинг а не эте тураса?

— Кёресе, асыры къууаннгандан кёкге учаргъа хазырлыгъыбыз кёрюнмейди. Маллагъа тюнене джанлы чабыб, заран джетдиргенди, тейри.

— Шаулукъ а?

— Мен ангыламагъан бир мураты джокъ эсе, кёрюнген да этмегенлей турады.

— Сесе болур, къарт тюлкю, энди кеси суйгенча болмазын. Дагъыда бир тилерим барды. Кюндюз, сюрюучю-леге айланыб, акъырын хапар билдирсенг, малланы къайры болса да джанлатсынла, иелеринден заран джетмесин алагъа. Кёб турмай ала да керти иелерин табарла.

— Ашха, билдирirme.

— Сау бол, энди бир кесек эс джыйдым! Кете барайым. Мени былайда болгъанымы кишиге билдирме.

— Нек ашыгъаса? Танг аласы бла кетер эдинг. Кесинг да аманса.

— Энди иги боллукъбуз.

Бир кесекден къол тутуб айырылдыла алгъыннгы тенгле Умар бла Ибрахим.

Кечеги джоллагъа юреннген ат, джюгенни асыры бошланмагъанына да къарамай, таукел атлай, тик джарны джаны бла баргъан тар джолгъа джарашды. Умар, бу къарангы кече джангыз кеси юйде къалгъан анасын эсине тюшюре, мыдахланды. Ненча джыл болду ол элден

кетгенли? Суюлюб а кетмеген эди. Тутуб кетген эдиле. Бююнча эсиндеди Умарны ол кюнлери...

Ашхы, джазгы кюннге тынгылаб, малланы да унутуб, кеси насыбыны юсюнден сагышланыб тургъан Умар, эслемегенлей къатына Шаулух къалай келиб къалгъанын кърмей, къычыргъын эшитиб, эрлай ёрге къобду.

— Эй, итни баласы, джанлы чабса да, этиб турлугъунг былаймыды?

Тынгылаб, тегерегине къарагъан Умар, тынчлыкълы атлай тургъан къойланы эслеб, «бу меннге керексизге нек къычырады?» деб кёлуне келиб, таукел джууаб этди:

— Мен, бир къауумлача, итден джаратылмагъан-ма.

Шаулух ол сёзлени эшитди да, къараб-къарагъынчы бети агъарды, онг кёзю секириб башлады. Кесини джалчысындан аллай сёзлени ёмюрде бир адам эшитген болмаз. Уялгъан да этмей кёзлерине битиб тургъан Умарны бютеу къарамы, ачы сёзлери Шаулухну алындырды.

— Сени...сени атанга налат, ит кючюк... Итден туугъан ит!—деб, керилиб алты эшилген ауур къамчи бла аны сыртына эки кере урду.

«Хы, энди кёл кентдирдим, не этерине бир къарайым» дегенча, Шаулухну тохтагъаны бла бирге, Умарны сенегги, джел таууш этдире, келиб туура сыртына тешелди. Ынгычхамагъанлай атдан тёнгереб тюшдю Шаулух. «Ай, энди уа бошаб къойдум да», деген акъылда, Шаулух къайгъылы болмай, чегет таба тебреди ол.

— Джанла, Умар, дженгил,—деб ашыгъыш атлай джетди Дакка.— Тутханлай, бошарыкъдыла, халилерин билесе кесинг.

— Дакка, анама айтырса. Кесине да къарай тур. Ким биледи, тюбеширге да болурбуз,—деди Умар, тенгинден разылыкъ излегенча.

— Аны ючюн къайгъырма. Кесинги сакъла. Сени

тюрге ашырсала, джылай-джылай кесинден бошары — кыды ананг,— деб, хурджунунда болган ууак ачханы барын да тегине узатды.

— Сау бол, Дакка! Унутмам...

Андан сора, джыл джарым чаклы бирден, анасын кёруге келген Умарны тутуб, ишни сюд этген атлы кибик халда бардырыб, кыйры эсе да ашырган эдиле...

Бюгече уа барады ол, кеси сагышларына бөлениб. «Энди уа кыйдады экен Дакка?» деген соруу башына киргенлей, ат кишнеген таууш эшитилди. Эрлай атдан тюшүб, джолну бир джанына джанлаб, кыарт кертме терекни бирси джанына букду Умар. Ат туяк тауушла джуууклашханлары бла адам ауазла да эшитилдиле.

— Энди бусагытта бизни этер амалыбыз джокду,

— Нек болмайды? Айтханымча, малланы сатыб, ачха этейик. Ачха болса, кюч да табарбыз, Мусос.

— Ачха уа табар эдик, адам кюч кыйдан алайык ансы?

— Сени, Мусос, кыачан да артха туракылаганын кыалмайды. Энди уа бу большеуюк хадаусла бизни юйюбюзню кырутхунчу, сакылабмы турайык?

Умар, Шаулухну ауазын таныб, алгынынгы ачыуу бурнуна тыгылыб, не этерге билмей симсирегени бла аты кишнеди. Олсагытлай Шаулух кычырды:

— Кимсе?

Алай а джууаб эшитилмегени себебли, сескекли болуб, герохну чыгырыб, кыочхарны огыры аягына миндирди.

— Кимсе? — Тёрт джанына кыарай келиб, кертме терекни джанында кыаралдымны мараб атды.

Аны атарын сакылаб турганча, олсагытлай герох атылган тауушла бир-бири ызындан эшитилдиле. Атдан секириб тюшүб, джерге джатыб турган Мусос, Шаулухну ауур ыгычхагынын да эсге алмай, кыая тюбю таба сюркелиб башлады. Туура ол кёзюде кесин да алагы танытмазгы кюреше, атха миниб, ашыгыш тащайды

Умар. Шаулух бла Мусос да, Шаулухну бутунда джараны байлаб, эл таба тебретиле.

— Ай, ол джаш бюгече былайда бир болгъа эди,— асыры ачыудан тишлерин кысыб гыжылдатды Шаулух.— Кетмез эди Умар бизден ычхыныб.

— Умар болгъанын къалай билдинг?

— Андан сора ким айланлыкды былайда? — Бир кесек тынгылаб, дагыда кыошду: — Аны оноуун кысха заманда этерме мен. Тамам эркишиди, энди ол менден кыутулса!

* * *

Къазауат башланганлы элден кёб джашны ашыргъандыла. Япон урушдан билексиз къайтхан джукъа къарт,— эл садакъа берирге тыйыншы кёргенликке, кишиден ийне багъасы бир затны алыргъа унамаучу — Къасым озгъан юч джылны ичинде ненча юйге бушуу салгъанды. Ол бушуу бары да бир джерге джыйылыб къалса, болмазмы эди мазаллы тау? Не уа ол бушуулада тёюлген джыламукъ тамчыла джерге сингмей, бир кёлге кыуюлуб турсала, къазауатны ачханла бары батар чаклы бир суу джыйылмазмы эди?

Хызенинде къара къагъыт болса, джолда аякъ тюбюндеги ташланы санай джюрюучю Къасым энтда келтирди элге бушуу хапарны. Атларын, ат кереклерин да толуга хазырлаб, энтда элден отуз джашны джиберирге керекди аскергемиди, къазауатхамыды да. Къасым, бу джол алайчыгын ачыкъ айталмай, кёблени къайгылы этгенди.

Элдеги къартла уа, къайгы этиб, башларына не мадар табарлыкдыла? Сюселе, сюймеселе да, патчахны сураты джасагъан юч къагъытны, юч кызыл тюменни алыб, аны да, бир дыгаласха джарар деген муратда, юйде къалгъанлагъа бериб, джолгъа чыгъарыкъдыла элни маджал уланлары.

Ол хапарны эшитиб, джукъусуз кечени ашыргъан

элчилени башха эртденледен эсе алгъа уятды бюгюн къодучуну ауазы. Айю табан джетген чибин уяча, бир кесек заманнга къозгъалды, уянды, къымылдады, чабышды, къайгъылы болду.

Эм омакъ кийимлерин да кийиб, бир бий келинге алгъышха хазырланганча, тегереклерине тѣзюмсюз къарай, майданда сюелген старшинаны, аны эки джанында мыртазакълача туракълагъан Мусос бла Шаулухну къатларына элчиле джыйылыб башладыла. Бюгюн былайда ол ючюсю болмасала, дун-дуния баш тюбюне айланнкъча, къатларына келгенлени саламларын алыргъа да эриннгенча кѣрюнедиле. Халкъ джыйылгъанында, Мусос, алгъа чыгъыб, дюрген ауазы бла буйрукъ берди:

— Джамагъат, энди дауурну къоюгъуз. Бу сыйлы къонакъны не айтыргъына, къаллай оноу бичгенине бир тынгылагъыз,— деб, «энди айтыгъыз» дегенча, старшинагъа къараб ышарылды.

Сѣлешгенден эсе къачан да хатхусуну къайгъысына кѣб заман къоратыучу старшина, биринчи кюн таякълада семиз бети джылтырай, тургъан джеринден да къымылдамагъанлай, багъылгъан бугъа ѳкюргенча, базыкъ быдырындан хар сѣзню къыйынлаша чыгъарыб тебреди:

— Адамла, къазауат башланганлы, патчахны эмда джуртубузну сакъларгъа башха элледен сизден эсе кѣб адам кетгенди. Кюнорта намазгъа дери отуз джаш хапхазыр болургъа керекди.

«Джарлы тюеге минсе да, ит къабар» дегенлей, ол сѣзлени эшитген къарт аммала, кѣб болмай эрге чыкъгъанла да, эм алгъа къайсы башлайды экен дегенча, шош болуб, къара тынгылауну басыб, бир-бирине кѣз ийдиле. Ундок болуб тургъанланы къыйыр сюреминде къайсы эсе да терен ахсыныб, бурнун сюртгени бла таууш да эшитилди.

— Худжу къалсын къазауатыгъыз, башыгъыз да!

Чёблеб кетерге уа тюзелгендиле, андан кёбюсю кьайт-
маучанды ансы. Кеслерини гуджумаларын джиберселе
уа, биз хариблёге джабышыб турмай.

Баладжанны ол сёзлерин сакълаб тургъанча, тиши-
рыула къуш-муш эте башладыла. Хустос кёзлю токъашау
къатынчыкъ, тёзюмсюз болгъанын танытды:

— Тоба, мени сартын, бир джашны да джибермез
эдим, кьолумдан келсе,— деб, тюзмю айтдым дегенча,
къатында сюелген матух Байдыматха къарады.— Хар
тыбырдан тюрю-тюрю сылтау бла сюегн къатханланы
сюрюб, элден, джерден да думп этиб кетиуню беллягъа
санаб бошагъандыла. Джанланы чачханларыча чачылсын
ашлары,

— Оу, мен хариб, энтда эшигибизни джабаргъамы
башладыла, юйлери тюб боллукъла,— деб кычыргъан
Байдымат, арлакъда сюелиб тургъан старшина эшитиб,
къан салады деб кьоркъду болур да, акъырын, къуру
къатындагъыла ангыларча, шыбырдады: — Кеслерини
алауганларын тиширыулары этеклеринден айырмай, биз-
никилени сюрюб кюрешген мурдарла кебинликсиз къал-
сынла, юйлери, башлары да байтамал болсун!

— Не дауурду бу? — деб Шаулухха хыны къарады
къонакъ.— Энди аллахны, патчахны да унутуб, бир тюр-
лю оноугъа сыйнмазгъамы тебрегендиле!

Джыйылыб тургъанла, аны айтханын эшитген, эшит-
меген да, къашын-башын туйгенин кёрюб, сёл болдула,
Ол кёзюуде элни кыйыры тирелиб тургъан мийик къа-
яны башындан мазаллы къара къуш учуб, кёкде сюзюле
келиб, къараб-къарагъынчы эки къанатын джыйыб, таш-
ча, тюшдю джерге. Уучулукъгъа чыкъгъан къушну джо-
лу болур эди, бир кесекден, къанатларын ауур къагъа,
кёкге кёлтюрюлюб, биягъы джерине, къая башына джол
айырды. Анга къараб, кеси сагъышына бёлениб тургъан
Назирни Мусосну хыны сёзлери илгендирдиле:

— Уллу джокъ, гитче джокъ, бир масхабха сыйнма-

гъан, не затласыз сиз? Адетни, намысны да унутуб, къайры барлыкъбыз деб турасыз? Не уа кесини башындан чыгъарыб, энчи оноунуму айтады ол?

— Кимни оноуу эсе да, биз джаратмагъан затны айтады — деб, акъырын тегерегине къараб, тынгылады Ибрахим.

— Джаратамыса, джаратмаймыса деб сеннге соруб кюрешгенни да кёрмейбиз, — деди огъурлу Къудретни джангыз джашы Даулет. — Ала айтыб къутуладыла, биз а белибизни бюгерге керек болабыз. Джукъ айтханлайынга уа, джыйын джанлы джангыз кийикге атылгъанча, ызынгдан тюшерле, сора къутул да къарыуунгу бир сына.

— Даулет, нелени мурулдайса? Халкъгъа эшитдирге кюреш, къарыуунг джетерик эсе, — деди хиликге этген халда Шаулух.

— Да аны айтабыз, — деб алгъа атлады Назир. — Къарайбыз да, патчах бла джуртну къорууларгъа кетгенлени кёбюсю къайтмайдыла, туугъан элине джыйылгъанладан сары кюпсе болгъанны кёрмейбиз. Бирери бирер санын къайда эсе да къоюб айланады.

Эрлай алгъа чыгыб, алтын суу ичирилген къамасындан тутуб темирчилей башлагъан Шаулухну сол къолу бла, чартлама дегенча тебере, ачыуланнганын джашыра, акъырын айтды ортада сюелген къонакъ:

— Джаш, сен айтханны тюз ангыладыкъ эсе, аскерге барыргъа суймейсе, не-е? — Назирни тынгылагъанча кёрюб, дагъыда къошду: — Нек тынгыладынг, ашхы улан, къууут джуммакъдан къарылгъанча. Огъесе, алай сёлеширге тиширыуламы юрете турадыла?

— Тиширыула юретгенден уялгъаныбыз да джокъду, ёнге бусагъатда кесибизни кёлюбюзге келгенни айтабыз.

Мусос къонакъны къулагъына не затны эсе да шыбырдагъанында, ол, хо дегенча, башын билир-билмез силкди. Олсагъатлай афенди, сюелиб тургъан джаш-

чыкыны кыайры эсе да джибериб, кеси Назирге бурулду.

— Сен кыулуку этерге барырга суймейсе, сора? Сен патчахны буйругуна бой салмайса, башхалагга да алай ауаз бересе.

— Ий, мынга былай селешдире нектурасыз? — деб, тиширууладан, джыйылганланы барындан да кел алырга излегенча, кесин тургуза, сезге кыошулду Мусосну эгечи ол дайман кыаймасох Супият: — Алай селешгенлей, артда кыайры кетиучюлерин унутханмы этгенсиз? Тоба, Шаулух, кыартла тюз айта болурла, «джалчыны кетер болджалы джетсе, суу челекни босаггадан узатыр» деб. Джашлыкдан чыкыганлыккга, Назир алай эте турады.

— Ол уялмаган бедербетни айтханына бир тынгылагыз, — деди Баладжан. — Менича, джангыз баласын ашырлык болса, не айтыр эди уялмиз?

— Баласы болуб ашырса да, кыууаныб кыойган болмаса, кыйналамы биллик эди? Ол элге келиучюле бла кечелерин ашыра барлык эди, — деди Байдымат,

— Патчахны оноууна, сыйырмаганлагга кыаллай оноу этилиб турганын билемисе? — деб ауазын да кел-тюртуб сорду Шаулух.

— Билеме.

— Асыры эхтемча керюнесе.

— Да келюбюздегин джашыра да безгенбиз.

— Энди башха джерде безе турлук болурса, тейри.

Ол кезюуде, аланы ушакларына да уллу эс белмей, Мусосха сорду кыонак:

— Ол тишируу ким болду? Бек джарашыу затды кеси да. Адам джаратыб кыоярыкды.

— Эгечимди, джюйюсхан.

— Бек аккыллы селешеди.

— Хы да, оюмсуз а тюлду, Былайдан кетгенлей, чакыртырма юйге, заман табыб, кыайтырча болсагыз.

— Кыайтырбыз.

Аланы сёзлерине кѳулакъ ийиб тургъан Шаулухну ачыуланнганы тюрсюнѳнден огъуна танылады.

Джай орамтын былайгъа ашыгъыб келген мыртазакъланы кимден да алгъа эслеген Дакка Назирни тюртдю.

— Дженгил кѳора! Мыртазакъла келедиле. Дженгил!

Назир, экили бола кѳб турмай, кишиге эс бѳлдюрменгей, дженгил атлаб, юй артла бла алайдан джанлаб, Кѳобан таба тебреди.

Мыртазакъла да тѳгел джетгинчи, старшина, джамагъатха кѳарай, ѳхтем ауаз бла башлады:

— Энди барыгъыз да бу джашны айтханына кѳулакъ ийиб турасыз, не-е? Бусагъатдан аны орнун табайыкъ. Не болду кеси да?

Мусос бла Шаулукъ, тѳгерекеге сымарлаб кѳарай туруб, Назирни эслемегенлеринде, дженгил огъуна джетиб, джыйылгъанланы арасында излеб башладыла. Эм алгъа старшинаны кѳатына Мусос джетди.

— Кѳачханды. Джокъду былайда.

— Кѳалай?

— Кесинг кѳересе, джѳйѳсхан, джокъду.

— Аны ючюн сѳзге тыйыбмы кѳересе эдинг? — Кѳа-тына джууукълашхан мыртазакълагъа буйрукъ берди:— Дженгил! Бусагъатдан тутуб келигиз! Мен аны бюгюн ргъуна бир масхабха джыйым,— деб, мыртазакъла, кимни тутарыкъларын да толу ангылагъынчы, буйрукъну толтурургъа атылгъанлай, джамагъатха хыны кѳараб, эриши сѳзлени акъырын айтды:— Бюгюн, эшитемисиз, кюнортадан кълмай джашланы хазырлагъыз! Кимле барлыкъларын Мусос айтыр.

Сезюн бошаб, ауузлугъун чайнагъан аджирча, эринлерин кымылдата, старшина не эсе да айтыргъа башлагъан Шаулухну бѳлдю:

— Ангылагъан болурла. Кел, джашла хазырланнгынчы, булджуна турайыкъ.

Бу элде кѳѳй эсенг, тѳгерекеде да кесинден онглу адам

болмагъанын тамам терен ангылагъан старшина, дорда-нын тургъузуб, беркюню тюрбюне кючден сыйына, Шаулухну юю таба тебреди.

Хазырланыб кёб турмады эл. Бюгюннге дери Шаулухну малларын кюте айланган Дакка, адетдеча, тийреде юйлеге кириб, къартладан разылыкъ ала, хар юйде боза аякъдан бир-эки уртлай, иги джылыныб къайтды юйюне. Мыдахлыгъын джашырыгъа кюрешген Нузуланы эринлери ышаргъанлыкъгъа, кёзлерини теренинде къайгъы эсленеди. Не кыйын тийсе да, аллай джолгъа тебрегенлени кёллерин кёлтюрюу таулада эртдеден келген шартды. Ол шарт къартда, джашда да джашайды.

Бозадан тартхан Дакка не джарыкъ болса да, юйге киргенлей, Нузуланы ийнакълай:

— Билеме, кыйналыр ючюн къаллыкъ тюлсюз, — деди. — Унутмам. Қъарыуумдан келген бла болушургъа кюрешirme. Не этерикбиз, кёресе суююб бармагъанымы. Кесинги сакъла, джаным,

Ётгюр таулу джаш Дакка ташны кысса къан чыгъарыр заманда, бютеу ашхы муратларын энди толтурур мадар табарма деб умут этген кёзюуде, джолгъа чыгъаргъа, атасы кетиб, япон урушдан сора къайтмай къалгъанлы джангы башланган урушха кетерге керек болду. Қъазауатланы джылауларын 'этиб, джараларын санаб турургъа суймеген таулула ала халкъгъа келтирген къара кыйынлыкъны сезер ючюн къалмагъандыла. Аны ючюн киедиле ёмюрлюк къара тиширыула. Бирери бир бушуу джуммакъча, къара кийимлеге бёлениб, «унутмагъыз, къазауат этгенди бизни былай» деб кычыргъанча, тегерекге мыдахлыкъ сала, айланадыла элдеде.

Бюгюн а артыкъ да бек мыдахдыла ала, къаралыкълары чыртда онгмагъан чепкенлери кюнню мутхузландыра. Қъартайгъан аммала огъай эсенг, бюгюн Нузула да кийгенди аллай чепкенин. «...Сюркеле барырбыз...» дегенликге, Дакка кетсе, къалай джашарын, не этерин, къалай

кечинирин, кыйын кюнюнде кимни эшигинден атларын билмейди ол. Алай а джолгъа тебрегеннге мыдахлыкъны кѣргюзмей, кѣл этген эртдеден келген адет болгъанды да, тѣюлюрге хазыр тургъан джыламулкъларын кючден тыйыб тургъанлыкъгъа, Дакка сѣз айтама дегенлей, тѣюлюкдю. Аны халын ангылаб, къалай айтыргъа, кѣлюн не зат бла джазаргъа да билмей тургъан Дакка, агъач уста атасы ишлеген садрач орундулкъгъа олтуруб, эки къолун тобукъларына салыб, тынгылады. Добарай Джашаучукъ, къатына келиб, аны туура кѣзлерине къарады. Уллу, къара кѣзлери бла. Сабийни кѣзлеринде эртде озгъан кюнлени эсине тюшюрдю Дакка.

...Джангы ишленген, омакъ садрач орундукъда олтуруб тургъан атасы. Ариу, бютеу адамладан да ариу, барындан да кючлю, барындан да уллу атасы. Эки кючлю къолу бла аны ѳрге алыб, кѣюрегине къысады. Мутхуз юйде, джарыкъ кюнню таякъларыны тюбюнде хаджи къамжакъны сыртыча, джылтырайдыла аны кѣзлери. Тюрленген ауазы юйню толтуруб, сабийни эсинде ѳмюрлюкге къаладыла.

Энди сен уллу джаш болгъанса. Мен кетиб барама. Сен, джигит, ананга болушханлай тур...

Мутхуз эртден. Элни арасы бла джолгъа тебреген атлыла. Атасыны ат аллында, башын кишиге тенг этмей баргъан Дакка. Анасыны кѣбген къызыл кѣзлери, исси къоллары... Садрач орундукъда тѣшек болуб тургъан анасыны ахыр сѣзлери:

— Аллах аманаты бол, джашчыкъ! Қим биледи, ѳсе келиб, бир адам къолуна къарамазча болсанг, джерин, элин кѣрюрге термиле, киши джерде ѳмюрлюкге унутулгъан атангы ашын-ысхатын бир этерсе. Джокъду андан сора осиятым.

— Этерме, анам...

— Атты, сен къошхамы бараса, не-е? Атты, нек айтмайса?

— Ол сабийге бир джууаб берсенг а, а киши.

— О киши... — Джашаучукъ атасыны кьолундан тартыб, аны эсин кесине бёлдюреди. — Аття, кьошхамы бараса? Айтхан эдинг да, мени да элт.

Сабийликден огъуна ишни ауурун сынагъан кючлю кьолла, Джашаучукъну ёрге келтюрюб, ата кьоюннга кы-садыла.

— Хо, кьошхама, джашым. Энди кьайтсам, элтмей кьой-мам... Элтirme, сен сакълаб тур. Мен кьайтхынчы, ананга болушханлай тур.

— Аття, кёзлеринги нек кысаса?

— Энди келсем, айтырма.

Аланы экисине кьараб тургъан Нузула, тёзе тургъаным боллукъду дегенча, кёз джашлары келиб, отджагъагъа ол-туруб, эки кьолу бла бетин джабды. Ким биледи, аны эси-не уа не затны салды бу хатерсиз айыруу.

— Кьой джылауну, — деди Джашаучукъну да кьойну-на алыб, ёрге кьобхан Дакка. — Джыламуку болушурукъ болса, бу джарлы халкъ сары кюпсе болуб да кьалыр эди. Аллах джазгъаннга тюберикбиз барыбыз да. Кемсиз этген-ден хайыр джокъду.

— Сен кетсенг, не насыб кёрлюкбюз биз? Кимге салыр-быз ёксюз башыбызны?

Джашауну акъырын джерге ийиб, Нузуланы кьатына келиб, имбашына кьолун салды Дакка.

— Не кыйын болса да, башынгы салыб Шаулухха барма. Хариб Ханым, андан кьоркьгъандан, ауузундан сёзю чыкъмайды ансы, кьолундан келгенин кыызгъанныкъ тюл эди. Нафисат да ол халиси бла анасына ушагъанды. Алай а Шаулух... Аны не халары барды, кесинг да билесе.

— Сен мында заманда не этсек да кечине бара эдик.

— Кыйын кюнiongде болушурукъла табымырла. Чырт экили болмагъанлай Кьудретни джашы Даулетге неда Умарлагъа барыб кьал.

— Эринден кёз-кьулакъ бола туруб, бююн Ханым мен-

нге не айтханын билемисе? «Сенича кыйынлыккыны мен да сынагъанма, балам. Дакка кетиб, инджилгенинг болса, ичги сёзюм болсун, кишиге билдирмей, кесиме келиб къал. Не табылмаса да, бир хулгучукъ табылыр» дегенди. Джю-режими джазаргъа айтды эсе да, ким биледи.

— Огъай, ол кёлю бла айтды. Шаулукъ зорлукъ этиб элтгинчи, къалай джашагъанын, не зауукъ кёргенин сен да эшитгенсе. Ёнге бара турма. Эри билсе, андан бошарыккыды.

Атасы бла анасыны ушакъларына тынгылаб туруб, арбазгъа чыккыган Джашаучукъ, бир кесекден юге кириб, атасыны тобукъларына джабышды.

— Майна, бир кишиле келе турадыла. Сен мени кёюб, ала бла кетиб къалма. Кетмезсе да, аття?

— Эй хомух, сени кёюб, мен кыйры кетерикме сора? Ма бусагъатдан кёшха джетдик, бир алаамат къашха тайчыккыны тутуб, сениге алыб келликме. Сен а кылыкъ этмей тур. Джылагъан да этме, энди уллу джаш болгъанса!— деб, аны биягъынлай кёлтюрюб кёкюрегине кысды. — Аттянга тансыкъ боллукъмуса?

— Мени тансыгъым хамаи да биргеме турады, сен а дженгил келмейсе.

Ол кёзюуде арбаздан ауаз эшитилди:

— Дакка, хазыр болдунгму? Чыккы, марджа, тебрей-тебрейик, ашыккыдырадыла.

Кюнорта бола, элчиле бары да джашланы ашырыргъа майданнга чыккыганларында, старшина, кесин не уллугъа санаса да, таулулада ёмюрлюкден джюрюген адетни бузаргъа мадар табмай, кёзлери кёр бола башлагъанлыккыгъа, эм оюмлу адамгъа, ненча джыл болгъанын элчиле кёой, кеси да билмеген Къудретге сёз берди.

— Кыйын, узакъ джолгъа атлангансыз, уланла. Къуру уллу аллах биледи сизни не затха тубетирин. Джашауугъуз кёб, джазыуугъуз насыблы болуб, элге кыйтсагъыз, сизге къууана ашырлыккыбыз ахыр кюнлерибизни. Минги

Тауну этегине кысылыб тургъан огъурлу элигизни хар адамы, ташы, агъачы да сакъларыкъды кыайтыргъызыны.

Ашхы сёзле айтыб, ненча кере ашыргъанды аскерге элчи джашланы Къудрет. Къуру ол тюл, уллу, гитче да, тишируу, эркиши да аланы ашыргъан заманда, хар ууахты алгъан кёзюуде джашланы сау-эсен кыайтырларына ненча кере тилек тилеген эселе да, кёбле кыалгъандыла уруш ётген тюзледе. Бюгюн да, аланы эсге тюшюре, джолгъа энди чыгъыб башлагъанлагъа тилек тилегенликге, кёз джашлары мутхуз этдиле къарт Къудретни алайсыз да мутхуз кыарамын.

— Кёремисиз, джашла, бу адам къудретни? Боза, хычын ийис кючлегенди тегерекни. Сиз кетгенлей, кетерикдиле ала. Барыгъыз. Кыайда айлансагъыз да, уллу аллах эркишиликден айырмасын сизни, сыйсызлыкъдан кери этсин сизни, элни да!

Огъурлу Къудретни къолтугъундан кириб тургъан джылыгъы келген джашы Даулет, атасыны халын кыарыусузгъама санады да, кыулагъына шыбырдады:

— Барыгъыз. Аллах джол берсин! — деб, Къудрет, арбаздагъы мурджаргъа таяныб, кёзлерин сылай, джашына кыараб, акъырын айтды:

— Юйге.

Къачан да дженгиллиги тёзюмлююгюн хорлаучу джукъа къартчыкъ Джарашты, киши сёз бермей кыояды деб къоркъгъанча, сыфатына келишмеген базыкъ ауазы бла бир кесекге тегерекни аулагъан шошлукъну бузду:

— Джашла, сизни ашырыргъа ашыкъгъанча, элге кыара булутла джууукълашхандыла. Дженгил кымылдагъыз!

Ол сёзлени айтылырларын сакълаб тургъанча, кыараб-кыарагъынчы хыны джел джетди. Ачылыб тургъан эшикле бла ойнай, кыатыдан кыаты бола, арбазланы сибире, юлени, бауланы мюйюшлеринде сызгыра, былтыргъы чапракъланы кёкге чыгъарыб, ойнаб башлады ол. Кыатыш-кыура бола, бир-бирин теблей айланган кыара булутла кюнню

джабыб, төгереки мутхуз этдиле. Бозадап асыры кёб тарт-
хап старшина кесин кюн таякъялга хорлатыб, аскерге теб-
регенлени да унутурга джетиб турганлай, Минги Таудан
урган суукъ джел семиз бетине джетгенлей, гитче кёз-
чюклерин джабыб турган кирпичлерин дженгил-дженгил
кыагыб, «бу кыйынлык да мени башыма неге керек эди»
дегенча, буйрукъ берди:

— Тебрегиз!

Эркишиледен юлгю алыб, бусагыатха дери кеслерин
тыйыб турган анала, эгечле, кыатынла, эм алга акырын
мурулдай башлаб, артда бекден бек джылаб тебретиле.
Къартланы ийлыкъдырганлары да тыялмады аланы. Тюр-
лю-тюрлю джурунладан джамаулары болган кыапталы
кенгине кериб, зыккыл чабырларын да джашыурга кю-
решмей, ауаз берди онгсуз къартчыкъ Шолла:

— Ай, юйюгюз кыурумазлыкъла, бу джигитлени кы-
сабха ашырганча, ырысламай, ызларындан алай кыалай
сарнайсыз?!

Джолга чыгарга асыры сюймеген атына хыны этген
Дакка, Нузуланы кюлундан хизенчикни алыб:

— Айыбды, алай этме, дуня кыараб турады, — деди.

Ашсыз, суусуз, адамсыз, суукъ юйде бир кыагыанакъ
сабий бла джангыз тишируну кыйган бу джашаурга
ичинден айыб эте, тенглери бла бирге джолга чыкыды
Дакка. Аскерге уа Мусос афендини зымпыкъ джашы ючюн
тебрегенин кыйдан биллик эди...

Джашланы аскерге ашырган элге алгындан да бек
мугурлукъ келди. Кыыйынлыкъ джолга негерсиз чыга
болмаз. Бу элге ачлыкъны, джалангачлыкъны, кыара кы-
гытланы да эркин ташыб башлады ол. Чабыр джангыр-
тыр умутну унутуб, кыарын кыйгыга кирген Шолла
Мусосха джалга джарашды. Талай адам кенчекликге
чыкыган хапар джайылганды. Мусос бла Шаулух эшик-
лени кыадауларын бегитир кыйгыга кирдиле. Кыойла-
ны төгерегинде джашауун ашырыб барган Джарашты,

къабар заты болмай, эски тулукъну алыб, ун хулгу тилей, иесине барды. Дакканы тенги Умар тутулгъан джеринден къачханды, деген хапар элге джетгени бла, аны къарт анасы Байдыматха тинтиуюл эте, эки мыртазакъны да алыб, старшина келди.

Кюнле, кечеле да бир-бирин унутдура, бир-биринден мутхуз бола тебредиле.

* * *

Булутлада тынчайыб тургъан кюн, заманны бошуна джибергенине къыйналгъанча, джешгил огъуна терек башлагъа джуукълашыб, аланы орталары бла сыбдырылыб энишге тюше, бир кесекден ташайды. Аны ахыр таякълары сууну сыртында ойнаб, джукълана башлагъанлай, бир къыйыры тау этегине ёрлеб, бирси да къобанны джагъасы джарда тохтаб тургъан элни къыйырындан джангыз атлы кириб, тору байталны чабханын бёлдюрмегенлей, бирси къыйыры таба ашыкъды. Солуб башлагъан адамла аны къайгъылы тюл эдиле. Атлы, ызына бурулуб, къараб-къарагъынчы элден чыгъыб кетди...

Алаша, токъ адам, тору байталдан секириб тюшгенлей, сюелиб тургъан офицерле таба ашыгъыб, аланы къатларына джетиб, сир къатды.

— Джюйюсхан полковник, сиз айтханча барыб, атны чабханын бёлмегенлей, ызыма къайтдым — деб, аллында сюелиб тургъан токъ адамгъа сейир джылтырагъан кёзлерин джиберди.

— Элни бирси къыйырына джетдингми?

— Джетдим, джюйюсхан полковник.

— Дебо, сени керти таукел атчынг барды — деб, ышарды полковник, къатында сюелген джаш офицерге къарай:

— Аферим, таулу, аллай джигит бола тур къайда да. Атынг къалайды?

— Даккады, джюйюсхан полковник.

— Аферим, Дакка! Энди ашыкъмай хапар айт.

— Сауутлары-сабалары хазырды, джюйюсхан полковник. Хар ким бирер джерге кысылыб, не эсе да бир джырланы джырлайдыла. Атлары кыатларында. Кыарауулары да болмаз, мени киши тохтатмады. Джукълагъан адам кърмедим.

Дакка элни бирси кыйырына кирген заманда кыарауулла аны къргенлерин, аланы къллерине кыйсы эсе да джумушха барады деген оюм келиб, сан этмей кыйгъанларын кыйдан билсин ол.

— Бар. Сау бол улуу иш этиб кыйтханынг ючюн, — деб полковник, кыатында сюелген субай офицерге кыараб, буйрукъ берди:

— Джый, джюйюсхан, офицерлени! Не азчыкъ да кечигирге джарарыкъ тюлдю.

Алайсыз да полковникни кёзюне тюртюлюрге излей, кыатындан джанламай тургъан офицерле аны тегерегин бал чибинлеча алдыла.

— Джюйюсхан офицерле, бусагъатда туура кызылла-ны арасындан келген тахсачы билдиргенге кёре, ала солуй турадыла. Чабыуул боллукъду деб къллерине келе да болмаз, — деди. — Ол себебден биз, дженгил заманда хазырланыб, ала джукъ да билмей тургъанлай, кёкден тюшгенча, чабыуул кыураб, кыаршчылыкъ этген бир адамны кыймай кыырыгъа керекбиз. Алай а, ким биледи, тахсачы эслемеген зат да болур, сакълыкъ керекди. Аны унутмагъыз.

— Ала хазырланыб тура эселе уа, джюйюсхан полковник? — деди Азал. — Билселе...

— Билселе, алай тынчайыбмы турлукъ эдиле?

— Джюйюсхан полковник, барын да кыырыб барыргъа неге керекди? Джесирлесек, бизни джанлы боллукъла да табылырла, — деди кыара шинли сыйюмлю Тембот.

Полковник хыны кыарады. Алай а, кесин тыйыб, Темботну соруууна джууаб этди:

— Сиз алкын джаш адамласыз. Къазауатны барды-
рыудан къой, джашаудан да джокъду хапарыгъыз. Мен
кѳрген эки къазауатда кѳб сермешиге къошулгъанма.
Джауну къалай къазауат этгенинден хапарым барды. Дже-
сирленген джауну заманында къурутмасанг, тамбла ол,
сени быгъынынга бычакъны сугъуб, джанлаб кетер. Буй-
рукъну толтуругъуз. Андан сора сизден кишиге да джукъ-
керек тюлдю.

Полковник сѳлешиб бошагъанында, Азал, не затны эсе
да сорургъа разы болуб, ауузун бир-эки кере ачды. Алай а
аны хыны джууабы сѳзюн бѳлдюрдю. Джыйылыб тургъ-
ан офицерле, полковникни сѳзюнден ушакъны тохтатыргъа
керегин ангылаб, кеси бѳлеклерине кетерге буйрукъ сакъ-
лагъан заманларында, биягъы Темботну бирча шош ауазы
ѳшитилди:

— Джюйюсхан полковник, сиз, эки къазауатда кѳб сер-
мешиге къошулгъанма, джауну къалай уруш этгенинден
хапарым барды, дейсиз...

— Поручик, ийнанмагъанлыкъ эте болурсуз дейме, —
деб Темботну сѳзюн бѳлдю полковник. Аны сол къашы ѳр-
ге секирген заманда, онг кѳзю джумулду. Керексиз заман-
да сѳзню къозгъагъан офицерге ачууланнганын кишиге да
билдирмей, къошду:

— Сен столну тюбюнде айланнган заманда, мен япон-
лула бла сермешгенме. Андан сора — немецле бла.

— Терс ангыладыгъыз мени, джюйюсхан полковник.

— Мен хар затны айтылгъаныча ангыларгъа юреннген-
ме, поручик, — деб, полковник офицерлеге бурула башла-
ды, алай а дагъыда экили болуб, Темботха къарады. — Ён-
ге, айтырынг болур эди дейме, поручик.

— Барды, джюйюсхан полковник. Сиз бусагъатда ча-
быуул этерге хазырланнган аскерле японлула, немецле
тюлдюле.

— Не?! Ангыламадым, поручик. Джау къачан да джау-
ду, ѳлсе да, джаулай ѳллюкдю. Алай тюлмюдю, поручик?

— Къайдам, джюйюсхан полковник. Алай а тюз айта-сыз, была да джаудула. Мени айтырым: сиз японлула, не-мецле бла уруш этген заманда, бююнню джауларыгъыз сизни аскер бёлеклеригизде болгъандыла. Ол себебден, сиз аланы билгенча, ала да сизни биледиле.

— Не айтыргъа излейсе?

— Кёлюме келгенни айтдым.

— Огъай, аны ючюн деб сёз кьозгъагъан болмаз эдинг.

— Кечеги чабыуулну кьоярмы эдик?

— Энди ангыладым сени, поручик. Джаншауну кьой. Буйрукъ берилгенди. Джуртун, антын суйген аны толтургъа керекди. — Алай а, тахсачы тюз, терс айта эсе да, кызылланы башчылары алай тели адам болмаз. Аскер бёлекни кесине таб джерде тохтата билгенинден да танылгъанды ол. Энди бизни ишибиз: кече ортасы болургъа, барыгъыз да хазырланыгъыз. Чабыуул эки сагъатда башлапныкъды. Хар адамны болумун, хазырлыгъын толу тинтигиз, джюйюсхан офицерле. Чабыуулну аллы бла барыгъызны да чакъырлыкъма. Энди бошсуз, — деди полковник. Аскер бёлек чабыуулгъа хазыр эди.

* * *

Уллу, ауур джангур тамчыла, терекледен тюшген балийлеча, джерге тие башладыла. Кече ортасына, юйден чыгыб, джангыз кеси арбазда сюелиб, башын кёкге кёлтюрдю биреулен.

— Джолдаш командир, сизмисиз? Джукълаяла болмазсыз дейме, — деди джукъу кючлей башлагъан ауаз.

— Джукъларгъа заман къайда?

— Кече бизге ким чабарыкъ болур? — деди биягъы ауаз.

— Ач бёрю уугъа кече джайылады, — деб, анга джууабмы этди, кеси сагъышын тышындымны айтды эсе да,

алай айтыб, кечеги шошлукъгъа тынгылады командир. Къолу бла чачын сылай, биягъы булутлагъа къарады.

— Джауарыкъ тюлдю, джелден къоркъуб къачыб барады къара булут, — деб къошду дагъыда.

Экиси да шошлукъну анда-мында айтылгъан бир-эки сёз бла буза тургъанлай, къатларына атлы келди. Арбазда сюелген джаланбаш адамны къарангыда къалай таныды эсе да, анга джууукъ барыб, атдан тюшюб:

— Джолдаш командир, джукъламаймы турасыз? — деб сорду.

— Джукъу бла мен шох тюлбюз бюгече. Айт хапар.

— Сиз айтханча бола айланады.

— Къалай?

— Къозгъалгъандыла.

— Хы-ы. Атлы, кертиси да, тахсачылары болгъанды. Иги болду анга тиймей джибергенибиз.

— Билсек, тиерик да болур эдик.

— Ол айтханынг да барды. Ёнге, бёлекледен хапарынг бармыды?

— Алагъа да джетгенме. Хазырдыла.

— Элдегиледен а не хапар?

— Билмейме. Айланыб, джукълагъан бар эсе, уятырмы эдим?

Ол кёзюучюкде сёлеше тургъанланы къатларына биреулен ашыгъыш келди.

— Келедиле, кёб турмай былайгъа джетерикдиле деб къайтдыла бусагъатда мен джиберген адамла, — деди.

— Игиди. Сен хазырмыса?

Аскерчиле бары да хап-хазырдыла.

— Ала элге киргинчи, от ачмагъыз. Замансыз от ачмагъыз, табсыз боллукъду. Полковникни адам саны биздеп иги кесекге онглуду. Ол элге киргенлей, атлы бёлеклерибиз эки джанындан, былайдагъыла да аллындан — бирден от ачсала, хорлам боллукъду. Алайсыз ол харам бу джол да сыбдырылыб кетерикди.

Арбазда ушакъ бара тургъан кёзюуде элге джууукъ-лашхан аскер бёлекни тохтатыргъа буйрукъ берди полковник. Нек тохтагъанларын толу ангыламагъан офицерлени бир къаууму аны таба ашыкъды.

— Не болгъанды, джюйюсхан полковник?

— Дебо! Поручик, сенмисе?

— Былайдама,

— Азал къайдады?

— Былайдама.

— Иги тынгылагъыз. Экигизни бёлеклеригиз, бизден айырылыб, элге алгъа кирликдиле. Керти джукълаб тура эселе, игиди, алай болмаса уа... Хазырмысыз?

— Хазырбыз, джюйюсхан полковник.

— Алай эсе, тебрегиз, Ызыгъыздан биз атланъырбыз.

Къара булут, уллу джелден къозгъалгъан тенгизча, булгъана-чулгъана, элден чыгъыб башлады. Джерни кёрюрге термилиб тургъанча, джулдузла джылтырауукъ кёзлерин джерге джибередиле. Атлы бёлек элге джууукълашады. Танг белги бере тебреген кёзюуде элни эки джанында джауну сакълаб, хазырланыб тургъан кызыл аскерчиле аны джууукълашханын эседиле. Алай а элде сермешу башлангынчы, ала, тохтаб, тёрт джапына иги къараб, хар не затны да иги тинтерге оноулашдыла.

— Башлайыкъ, къайтырбызмы асы? — деб Дебо ызына бурулду.

— Къайтырбыз, къараб-къарагъынчы, — деди Азал.

— Аны уа ким биледи. Ёлюрге суюгенле бюгюн излегенлерине тюберик болурла. Къайдам, бюгюнбюзмю, тамблабызмы?

— Къалай эсе да, Дебо, халынг таб тюлдю.

— Тойгъа тебремегенбиз, Азал. Ёмюрлюкге былайда къалсанг, ананг, ёлгюнчю табыб юсюнге исси джыламукъ тюшюрлюк тюлдю. Алай а узун бычакъ бюгюн мени, тамб-

ла сени эки юлешгенликге, дуня хазна затын тас этмез. Ёлюм а бизге соруб келлик тюлдю. Ахырат ёмюрде да айтмагъанды ары баргъанла асыры кёбдюлө деб. Сен менден да иги билесе аны.

Тенги ушакъны бёлюрге цзлегенин ангылаб, кёкде, джуддузланы арасында тынчайгъан айгъа къарады Дебо. Аны кёзлери сейир эдиле. Ичлеринде джылы джилтин чыртда кёрюнмеучю, тегерек, темир кесеклеча, сууукъ кёзле. Бир-бирине асыры джууукъ, терен орналгъан, хыйла, хыны кёзле. Тюз, джити бурну, кенг мийнк мангылайы, бир-биринден чыртда айырылыргъа сюймегенча, хама да къаты кысылыб тургъан джукъа эринлери, салпы къулакълары.

Экиси да тынгылаб тургъанлай, полковникни хыны ауазы эшитилди:

— Алдагъы атлы бёлеклеге буйрукъ: юч эскадрон джанлагъынчы сермеширге, андан сора, урушну да тохтатмагъанлай, элден чыгъаргъа!

Буйрукъду Дебо бла Азалгъа адъютант келтиргинчи, ала аны эшитдиле. Хазыр болдула. Ол кёзюуде уа кызыл аскерчиле, узун бычакъларын да чыгъарыб, джууукълашдыла. Ал кёзюуде не этерге билмей тургъан Дебо бла Азал сермешиб башладыла...

Танг атхан кёзюуде ала, джанларгъа умут этиб, ыхтырыла башладыла. Алай а джол кесилген эди.

Къазауат башланнганлы Дебо бла Дакка быллай болумгъа тюшмегендиле. Тёрт джанларында — кызылла. Сермешиуден чыгыб джанларгъа да мадар къалмагъанды. Ол кёзюуде Дебону эсине полковникни хыны къарамы, шош ауазы тюшдюле: «Ала кишини джесирлемейдиле. Къолгъа тюшгенин кырыб барадыла».

Дебо, ёллюкме да ёллюкме дегенча, герохун, къамасын да эки къолуна алыб, Даккагъа бурулду.

— Элни кыбыла таба джанына джанларгъа керекди.

Алайы бла бу къанлы сермешууден чыгъаргъа боллукъду,
— деди.

Экиси да, хазна кишиге эслетмей, атланы алай ары буруб, ашыгъыш джанлаб башладыла. Хар ким джаны къайгъылы болгъан кёзюуде ала таба киши къарамады...

Макъа хырыу тегерегин кючлеб, ара сюреми кёкден джашилге тартыб, уюб тургъан кёлню джагъасы бла, атланы чабдыра келиб экеулен чегет кыйырда тохтадыла. Бирн — субай битген, чырайлы, экинчиси — алашаракъ, токъ. Аtdан тюшгенлей, алашаракъ, къарамын тегерекге джибериб, терен ахсыныб тынгылады.

— Ит иесин танымагъан заманда деб кертн айта кёреме. Ары айланыб ненча кёре кычырдым, суулукъну толтура кел деб. Эшитмегенча этдинг, хайуан, — деди субай эркиши.

— Эшитмегенме, джюйюсхан. Джетиб келе эдиле ызыбыздан да.

— Тууар! Эшитмедим деме да, кьоркъдум де. Ала джетгенликге, сен нек кьоркъаса? Ала да сенича бирле. Мен кьолларына тюшсем... Дакка, энди уа неден кьоркъаса? Бар. Суу келтир.

Джитибурун Дакка, суулукъну алыб, аунай-аунай, кёл таба тебрегенлей, ат туякъ тауушла эшитилдиле. Сескекли болуб, ызына айланды. Дебону атха секириб миннгенин эследи.

— Дженгил бол! Джетиб келедиле. Дженгил! — деб, атны чегет таба ашыгъыш бурду Дебо.

Дакка атха миннгинчи, адам тауушла эшитилдиле. Ол кёзюуде Дебо чегетге сингди. Къулакъ джаны бла кьоргъашын кесек, бал чибинча, джызылдай, сызгъыра озду.

— Тохта! Атарыкъбыз. Тохта!

Ызымдан тюшгендиле деген акъылда, Дебо атха къамчини дженгил-дженгил джетдирди.

«Мени джангыз кесими кѡюб, кеси кѡутулду, — деген оюм кючледи Дакканы. — Алай а ким биледи».

Суулукѡну, ачууланганы бла ташха уруб, атны джюгенинден тутуб, джетиб келгенле таба кѡарай, симсиреди Дакка.

— Кѡайры кѡачды нѡгеринг? Неѡ тынгылайса? Дженил айт, ансы кѡагѡарыкѡма.

— Ма, былай ары, — деб терс джанын кѡргюздю атчы. — Аны аты, джелча, дженгилди... Джеталлыкѡ тюлюз!

— Не? Дженгил ызындан! Джетерикбиз, — деб герохну тутуб тургѡан эки нѡгерине буйрукѡ берди. Дагѡыда кѡошду. — Мен аны сермешиуде да эслеген эдим. Кѡылыч бла эки джанына аяусуз сермегени эсимде кѡалыб кетгенди.

Дакка эс джыйгѡынчы, атлыла кѡзден ташайдыла. Ала аны кѡайгѡылы болмагѡанларын ангылаб, тешилген суулукѡгѡа ийилди. Дагѡыда тѡгереѡ, уллу башын кѡлтюрюб, атлыланы ызындан кѡарады...

* * *

Дебо кеталмады. Сюрюб келгенле, Дакканы кѡатында тохтаб, хапар сорлукѡларын ангылады. Аtdан ѡзенгиге аягѡын салмагѡанлай секириб тюшюб, тѡрт джанына кѡарады. Аны дюлдюрюча ат хазна тюбемезин, кѡачаргѡа керек болса, атына базгѡанын кеси да, Дакка да иги биле эдиле. Аны ючюн болур, Дебону тюрсюнюнде не азчыкѡ да кѡайгѡырыу, кѡызбайлыкѡ танылмай эди. Дебо, чырайлы офицер, кѡайда болса да, эски танышланы, джангыланы да кѡллерин ала билир ючюн кѡалмайды. Алай а бир кѡзюуде, керексиз джерде сѡз кѡошханнга дженгил ачууланады. Сабийлигинде огѡуна ата-ананы, джууукѡну, тенгни сѡймеклигине бѡлениб, не айтханы да дженгил толучу джашчыкѡ ѡхтем, эрке болуб ѡсгенди. Аны ючюн болур не затны да бир айтханы бла толуб кѡалырын сѡйгени. Атасы Шаулух бла анасы Ханым кеслерин да сѡймегенди.

ле аны чакълы бир. Къызлары Нафисат да эрке ёсер ючюн къалмагъанды, алай а Дебону аны бла тенг этмегендиле. Нафисатха къыджырасала да, аны эркелетиб, кукаландырыб ёсдюргендиле.

Дебогъа уллу окъуу бериб, уллу джашаугъа чыгъарып муратны джартысы толгъанды. Окъуу алыб, тенглерича, офицер болду ол. Алай а аны ол къууллукъдан айырыб, мюлк ишге юретирге акъылы барды Шаулухну.

Бюгюн, терек орталада бугъунуб, Дакка таба джашырын къарайды Дебо. Къызылладан кючден къутулгъанын ангылагъан Дебо, ёлюм аны ызындан айланынганлай турлугъуну юсюнден сагъышлана келиб, туугъан элин эсине тюшюрдю.

Межгит бла Шаулухну юйюню башында кюнню къызыл таякълары ойнайдыла. Экисинден мийик юй бютеу элде да джокъду. Къарны къарыусуз джарыгъы юйлени агъартады. Бир кесекден ай чыгъыб, элни сейир халда джарытды. Ит чабхан, тууар ёкюрген, ат кишнеген тауушла кёб турмай тохтадыла. Хар юйню оджагъындан чулгъана, бурула, кёкге мийик чыгъады тютюн. Элни тютюню да, шахардача болмай, бир тюрлюдю, саз бетлиди.

Азанчыны джассы намазгъа чакъыргъан ауазы уюб башлагъан элни бир кесекге сагъайтыб, кёб турмай тохтады. Тёгерекни шошлукъ кючледди.

Кече ортасы бола, эки атлы тохтады Шаулухну юйюню къатында. Бири, атдан тюшмегенлей, эшикни чуругъу бла къакъды. Киши джууаб бермеди. Биягъы табан къабакъ эшикни зынгырдатды. Ит къансыгъан бла бирге эшитилди соруу:

— Кимди? Кече ортасында тынчлыкъ бермеген къайсы болду? — деб хыны эте, эшикни ачды ёмюрю бу арбазда джашагъан къарт.

— Дженгил ач, менме, Дебо!

Къараб-къарагъынчы эшик зынгырдаб ачылды. Атладан тюшмегенлей, экеулен босагъагъа джетдиле. Олсагъатлай

бир джашчыкъ, джерден чыкыгъанча, кечеги къонакъланы къатларына келиб, атланы алыб кетди. Аланы тагыб, ар-базгъа чыкыгъанлай, къартны эслеб, соруууна джууаб берди:

— Шаулухну джашы Дебоду.

— Элге кече къайтхандан сюйгени джокъду, — деб мурулдады къарт. — Хазна ачыуланмаучан эди, бюгюн не болгъан эсе да. Ол хариб Дакка да, башына мадар излей, анга тагыылгъанды да. Элде эм кючлю джашланы бири эди, — деб къарт, акъ сакъалын сылай, не затны эсе да эсине тюшюргенча, къашларын тюйдю. Дагыда къошду: — Дебо абчар болгъанлы, аны биргесиндеди. Энди уа юйдегисине къайтыр мадары да джокъду. Джиберлик тюлдюле.

Шаулух, босагъада сюелиб тургъан Даккагъа эс бёлмей, джашына керти къууаннганын танытды.

— Аферим. Керти эркиши болгъанса. Не джазмай, не келмей, быллай бирни нек турдунг? Алай а, арт кёзюуде тынчлыкъ бузулгъанды... — Шаулух, къатында сюелиб тургъан джашына бурулуб, Даккагъа да кёзюню кыйыры бла къарай, тынгылады. Ючюсю да юйге кирдиле.

Атасыны не затны айтмагъанын сезди джашы.

— Атам, Дакка, джарлы юйдегиден болса да, халалды, керти тенглик тута биллики. Алгъыннгы Дакка тюлдю, керти тири, тутхан ишин бишире билген таукел джашды. Айтхан затынга огъай дей билмейди.

Дебо, атасына къараб, къошду:

— Иги джашды. Талай кере болушханды. Бюгюн аны ючюн алыб келгенме юйге. Нузулагъа ашыгъа болур, алай а...

Уялчакъ Дакка, Шаулухну къатында юй бийчесини атын эшитгенлей, шериятха къошулмагъан джашча, кызарды, алай а бетини тюрленнгенин кечеги къарангы кёрюзмеди. Дакка дженгил огъуна джууаб этди:

— Огъай, джюйюсхан. Ашыкъмайма.

Дуния къатыш-къура болгъан заманда джукъ да айтмагъанлыкъгъа, алгъаракъда Дакканы юйюне да къоярыкъ тюл эди Шаулук. Бусагъатда уа тынгылады. Джукъ айтмады, джукъа эринлерин къаты кысхан болмаса. «Менден джашым акъыллы болур, тейри», деб келди кёлюне. Дакканы сёзлерин эшитмегенча этиб, Шаулук дагъыда джашына бурулду.

— Джолданса. Бир зат къаб да, солу.

— Айхай да, тамбла узакъ джолгъа чыгъарыкъбыз. Арта хапар айтырма. Энди уа, — Даккагъа бурулду, — кел, экибиз да ач болгъанбыз. Бир зат къабханлай, юйге кетерсе. Нузула да сакълаб тура болур, артыкъ да бек хапарынгы эшитген эселе. Не этериксе, тиширыула къачан да алайдыла, бирчадыла.

— Ач тюлме.

— Эртденбла дженгил келирсе. Кесинг билесе, джол узакъды. Кечигирге джарарыкъ тюлдю.

Бир кесекден Дакканы босагъадан ашырыб къайтды Дебо. Джолоучулукъда арыгъанын унутуб, атасы бла ушакъны башлады.

— Алагъа кычырыр заман тюлдю бусагъатда, атам. Бир-эки ариу сёз айтханлыкъгъа, не затынг къорайды? — деди.

— Къайдам. Ким биледи? Биз къауум аланы башларын сылай юрентмегенбиз. Биз бир тюрлю дуняда джашагъанбыз, сизни тёлю уа аны чачмай болмайды.

— Огъай, бизни да юрентмегенсиз аллайланы башларын сыларгъа. Бу табсыз заман болмаса...

— Джашчыкъ, бу революция дегенлери не затды? Кеси да къайдады? Кимни несине джарайды ол?

— Бусагъатдача барса, элден чыкъмагъанлай огъуна кёрлюксе. Элчиле бла не къадар ариу бола тур... Арт кёзюде хар кимни баш кёлтюрюб айланнганын кёрмеймисе? Ол къауумду революцияны элге келтирлик, бусагъатда тыялмасакъ.

— Кёреме. Аланы не этер къарыулары барды ансы?

Бир кесекден бютеу юйдеги джыйылды. Ханым бла Нафисат, Дебодан тансыкъларын алалмай, иги кесекни турдула. Джолоучулукъдан арыб келген Дебо джукълагъ-анында, чыртда сёз айтмай, аны чырайлы тюрсюнюне, бетине таб джарашхан къап-къара мыйыкъларына, субай санларына къарай, мыдахландыла. Хар ким джукъларгъа кетерни аллы бла Нафисат, атасына мыдах кёзлерин буруб, тилеген халда айтды:

— Атам, джиберме Дебону джукъгъа. Къалай эсе да, къоркъгъан этеме. Эл да, тегерек да бир кесек шош болсала, барыр суйген джерине. Дуния баш туюбуне айланганды. Адам джукъ ангыларча заман тюлдю бусагъатда.

— Тегерек шош болса, джукъгъа бармай къалса да, не боллукъду?! Сен бар да джат. Бош затха башынгы аурутма, ол тиширыу иш тюлдю. Эркиши кеси биледи не этерин, — деди Шаулук.

Нафисат кетгенден сора, джашына къараб, тансыгъын алалмай тургъан Ханым сёзге къошулду.

— Бир аман тюш кёргенме. Дебо джардан кетгенча, — деди, кеси кесинден буюгъа, Ханым. — Мадар болуб, юйде къалса...

— Иги аууз ачар эдинг да. Бар, джат! — деб хыны этди Шаулук — Ёмюрюнде бир ашхы затны айтыб, адамны къууандырыр эдинг да.

Ол хынылыкъны бусагъатха дери да биле туруучу Дебо ёмюрюнде биринчи кере джазыкъсынды болур анасын:

— Къой, атам. Тансыкъ болгъан болур. Кесинг а не эте тураса, анам? Къалай эсе да аманча кёрюнесе.

— Огъай, джашчыкъ, — деб ышарды Ханым. — Бизге не боллукъду, уллу аллах сизни сакъласын ансы, биз джашай барыр эдик.

— Иш джокъ, сагъыш джокъ, иги да джашай бараса, — деб терсине тюртдю биягъы Шаулук. — Бу юйге кирген-

ли, кьолунгу сууукъ суугъа тийирмей тураса. Ары дери уа, тулукъну алыб, хулгу тилей...

Анасы, джашы да ангыладыла ол сёзлени магъанасын. Бети агъарыб, ауузундан сёз чыгъармагъанлай, акъырын атлай, бирси юйге чыгъыб кетди Ханым.

— Бу кыйын заманда да дюргенлигинг, хынылыгъынг къалмайды. Сокъурну джюрегин сокъур деб кыйнагъанча нек этесе? Ол кылыкъла энди джарамай къалыргъа болурла, атам, — деб сагъышланды Дебо.

— Нек джарамайдыла? Хар ким орнун билирге, айтылгъандан чыкъмазгъа керекди.

— Айхай...

Джангыз сёзю айтыб, оюмун билдириб бошагъынчы тохтаб, терен ахсынган джашыны сагъышлы тюрсюню къайгылы этди Шаулухну.

— Не айтыргъа тебregen эдинг?

— Айтыр зат кёбдю, атам.

— Тынгылайма...

Ол кёзюуде, джюреги асыры кыйналгъандан, чебкенин да тешмегенлей, садрач орундукъну къулагъына башын салыб, джыламсыраб, кёзлерин сюрте, таянды Ханым Ненча джыл ётдю, ол Шаулухха тюбегенли. Биринчи кюнюнден бюгюнге джетди, аны хыны сёзлерин джута, таша джерде джылау бла дуниясын ашыра. Ёмюрюнде бир кере джууаб этген эди:

— Ай юйюнг къурумазлыкъ, мени джашаууму да къарангы этиб, кесинги да джюрегинги кыйнаб нек тураса не бош затха да?

Тюзю да, андан сора джууаб этмегенди эрине Ханым. Ол кюн да, дуниясын къарангы этген кьой, санларына кюлтюмле салгъан эди. Шаулух андан сора ёмюрде кьолун тийирмегенди, урмагъанды, ачитмагъанды, къуру къарамабла айтырын айтханы да джетерикди деген болур. Қъарагъаны, анда-мында джангыз сёзю бычакъсыз сойгъанча. Бюгюн а ол айтханын кёрдюнгмю?! «Тулукъну кёлтюрюб,

хулгу тилей...» «Не жарлы джашагъан эсек да, Муштрай-лагъа табыныб турмагъанбыз» деб, джюрексине келиб, джылады Ханым. Къыйналгъан джюрек озгъан джашауну эсге тюшюрдю.

Муштрай джашына сау ёзенде эм ариу, эм этимли къызы сайлаб, Ханымлагъа келечилени джибергенинде, аны атасы, ол эл иеси Ошдур хариб, иги кесекни тынгылаб, къысха джууаб бергенди:

— Сау болсун Муштрай, бизни аманнга аллай сый бериб, сизни бери джибергени ючюп. Алай а, кесигиз кёресиз, энди ол биз алгъын таныгъан Муштрай тюлдю: байды, малы толу, джери эркин. Бизге ашдепирле деген болмаса, сёз да табалмайды. Къызчыкъ да, аллах айтса, кесича бирге тюбер.

Джашыны халисин иги билген Муштрай, уллу башын салыб, кеси эки кере барды.

— Ошдур, ийнан, ол бизни телини кёзю къарагъанды да, «андан сора кишиге разы боллукъ тюлме»; деб айтдырыб джибергенди. Бир-бирибизден онглулугъубуз, акъыллылыгъыбыз джокъ, не этсегиз да огъай салмагъыз. Кёресиз, къысха джууукълача джашаб тургъанбыз ёмюрледен бери.

— Айхай, Муштрай, сизни джашха джарамаз бизни аман. Къоярмы эдик бу ишни!?..

— Оллахий, тейри, ант этдирсенг, этейим, бир зат бла джюрегин къыйнарыкъ тюлдю. Сизден бизге джукъ да керек тюлдю. Аны къой, майна, ууакъ аякълыладан бир джети-сегизни, бир саулукъ малны кесим сюрюб келейим арбазыгъызгъа. Иги джанымча, сагъыш эт, Ошдур. Мен энтда келе келирме, — деб, чыгъыб кетди Муштрай...

Джашны сыймеклиги эки-юч кюнден ары бармазлыгъын билиб, къатында оюмлу, арт джашаууна сагъыш эте, къыстыра билген бир адам болса, деб кюреше эди Муштрай. Келин болуб бу юйге киргенини бешинчи кюнюнде биринчи кере джюреги къыйналгъан эди Ханымны.

— Атамы иги кесек малы барды. Хар бир сегизи-не сенийча бир арну кызыны келтириб турса, тамам разы боллукъ эдим, — деб, ууакъ ышара, кыатыныны кыатына келиб, дагыда кыошду Шаулук. — Сен а кыалай кёресе? Кесинги нек кёбдюресе? Огъай, багъангы иги чыгъаргъанды атам. Ол саулукъ ийнекни кыошмай кыойса да, озуб джетерик эди.

Ханымны ёмюрюнде эрине разы болгъан кыуру бир кюн тубегенди. Ол да эсиндеди, джюрек джараланы унутдуралмайды ансы. Джангы туугъан Дебону кыойнуна кыысыб, ёмюр насыбымы табдым деб тургъан Ханымны кыатындан адамла кыорагъанлай, кёз-кыулакъ бола, эрлай кыатына джууукълашды Шаулук.

— Не этесе? Кыалайды саулугъунг? Джаш табыб, бек кыуандырдынг, — деб, андан сора бир сёз да кыошмагъанлай, кыатыныны башын сылаб, чыгыб кетгенди.

Андан сора уа... Ма бюгюннге джетди, не кечеси, не кюню болмай, унугъуудан толу джюреги джарсыгъанлай, юренчек кибики болгъанды да, энди Шаулук чамланса, акырын бирси юйге кириб кетиб, кыыйналгъанын кишиге кёргюзмезге кюрешиб джашайды. Бюгюн а биягъы малла саналгъанларында, ашланган джаралагъа туз себилгенча болду. Асыры джюреги кыыйналгъандан джыламукълары тыялмай тургъанлай, эшик акырын ачылыб, Дебо кирди:

— Тейри, анам, арыгъанма. Джатарыкъ эдим.

— Арымай а, джашчыкъ. Сен кёрмеген да не кыалды бу кыатыш-кыура дуняда, — деб кыачан да халал джюрекли, гурушханы да дженгил унутуучу Ханым, джашыртын кёзлерин сюртерге кюрешди.

— Кыыйналма, анам. Арт кёзюуде атам дамсыз болгъанды. Иш этиб ачитмай эсе да, кыыйнайды. Джат да солу. Мен да бир кесек кыалкыыйым ансы, танг атыб кыалады.

Бир кесекден юйдеги шош болду. Бары да джукълагъандан сора, эки кыабыргъасын тёшекге кёзюу-кёзюу баса,

кёб заманны кёз кысалмай, сагъышланыб турду Шаулук. Джашыны айтхан хапары, артыкъ да бек «бютеу къралны кызылла кьолгъа алгъандыла, кёб турмай былайгъа джетерге болурла» дегени къайгъылы эте эди. Танг белги бере, къалкыгъанлай, Дебону тюшюнде кёрдю. Мийик джардан кетиб, учуб баргъан Дебо, эл таба айланыб, джумдурукъ кёргюзгени бла бир къара булутлада ташады. «Джашчыкъ» деб кычырыкъ этиб уянды Шаулук...

* * *

Къартла бла эм джашла кьобуучандыла кюнден алгъа. Кюн а, хар заманда да аладан алгъа кьобуб, дуняны сагъайтыргъа сюеди. Сюйген кызын тюшюнде кёре тургъан адам а джатарыкъды алкъын хылеулюкге бериб санларын, кёлюн да ашхы оюмлагъа кючлетиб. Табигъат — сүймекликге джангы бёленнген кызчады, кесине тартады, сюдюреди, кесинден айырылыр мадар бермейди.

Дакка бек сюеди туугъан джерин. Аны ючюн кьобады хаман кюнден алгъа. Тюбюне джайыучу, юсюне джабыучу джангыз чепкенин кьаблайды. Шошлукъда уюб турады тегерек. Чепкенини этеклерине къараб, Нузуланы эсине тюшюреди. Узун чепкени энди кысхаргъанды. Аны ючюн кысады тишлерин Дакка.

«Элде этерик болгъа эди ол абчар алай», — деб, акъырын шыбыраб, тёрт джанына къарады. Кишини да эслемай, кьошду:

— Не мен андан бошар эдим, не кеси кьолу бла чепкени этеклерин ызына тигер эди.

— Не затха чамланаса, шохум? Бу ашхы заманны алай муратла бла башларгъа джараймыды? — деб, кишенлениб тургъан атны бирси джанындан ёрге кьобду Дакка бла бирге кёб болмай аскерге чакъырылгъан джаш.

— Огъай, чамланмайма, — деб Дакка, сёзлерин башха

эдам эшитгенине сокъурана, бир кесек джумушады. — Командирге мени чепкенимден сора иш къурубму къалгъанды. Къысхарт деб къойса, кесим джарашдыр эдим.

— Дакка, сен ачыуланма. Тюздю, абчар узун чепкенни чубур этгенди. Сени кёрюб, тюпене бир-экеулен «чубур солдат» келеди дегенлеринде, мен тохтатханма.

Дакканы джюреги бек къыйналгъанды. Аскер бёлек сафха тизилиб тургъанлай, тюнене командир келиб, аны сафдан чыгъаргъанды. Халкъны аллында къамасын алыб, чепкен этекледен тутуб:

— Былай этейик ансы, урушда этеклеринге чырмалыб абышыкъса, — деб, къама бла этеклерин юздюргенди. — Бар энди, этеклерин джамаб къайт, — деб къошханды.

Абчар Дакканы чепкенин къысхартыргъа башлагъан заманда узакъ болмай сюелиб мыйыкъ тюбюнден ышара тургъан Дебону сёз къошмагъанына ачыуланганды Дакка, алай а джукъ айтмагъанды.

Чегет талада, къаты джукъугъа бёлениб тургъан аскерчилени эртденги сууукъ бла кюн таякъла къобара башладыла.

Дакка, солдатдан айырылыб, атла таба тебреди.

— «Чубур солдат»... «Чубур солдат»... Хыликке этерикдиле бу начасла. Абчарны джюрегине джарашмагъан сёз айтыб бир кёрчю. Къараб-къарагъынчы хамхотунгдан къапынгы къуяр. Къол джетдиреме десенг а, къагъыб къоярыкъдыла. Огъай, Дебо алагъа ушамайды... «Чубур солдат».

Дакка, къынгырбоюн атны къатына джетиб, оюмладан тюгел айырылыб бошагъынчы, тауушла эшитди:

— Атлагъа! Дженгил. Атлагъа!

Дебо дженгил джетди:

— Мин атха. Къамаланы аланы сюеклеринде билеб къайтайыкъ, — деб, джангы джерленген атха секириб минди.

Бир кесекден атлы бёлек джолгъа чыкъды. Кёб турмай

кыычырды кыузгун. Мийик кёкню теренинде уа, мюйюш-
бир уллу кыауга боллугун сезгенча, джертин уа, ачы
де асыры кёб сюелген джангы келинни тюрсюнуча, боза-
рыб, сюзюледи сазбет ай.

Атлы аскер, бёлеклеге юлешиниб, кызылланы ызла-
рындан кысха тюшдю. Алагъа табсыз джерде сермешу-
ню башларгъады мурат. Кенгден огъуна кючню аслам бол-
гъанын таныб, кызылланы элге джетгинчи сермешуу бла
тохтатыргъа умут этди командир. «Айтылган дивизияны
кыурч командири» деб анга бош айтмайдыла. Арт кёзюуге
дери, джауга тюбеб, кесин хорлатмагъанды дивизия. Эн-
ди тышхы джау джокъду. Бир кыралны уланлары кыра-
дыла бир-бирлерин. Эки джанындан да болады ёлюм. Эн-
ди, командирни атын айтыб, кыурч деген сёзюу хазна кыо-
шмайдыла солдатла. Бусагъатда уа кесини биягъы атын
сермешууде кыайтарыргъа дыгалас этеди. Кызылла ан-
гылагъандыла аны не излегенин:

Элни кыыйры тюзлени кюн кюйдюрген букъусун кёк-
ге мийик чыгъарыб, орамлагъа кирген атлылагъа сескекли
болуб, арбазладан чыкмагъанлай кыарайдыла таулу кыар-
тла. Камсык сабийлени юйге джыяргъа кюрешедиле ти-
ширыула. Аскер бёлек элни кыорууларгъа тюгел хазырла-
ныб бошагъынчы, бирси джанындан атлыла джууукълаш-
дыла. Кыараб-кыарагъынчы элни шок атылган, буйрукъ
берилген тауушла, джаралылары ынгычхагъанлары, сау-
ланы кеслерине кёл этер ючюн кыычырыкълары кючледи.
Тенг тюлдю кюч. Аны эки джаны ангылайды: сау батальо-
нга кыаршчы болалмады атлы бёлек. Бёлекни иги кесеги
суудан ётюб, атханын тохтатмагъанлай, джаудан кыутул-
ду.

Окъдан, тауушдан кыоркыб, юйледен чыкмай тургъан
элчиле, атылган тохтагъанында да, орамлада кёрюнмей-
диле. Таукелирекледен талай элчи, джаралылары кыатына
джетиб, аланы юйге элитир муратда мычыгъанлай, ат ёшюн
уруш этдириб, экеулен тохтады.

— Не этесиз? Нек сюелгенсиз былайда? — деб кычырды офицер.

— Джаралыладыла. Болушургъа керекди.

— Болушургъамы? Кимге? Былагъа? Ала кимле болгъанларын билемисиз? Къораб кетигиз бусагъатдан ансы, сиз да ала бла бирге джатарыкъсыз! — бир-бири ызындан, тылпыуун алмагъанлай, айтды офицер.

— Инджилиб турадыла, харибле...

— Не? Сен да бу ашдепирлени джакъларгъамы кюресесе? Билемисе, ала мени атамы байлыгъын сыйыргъандыла. Къайтарыма мен алагъа. Артыгъы бла! — деб Дебо эрши къарамын Даккагъа джиберди. — Эм игиси уа — мен сёлешген заманда тынгылаучу бол.

— Чамланаса, джюйюсхан офицер, — деб саубитген офицер, ууакъ ышара, Дебогъа къарады. — Кечигесе, джеңгил бол.

— Къайры?

— Юйлеге айланыргъа. Былай чамлана турсанг, бу сермешнуден сора сеннге байлыкъ къошулмай къаллыкъды.

Дебо, бети-къуту да тюрлениб, ачыуланыргъа башлаб, кесин кюцен тыйды. Къуллугъу, не заты бла да кесинден тамада офицерге башхалагъа сёлешгенча джукъ айталмайды Дебо. Къоркъады. Бусагъатда да, кесин тыйыб, аны сёлерин накъырдагъа бурду:

— Мени байлыгъым ючюн къайгыргъанла асыры кёб болгъандан, джугъум да къалмагъанды. Къайгыргъанынг ючюн а сау бол, унутмам.

— Унутма, унутма, заманында айтылгъан ашхы сёзлени унутургъа джарармы? — деб офицер, тору атын кыыздыра, «къурч командир» тохтагъан юй таба кетди.

Ачыуланганын танытхан кёзлери офицерлени ашыра барыб, къарамын улуу, омакъ юйде тохтатды Дебо.

— Тюз айта болур дейме ол адам, — деб атчысына бурулду. — Дакка, кел. Былайда сизге хайыр джокъду. Бы-

лагъа тийсегиз, эшитмедим демегиз, — деб, къамчини ойната, элчилеге бурулду ол.

Ариу юй. Бек уста агъашчы ишлегенди аны. Бир-бири юсюнде юйлени къабыргъаларын ариу джонулгъан, агъачдан этилген оюула бла джасагъандыла. Сууну джагъасы бла кенгине созулуб орналгъан уллу элде аллай юйле азда. Атчысы бла бери келе тургъан офицер, Дебону эслеб, башха юйге бурулду. Маджалны сайлай биледи Дебо.

Дебо бла Дакка, юйню къатына джетиб, атладан тюшдюле.

— Атланы такъ да кел. Бир ауузланыр зат табылыр былайда.

Таукел атлай, юйге кирди Дебо. Эшиклени кёзюу-кёзюу ачыб, төрт джанына къарады. Алай а, кёз илинирча затха тюбемей, кеси аллына мурулдады:

— Ала да бизни кибикиле. Джукъ къоймагъандыла.

Ол сёзюн бошагъынчы, Дакка кирди. Дебону халисин биле, джукъ да айтмагъанлай, акътырын шиндикге олтурду.

— Нек олтурдунг? Арыгъанмы этгенсе? Тур, төрт джанына къара да, маджал зат табсанг, чакътырырса, — деб, башында юйге чыгыб тебреди Дебо.

Дакка, офицер чыкъгъынчы мурукку эте туруб, биягъы шиндикге олтурду. Кесин быягъынлай сагъышлагъа кючлетди.

«Къайсы харибни эсе да юйюн къурутхандыла. Сейирди бу революция дегенлери. Джарлыланы, меничаланы юйлерин джарытханлыкъгъа, не къыйынлыкъны да байлагъа джетдиреди. Алай а джангыз джашларын аскерге джиберген Шаулукъ бла Нурсиятны не хаталары бар эди? Ала-ны байлыкълары да сыйырылгъанды. Ёмюрде ишлемегенлей, ол байлыкъны къалай джыйгъан эди Шаулукъ? Алай болгъанлыкъгъа, мен, менича кёбле кютмегенмидиле аны малларын? Джал бергени уа — джанындан юзгенча»...

Дакканы сагъышын кычырыкъ бёлдю. Тиширыу кычырыкъ. Дженгил огъуна ёрге къобуб, башында юйге ашыкъды Дакка. Кенг мийик юй. Боялгъан къабыргъала. Къачан эсе да бу юйде болгъан байлыкъны джашыралмайдыла кюйюзлери кетген къабыргъала. Юйню ортасында мазаллы тегерек стол. Къуру бир шиндик. Тапчан. Ойсураб тургъан тиширыу.

— Хы, сенмисе? Иги болду келгенинг, — деб бир кесек кыызаргъан бетин атчысына бурду Дебо. — Ойсураб турады. Суу кесек таба эсенг, бетине къуй, эс джыйсын!

Дебону къаныны тюрленнгенин эслеб, джукъ сорургъа къоркъа, тиширыуну къатына келди Дакка. Шиндикге акъырын олтурду Дебо.

Тиширыуну кёлтюрюб, тапчаннга джатдырыб, бетине суу тамчыланы бюркдю.

— Былайгъа киргенлей, тапчанда олтуруб ишлей тургъанын кёрдюм, — деб башлады Дебо. — Алгъынча, «кел, джюйюсхан, олтур», деди. Билеме мен аланы: «Кел, джюйюсхан. Не джашса? Кимди командиригиз? Ненча адам барды сизде?» Артда уа эшитген хапарын — башха «джюйюсханнга». Бир ариу алтын джюзюгю бар эди. Аймысына, энди меники болду. Не кюрешиб, бармагъында чыгъаралмай къалдым. Таб, кеси да болушду, дейме...

— Джюйюсхан, бармакъгъа кирген джюзюк андан да чыгъаргъа керек эди.

— Тохта. Сен не затланы джаншайса? Мен сеннге ненча кере айтханма, керексиз заманда сёзге къошулма деб? Не, тууар?

Сёзню андан тереннге джибермей, тынгылады Дакка. Олсагъатлай терен солуб, ауур ынгычхай, узун, тогъай кирпиклерин кёлтюрюб, кёзлерин ачды кыыз.

— Хо, энди ёллюк тюлдю. Суу ичир да, кетерге хазыр бол, — деб ёрге къобду Дебо. — Джараулу зат кёре эдим кеси да, хадауус. Къазауат бошалса, къайтыб, бир кесек кёз ачарбыз...

Дебо кетгенликге, тишируну къатында иги кесекни турду Дакка. Ушакъны бир кесегин эшитген къыз, анга къоркъмай къараб, къарыусуз ауаз бла сорду:

— Ол джаныуар бла къалай айланаса?

— Аны къой, эгечим. Қесинг джангыз нексе?

— Къарнашым аскердеди. Атам бла анам ёлгендиле...

Ол кёзюуде Дебону тёзюмсюз ауазы эшитилди.

— Дакка, не юйюнге ёлю киргенди анда? Тебре...

— Бар ансы, къайтса, экибизден да бошарыкъды, — деб къыз джыламсырагъан кёзлери бла ашырды Дакканы.

— Кеч, эгечим, кечер мадарынг бар эсе, — деб, акъырын атлай кетди Дакка.

Кёк чартлагъанча дженгил кёрюннгенликге, иги кесек заман озгъанды. Дакканы эсинден чыгъаргъа унамагъан сурат кёз туурасына сюелиб, ойсураб тургъан къызны джазыкъсындыра, сагъышха джибергенди.

«Нек этди Дебо алай? Ол къызны санына тюшгенден эсе уллу джара тюшген болур джюрегине. Элде этерик болгъа эди Дебо алай, тейри, бютеу эл джыйылыб ирият берир эдиле анга. Ол аллай къатылыкъны кёкюрегине сыйындырыб да къалай айланады? Мен да анга тагъылыб...»

Дакка, не зат бла булджургъа билмей, арт кёзюуде иги абызырагъан, алай а таза атланы къатларына барыб, алапы юслерин сыларгъа-сыйпаргъа кюрешгенликге, сагъышладан айырылмады.

«Дебогъа нек ачыуланаса сен?» — деб кеси кесине соруу берди. «Тенгинг ким болгъанын айтсанг, кесинги ким болгъанынги айтырма дегенча тюлмюдю экен? Огъесе, кимни арбасына минсенг, аны джырын джырларгъамы керекди? Джетмезми кеси башына оноу этерге кеси къаруум?»

Уллу къара кёзлю акъыллы ат, иесини джюрегин чапырыргъа излегенча, Дакканы кёолун джалайды. Джашау да барады, ат чабханча, Дакканы алыб. Кеси аллына сагъ-

ыш эте, ол да барады, аны магъанасын ангыларгъа дыгаласла киргенлей.

«Ол къызны уа бош ачитды Дебо. Башха адамла къой, анасы да кечмез эди ол джаныуарлыкъны. Атасыны байлыгъы азмы болады, бармакъны тюшюрюб, джангыз джюкюнн алмаса?»

* * *

Андан бери къаллай бир заман кетгенди. Кёб кере, кёб джерде къаты сермешиуле болгъандыла. Тюнене да ол сермеушлени бири эди. Аны унутуб да бошагъанды Дебо. Бюгюн а терек орталада кеси джангыз сюеледи. Эси элдеди. Нафисатны сёзлери не эсе да Дебону эсине тюшдюле. Терек джанында кеси джангыз сюелиб, къызыл аскерчиледен бугъунуб тургъанын унутду. Алай а сагъышны тауушла бёлдюле. Дакка, къолун бир джанына узатыб, сюрюб келгенлеге терс джол кёргюзе тургъанын эследи. Бир кесекден терек орталадан чыкъды. Ол кёзюуде уа аланы сюрюб келген атлыла, ызларына бурулуб да къармай, чегет кыйырда ташайдыла.

— Дакка, мант башыча, нек сюелиб тураса? Къайтыб келселе, не этериксе?

Билмей тургъанлай ким эсе да мизни чанчханча, къалтыраб, кишини да кёргегенлей:

— Не дейсиз, джюйюсхан? — деди Дакка, таууш эшитилген таба бурула. Дебону джууукълашыб келгенин кёрюб, не айтыргъа да билмей, симсиреди.

— Не дерикме? Мен келмесем, сюелибми турлукъ эдинг?

— Къайры барыргъа да билмей мычыдым.

— Мен къайры кетгеними билмегенлейми кёргюзе эдинг джолну? Юсюме келиб къалсала, не этерик эдинг?

— Огъай. Сени къайры бурулгъанынгы эслеген эдим.

— Кетдик, — деб атны джюгенин хыны тартды Дебо. — Кёргюзсенг да, мени джетер кюч къайда алагъа?

— Тюз айтасыз. Сизни дюлдюрню джетер ючюн, ала къралда эм иги атланы излерге керекдиле.

Кёб турмай, ушакъ эте, экиси не джолгъа чыкъдыла.

Дакка сабийлигинден тебреб малла бла ёсгенди. Алашаракъ, токъ адам болгъанлыкъгъа, тириди. Керти кючлю адам болгъанлыгына, ёмюрде кишиге джууаб этмегенди, биреуленни ачитмагъанды, сабийни джюрегин кыйнамагъанды.

Асыры баштёбеге санаб, аны кьоюб, башхагъа кетгенди суйген кызы. Андан сора бир тиширыугъа да джюрек аурууун айтмагъанлай, Нузулагъа тюбегинчи тургъанды ол. Узакъда, тауланы кьоюнларына бёленнген элде, Нузула бла Джашаучукъ сакълайдыла аны. Дебо болмаса, бир кюнню да тохтамай къайтырыкъ эди.

Бусагъатда экиси да акъырын барадыла. Хар бирини энчи сагъышы. Тансыкъ болуб, элге къалай къайтырын кёзюне кёргюзеди Дакка. Дебо кёзюню кыйыры бла нёгерине къарай, кеси аллына ышарды.

— Къоркъма, хомух, бир кесекден штабха джетерикбиз, — деб нёгерини сагъышларындан бёлдю. — Ашарса, джатарса, тынчайырса. Сени андан сора не къайгъынг барды? Бу дуняда кимге да андан сора джукъ керек болмаз. Къарнынг токъ болуб, менича, сени сақълай, багъалата билген бир адамы къатында турсанг, джашауну андан игиси неге керекди? Айтханымы огърамагъанча, нек тынгылайса, не муратынг барды?

— Да, не айтайым? Бусагъатха дери джашаудан, сенден да кёлюм къалмагъанды. Эптда кёре барырбыз.

— Тюз айтаса, Дакка. Хар ким кеси джашауун иги этер ючюн кюрешеди. Мен а, кёресе, кесими, сени къайгъынгы да бирден джюрютеме, — деди Дебо, атчысына кёнделен

къарай. — Къоркъма, кѣб тармай бу тѣгерекледе да хар ким кесини затына не боллукъду. Мени бла болсанг, сен да къуру къаллыкъ тюлсе. Экибизни кече, кюн кюрешгенибиз да аны ючюндю ансы, бурулуб юйге кетиб къалгъан хазна ишми эди.

— Сау бол, джюйюсхан, сау бол...

Ушакъ эте, кенг тюзде ёсген баппаханланы атлары бла теблете, мутхуз суучукъну джагъасы бла барадыла. Экиси да джаш адамла. Бири, джюйюсханланы арасында айлана, джашауну бютеу айланчларына юреннгенди. Бирси да, нѣгерини хар сѣзюне толу ийнана, кеси хазна сагъыш этиб къыйналмайды. Алай а заман-заманы бла джууабсыз соорулагъа берилиб салпыланады, джууаб табыб а къоялмайды. Бир кѣзюуде туугъан эли эсине тюшеди. Асыры тансыкъ болгъандан, «бурулуб юйге кетиб къалмай, джангыз кесим, уллу кѣкню аулаб айланган айча, нек турама», деб кѣлюне келеди. Алай а кетмейди. Дебо эркинлик бермесе, кетиб къалаллыкъ тюлдю. Дебону не ючюн сюйгенин кеси да билмейди Дакка. Дебо уа, ууакъ ышара, хыны этер ючюн къалмайды.

Ма, бусагъатда да, анасыны кѣлюн джазаргъа излеген сабийча, Даккагъа сынаб, хыныракъ къарады Дебо. Алай а нѣгерини муратын билирге излеб, сѣзню башлады.

— Бурулуб, атланы да къыздыра, юйге кетиб къалырма эдик? Бу баш тубюне айланган дуняда бизни излей ким айланныкъ болур. Къалай кѣресе, Дакка?

Сорууну ахыры къалайгъа буруллугъун билмей, тынгылады Дакка. Нѣгерине кѣлюне джарашмагъан затны айтуб, чамландырама деб къоркъа, арыгъан атына къамчини джетдирди.

— Къалайса кетерге?

— Мен кесим кеталлыкъ тюлме да? Экибиз да кетсек?

Арт кѣзюуде, талай джылны урушлада айланган адамла, табыгъы тюшгенлей, шоккланы да имбашларындан айырмагъанлай, бирем-бирем джашыртын кетедиле. Дебо,

аллайланы кёрсе, ачыуланады. Бусагъатда да, Дакканы оюмун ангылаб, кесин кючден тыйды.

— Кетер къайгъыны къой, Дакка. Биз, хорлаб бошагъынчы, туругъа керекбиз. Дунияны къатышдырыб кюрешгенле бла биз къазауат этелмсек, ким этерикди?

Оноуну ангылаб, штабха джетгинчи, ауузундан сёз чыгъармай барды Дакка. Атдан тюшер-тюшмез Дебо, ачыуланыб тургъаны бла, Даккагъа бурулду.

— Джерлерин ал да, аш сал. Тамблагъа дери солурукъ болурбуз. Джукъгъа кетсенг, эшитмедим деме, ортабыз аман боллукъду.

— Хо, джюйюсхан, айтханынча этерме.

— Халынг нек къолайсызды, Дебо? — деб штабны босагъасына Тембот чыкъды. — Нёгеринге уа нек чамлана-са?

— Аны бла ортабызны кесибиз айырыбыз, — деб дюрген джууаб этди Дебо. — Саламлашыб, хапар сорсанг а, керексизни джаншамай. Биз да кечеги тойдан къайтыб келмейбиз. Сиз джанлаб кетген сермешиуден башыбызны кючден алыб къайтханбыз.

— Кесинг кирик бир офицерге солдатны къатында къалай сёлешесе? Полковникни айтханын унутубму къайгъан-са?

Эки офицер да мындан алда туююшуб чачылгъанларыны юсюнден алкъын сёз тохтамагъанды. Ала бир-бирине хыны сёлешгенлерин эшитирге сүймей, Дакка, атланы джюгенлеринден тутуб, аланы къатларындан джанлады. Башын сермешиуден кючден алыб къутулгъан Дебону сабырлыгъына ышана, дженгил Темботну сууутур деб умут эте, бир кесекден солургъа кетди. Алай а, кёб турмай, сермешиуледе хорламгъа тюбеялмай ачуулары бурунларына джыйылгъан, бир-биринден дженгил экеулен, бир-бирин къыздыра келиб, герохлагъа узаладыла.

— Мен сеннге атчынг тюлме, тейри, къабынга дженгил

джыярма, — деб герохну чыгъарды Тембот. — Эркишилигинг бар эсе, сюел алай!

— Алынган итча, хырылдамаса, къанынга боярма, тейри! — деб, Дебо да узалды герохуна. — Къачандан бери болгъанса сен былай ёхтем? Сермешюде аллайлыгъынг кёрюнмеучен эди.

— Джюйюсханла, тохтагъыз! Алыныбмы айланасыз? Не этесиз? — деб штабдан чартлаб чыкыгъан офицерни ауазы да сууутмады алапы.

Тембот, джукъа бетли, чырайлы адам, орта бойлудан онглуду. Арну халили, тенгини тута, сакълай билген джаш дженгиллиги бла кёблени джюреклерин къыйнаучанды. Харамлыгъы болмагъан, кёлюне келгени, артха салмай, айтыб джибергени ючюн, штабда кёбле сюймейдиле аны. Тенглери уа, халаллыгъын, аман ышаны болмагъанын билиб, джюреклерини къыйналгъанын дженгил унутадыла. Субай сюекли, ачыкъ къарамлы джашны кём-кек кёзлери кёб къызы тынчлыгъын бузгъанды, алай а бай атасыны кючю бла офицер болгъанлы, алагъа хазна къарамайды. Юреннгеними алайды, заманымы джетмейди, аны киши билмейди.

Тембот ангыламагъан бир зат барды: адамла бир-бирин нек къырадыла? Тенглеринде ол соруугъа джууаб табмай, солдатланы оюмларына кёб тынгылаучу болгъанды арт кёзюуде. Ол затны кёбле огъурамайдыла, кёзюне айтмагъанлыкъгъа.

— Малы, джери болмагъан бычакъ алыб чабаргъа неге керекди? Келсин да тилесин. Аны ачдан ёлтюрюб ким къоярыкъды? — деб ушакъны алай башлаучанды. — Къан тёгюллюгюн кюсеген болмаса, джарашыуну излеген хазна киши кёркнмейди.

Алай а аны айтханына солдатла хо болмайдыла. Тынгылай туруб, къайсы болса да бир ётлюрек джууаб этеди:

— Джугъу болмагъан хаман да тилеб къалай турсун, джюйюсхан? Сиз хаман да тилекчи болуб, бир арбазгъа барыб тураллыкъмысыз, баргъаныгъыз сайын хыныдан, унукъдуруудан сора бир ариу сёз эшитмей?

— Да, бычакъ алыб чабаргъамы керекди? Бычакъ бла малы, джери болгъанланы къайсы бирин къоркъутуб, ёлтюрюб къолунгдан келликди? Не уа ала адамла тюлмюдюле?

— Не этсин, башха амал табалмайды, сора? Этилгенге бермеселе, тёлемеселе, алагъа не мадар табаргъа боллукъду?

— Иги ишлерге керекди. «Ишлемеген — тишлемез», дейдиле. Ишлемегенлей байлыгъы болгъан адамны мен кёрмегенме.

— Эртденден ингирге дери ишлеб, хаман да къабынсыз тургъанла уа? Аланы ишлегенлери, джерге кёмюлюб бармай эсе, къайры тас болады?

— Джокъдула аллайла, — деб экили бола джууаб эте ди Тембот, дагъыда къошады: — Бар эселе да, аздыла аллайла.

— Бардыла, кёбдюле, джюйюсхан! Ма, мени ал да къара, — деб солдат алгъа силкинди. — Аскерге кетгинчи, кечем, кюнюм болмай ишлегенме, алай а бир кюнню юйюмде къабар къабыным эркин болмагъанды. Бери мени байны джашы ючюн джибергендиле...

Ол сёзюн бошагъынчы, киши да кёрмегенлей, ушакъ эте тургъанланы къатларына шыбыртсыз келиб, хыны этди офицер. Ол Дебо эди. Аны бек ачууландыргъан артыкъсыз да аскерчини айтханы эди.

— Не дауурду бу? Ким ючюн келгенсе дейсе? Сен келмесенг, джуртунгу ким сакъларыкъ эди? Сени бла артда сёлеширбиз. Башха джерде. Орунгу табдырыргъа да боллукъбуз. Сиз а, джюйюсхан офицер, — деб Темботха бурулду Дебо, — тынгылаб тургъаныгъызны къалай ангыларгъа боллукъду? Аллай ушакъгъа тынгылаб тургъанынг

ючюн, джюйюсхан полковник башынгы терсине сыларын билир заман а джетгенди. Быланы заманында тохтатмасанг, башынга минерикдиле. Аны сен ангыламасанг, ким ангыларгъа керекди? Офицер аллай затлагъа къалай тыгылаб турады?

— Экибиз аны юсюнден башха джерде сёлеширбиз, — деди Тембот.

Кёб турмай экиси да штабха кириб, башха офицерлеге да эс бёлмей, сёзю башладыла. Бир-бирин иги ачыуландыргъандан сора, аракъыны стаканлагъа къуюб, тенгликни тутаргъа алгъыш этдиле. Бюгюн ол дауур да эслерине тюшгенди.

Джашауну кёб тюрлю джолу болгъанын энди ангылай башлагъанды Дакка. Тюнене болгъан затны уа ангылаялмайды, башхалагъа сорургъа да базмайды. Сермешиу башлапырны аллы бла полковник, аскерни алыб, дженгил огъуна ызына нек кетди? Къуру эки бёлекни къоюб, къалгъанла нек кетдиле? Сермешиу кызыу баргъан заманда Дебо, аны да биргесине алыб, нек къачды?

Дакка атлагъа джем бере тургъан заманда да ол затланы юсюнден сагъышын бёлмеди. Алай а Дебону къапкъара джоргъа атыны джерин ала башлагъанлай, штабны аллында ушакъны эсине тюшюрдю. Алай а аллай гъырмырла офицерлени арасында чыгъа да джукълана тургъанларын биле, бу джол да анга хазна эс бёлмеди. Сабийлигинден огъуна ол киши бла къызарышмагъанды. Дауур чыгъа башлагъан джерден джанларгъа ёч болгъанды. Къоркъгъаны джокъду, адамла бир-бирине не ючюн ачыуланганларын ангыламайдыла. Табханынгы аша, этерик затынгы эт — былайды аны оюму. Алай джашаргъа да къоймайдыла. Къайсы начас болса да сёз къозгъайды, керексиз дауур башланады. Дауур туугъан джерде туююш да башланыучанды. Аллай затладан кенгде туургъа кюрешеди Дакка.

Бусагъатда, туугъан элинден кенгде, хар атлагъаны

сайын ёлюм табанын баса айланган заманда, тау сырт-
ланы, алада чагыучу гокка хансланы, иссилеген малланы
эсине тюшюре, джюреги кыйналды. Ат белинде малланы
ызындан айланыучу кюнлери кёзюне кёрюнуб, чыдамсыз
этдиле. Джюрек элге не кьадар бек тартса, ол кьадар
мыдах болады Дакка. Джуртундан, туугъан элинден кенг-
де джашагъаны кыйнагъаны чакълы бир ёксюз сабийли-
ги да кыйнамагъанды аны. Юйге не кьадар кёзю кьара-
са да, сагъыныргъа базмайды. Дебодан кьоркьады. Дебо
да тансыкъ болгъан болур, алай а аны эркишилиги джете-
ди ол затны юсюндең кишиге айтмазгъа, деб кёлүне келе-
ди. Не эсе да бюгюн сабийлиги эсинден чыгъаргъа уна-
майды, элге, тау сыртлагъа тартады, чыдамсыз этеди.

Сёз хауачады, аууздан чыкъды — джайылды. Тенгле
уа ун утмадыла аны айтханын. Бир джолда, джай иссиде
да бузну тюбюнден кыйнаб чыгыучу суучукъну эки джа-
нына Шаулухну кьойларын джайыб тургъанлай, Дебо бла
тенглери атланы терлетиб джетдиле.

— Халынг нек мууалды? — деди, саламлашхан да эт-
мегенлей, Дебо. — Айюню тутарыкъ джашны тюлкю кьор-
кьутхан болурму?

— Айю, тюлкю да кёрмей турама, — деб шош джууаб
этди Дакка.

— Джаныуарла, мындан кьоркьуб, чегетге сингиб кет-
гендиле, — деб ышарды Дебо. — Бири да кьалгъан бол-
мазмы?

— Да излегиз, табыгъыз, — деди алгъындан да акъы-
рын Дакка.

— Табыб, кьаты байлаб келтирсек, туталмазмыса?

— Кенгден кёргюзсегиз да, тутарма.

Кюле, бир-бирин кыздыра тургъан тенглени чамла-
рын, кюлгенлерин да тыйды Дебо, кьол кымылдатханы
бла.

— Дакка, кийим кереклинг бармыды?

Дебону нек къайгъыргъанын, сёзню къайры барлыгъын аңгыламай, экили джууаб берди Дакка:

— Хазна кереклим джокъду. Мендеги меннге джетерик болур.

— Къалын кёнчегинг бармыды?

— Неге керекди ол санга?

— Меннге керек тюлдю. Айю тюбесе, кесинге керек болурму?

Ушакъгъа тынгылаб тургъанла харх болдула.

— Энди бош затха нек кюлесиз? — деб, тенглерине хыны къарады Дебо. — Къалын кёнчекден айюню тишлери ётмезле деб айтханлыгъымды. Алай а ала къачыб кетген эселе, къалын кёнчек да керек тюлдю. Энди айюню къоюб, бу джашланы бирин тутармы эдинг?

— Тутарма.

Джашладан таукел табылмагъанында, атдан секириб тюшюб, кеси тутушургъа кюрешди Дебо. «Джыгъылгъаны сырты джерден тоймайды» дегенча, талай кере джерни санлары бла ёлчелегенликге, тутушну къояргъа унамады ол. Дакка, чыртда болмазын аңгылаб, тамам къарыуун салыб кюрешгенча эте, кесин джыкъдырады.

— «Тыпырдаса — тай озар, табаны къызса — ат озар», дейдиле, Дакка. Аны унутма, — деб, тюшгенича, дженгил огъуна, ёзенгиге да аякъ тийирмегенлей, атха секириб минди Дебо. Бурулуб, атха къамчини джетдире, кетди.

— Аллай ашхы сёзлени унутургъа джарамаз, — деб джууаб этди Дакка.

Андан сора талай кюнден Дакка, джаяу джолчукъда айюге тюбөб, джагъалаша келиб, суугъа тюшгенлерин, андан чыгъыб, экиси эки джары къачханларын кишиге айтмагъанды. Бир къулагъын къошдагъы къайыр итле джыртхан акъ ёшюнлю къара айю, Дакка бла тюбешгенден сора, экинчи кере ол тегерекде тюбемегенлей кългъанды.

Талай ай ётгенден сора Шаулух малланы джыйын джанлыдан сакълагъан Даккагъа кюмюш суу ичирилген къаманы берген эди.

Дебо бла къалай къазауат этгенлерин эсине тюшюре, юйге джетди Дакка. Керексиз заманда эртде болгъан затла эсине нек тюшгенлерине сейирсине, эшикни таукел ачды.

Кече ортасына дери, джюреклерине не эсе да бир сезимле кириб, джукълаялмай, бир-бирин булджута тургъан тиширыу бла сабий, эшикден кирген адамгъа къараб, юсю кир, сакъалы джетген Дакканы таныгъанлай, бирден ёрге къобдула.

— Аття, аття келди! — деб чабыб Дакканы тобукъларын къучакълагъан сабийчикни дженгил огъуна ёрге кёлтюрдю ол.

Дакка, сабийчикни къойнуна къысыб, Нузулагъа къарады.

— Ойнай турабыз, — деди сабийчик.

Джукъа джашчыкъгъа Нузула бла Дакка Джашау атагъандыла.

Субай санчыкълары дженгил къымылдаучу Джашау чукъ бусагъатда да Дакканы кёзюне къараб сорду:

— Сен нек келмейсе бизге? Ання да, мен да сени сакълаб турабыз.

— Ма келдим.

— Энди кетмезмисе?

— Энтда барыб, дженгил къайтыб келликме.

Дакканы ол сёзлерин эшитген Джашаучукъ уллу къара кирпичкери бла уллу къара кёзлерин джабды. Аны кенг мийик мангылайчыгъында джыйрыкъчыкъ кёрюндю.

— Сен бизни суймейсе.

— Нек айтаса алай? — деди Дакка.

— Хаман да кетиб тураса. Сен кетсенг, ання да джылаб турады.

— Джылабмы? Нек джылайды сора? Нек джылатаса, сен эркиши тюлмюсе? — деб, Дакка Нузулагъа бурулду. — Не хапарды бу?

— Сен юйде болмасанг, къоркъгъан этеди, — деб джууаб берди Джашаучукъ.

Дакка, джашчыкыны орунга салыб, кеси да аны кыа-
тына олтурду.

— Не эте тураса? Бек кыйыналамыса?

— Огъай. Бизге не боллукъду? — деб Нузула эрини
джетген сакъалына, джукъаргъан бетине джазыкысыныб
кыарады. — Сен сау-эсен кыайтсанг, андан сора керекли-
биз джокъду.

— Кыайтырбыз, энди кёбге созуллукъ болмаз.

— Ий, бу джарлыла бир-бирин нек кыарадыла? Кыа-
зауат этгенликге, сакъат болуб юйлерине кыайтханлыкъ-
гъа, бай болуб бири да керюнмейди.

— Андан не хапарынг боллукъду? Айтханларына сый-
нна барабыз. Абчарланы айтханларын этмегенлери ючюн,
мен кыараб тургъанлай, экеуленни уруб кыйдула. Алай а
кыайсы тюз айтханын билген кыйынды бусагъатда.

Тынгылаб тургъан джашчык ушакыны бёлдю:

— Атты, сен бек кыарыулуса да?

— Хо. Сен уллу болсанг, менден да кыарыулу бол-
лукъса.

— Сени ёлтюраллыкъ тюдюле да?

— Хо. Энди джукълайыкъ. Кеч болгъанды. Мен эртден-
бла кетерге керекме.

— Мени да биргенге элтирмисе?

— Элтирме, джукъла!

Джашчык кёзлерин кыысханлай, Дакка акырын
сорду:

— Киши джокъламай турамыды?

— Огъай. Джокълар адамы болмагъанча кёрюнеди.
Бир акыйлы сабийчикди. Аллай сабийни аллах ёксюз
кыалай этеди?

— Кыаллай бир болду?

— Ючюнчю джылы барады. Биз алгъанлы да джылдан
атлады.

— Биз эртденбла эртде кетерикбиз. Алайсыз болмай-
ды. Энди джангыз кесинг кёб турлукъ болмазса. Джыла-

гъанны, керексиз кыйналгъанны кьой. Алай бла кьазауатны тохтаталлыкъ тюлсе.

Эрини кьайгыргъан сёзлерин эшитген Нузуланы тюрсюню жарыды. Бир кесекни тынгылаб, ышармыш эте, эри не кьараб айтды:

— Алгъын кыйын эди. Энди кьайры барсам да, не зат этсем да, бу биргемден айырылмайды,— деб джукълаб тургъан Джашаучукъну кёргюздю.— Бир-бирибизни булджута турабыз.

Дакканы орунга таяныб, кьалккъыб башлагъанын эслеб, сёзюн бёлдю Нузула. Акъырын ёрге туруб, эрини ауур аскер чурукъларын теше тебрегенлей, Дакка, джукъу-сузлукъдан кызарыб тургъан кёзлерин ачды.

— Джукълаб кьалдым дейме. Сен да джат. Эртден-бла эртде кьобаргъа керек боллукъду, — деди.

Татлы джукълаб тургъан юйдегини кече ортасында эшик кьагъылгъан таууш уятды.

Дакка, уяныб, тауушха кьулакъ ийгенликге, эшикни ачаргъа акъылына да келмеди. Терезе джабыуну тартыб кьарады, алай а джукъ эслемеди. Мийик кёкде кеси джангыз айланган айны жарыгъы юйню ичине соруусуз кйриб, Джашаучукъну бетинде ойнады. Дакка, сабийчикни жарыгъан бетчигине кьараб, кеси аллына ышарды, дагъыда терезе джабыуланы тартыб, тынчайыргъа башлады. Алай а олсагъатлай биягъы таууш эшитилди:

— Дакка, ой Дакка!

— Кимди ол?

— Сени Дебо чакъырады. Кечикмесин деб джибергенди. Кеси да сакълаб турады.

— Не болгъанды кече ортасында? Танг атхынчы, тезерге мадар джокъмуду?

— Билмейме. Дебо, кийиниб, хазыр болгъанды. Ол сенден айырылгъанлай, биреуленле келиб, аны бла ушакъ этген эдиле. Кёб турмадыла кьонакъла. Атлагъа миниб, кызыдырыб кетдиле.

— Ашхы, бар да бусагъатдан келеди, де. Ызынгдан мычымай джетерикме.

— Бирге келигиз дегенди. Сакълаб турлукъду.

— Бар, ызынгдан джетерме.

— Юйдегинг бла саламлаша кел, бери къайтмазгъа да болурса, хапарны чыкыгъанын алайгъа ушатама.

— Къайтмазчамы? — деб симсиреди Дакка. — Къалай къайтмазча? Кече ортасында ким джолгъа чыгъады? Ол кеси уа не айтхан эди?

— Мен ол айтхандан башханы сагъынмадым, — деди терезени бирси джанында сюелген.

Дакканы бети къараб-къарагъынчы мыдах болду. Къарама тюрленнгени бла бирге таб атлагъаны да тюрленди. Акъырын къаты джукълаб тургъан Джашаучукъну къатына барды. Ийилиб, мазаллы зыбыр къолу бла джашчыкъны башчыгъын сылады. Джюреги къыйналгъанлыкъгъа, Дакка, сабийден айырылыб, юй бийчеси джукълаб тургъан орунну къатына сюелди. Шош, татлы джукълаб тургъан Нузула, тюшюнде аны атын шыбырдай, бирси къабыргъасына бурулду. Уянмады. Дакка, бир кесек орундукъну къатында сюелиб, не Джашауну, не Нузуланы уятмагъанлай, чыгыб кетди. Къачан къайтырын кеси да билмей эди.

Андан бери ненча ай озду. Ол кечени эсине тюшюрсе, энтда мыдах болуучанды Дакка. Бюгюн да мыдахды. Юйге кетиуню юсюнден Дебо да сагъынмай къойса, къачхы джел сюрюб айланган саргъалгъан чапракъча, айланлыкъ болур эди къазауатны джоллары бла. Олтуруб, кеси аллына сагъыш этеди. Ол да кёре тургъанлай, арт кёзюуде ненча солдат атсыз-чуусуз къалгъанды.

Хапарны джюрюгеннинне тынгыласа уа, ала, кишиге да сормай, юйге къачханларын ангылайды. Мындан алда да, джангыз кеси олтуруб тургъанлай, ауузу от чагъа, Дебо кирди.

— Нек тураса былай этиб, тууар? Огъесе, сеничаланы аман хапарларына тынгыларгъа суймеймисе?

— Не болгъанды, джюйюсхан? Нек ачыуланаса? — деб, секириб дженгил огъуна ёрге къобуб, сир къатды Дакка.

— Ол юйге къачханланы хапарын эшитгенмисе?

— Къайдам... Эшитгенме.

— Эшитген эсенг, кел аллайлагъа этиучюлерин кёрюрге!

Дебону нек ачыуланнганын ангылаб, Дакка, аны андан ары кызыдыргъа къоркъуб, джукъ да айтмагъанлай, белибауун къатыракъ тарта башлады.

— Мычыма, — деб ашыгыш ызына бурулуб кетди Дебо. Алай аны мурулдай кетгени Дакканы къулагъына чанчылыб къалмай, джюрегине сингди:

— Сизни кибики тууарланы алай юретирге керекди. Бусагъатдача барса, патчахны къой, къайсы аллахха табынганыгъызы да унутурукъсуз.

Дакка олсагъатлай, арбазгъа чыгыб, сафлагъа сюелиб тургъан аскерчилеге къошулду. Тюрсюню джарыгъан, бетинде ышаруу ышаны кёрюннген бир джангыз адам да джокъду. Сир къатыб тургъан солдатланы кёзлери, не затны эсе да тас этгенча, аякъ тюблени тинтедиле.

Джангыз аскерчи сюеледи ортада. Эски кёлегини им башы джылтырыбды. Чынкел тагъылыб тургъан сол къолуну байлауундан чыкыгъан къан, уллу тамчылагъа джайыла келиб, джерге саркъады. Чыммакъ бети ёлген адам пыкъына ушагъанлыкъгъа, кёзлерини ёхтем къарагъанлары тохтамайды. Узун бычакъланы чыгъарыб, эки джанындагъы аскерчиле кымылдамай сюелгенликге, джыгъылыб къалады деб къоркъа болурла, анга дженгил-дженгил къарайдыла.

Дакка алгъын да кёре туруучан эди ол аскерчини. Джюйюсхан офицерле эшитмеген джерде юйге кетиунюсюнден андан кёб киши сёлеше болмаз эди. Алай а «хаман да мараучуну джолу болуб бармайды» дегенлей, айта-айта туруб, кеси тюшдю. Бусагъатда да Дакка аны джазыкъсынады, алай а не этсин, къачмагъа эди, терслик кесиндеди.

Джюйюсхан офицерле, кёсе полковникни кёргенлей, сир кьатдыла. Ала сёз да айтмагъанлай, аскерчини кьатына келиб, аны бетине бир кесекни да кьараб туруб, ауазын кёлтюрмегенлей, алай бары да эшитирча сёлешиб башлады:

— Ананг-атанг бармыды?

— Бардыла.

— Юйдегинг а?

— Барды.

— Сабийлеринг уллу болгъанмыдыла?

— Огъай.

— Уллу болмагъанлары алагъа игиди. Сенича, джуртун сатхан атаны танымай ёсгенлери ашхыды, сени таныб, адамны бетине ёмюрде джарыкъ тюрсюнлю болуб кьарамай ёсгенден эсе. Атанг, ананг сени бери ашырыб, джашыбыз джуртун сакълайды деб махтана болурла. Къачыб баргъан заманыгда тутмасакъ, элге не айтыб бетинги кёргюзюрюк эдинг?

— Къайтсам да, кьазауат этерик эдим, — деб таукел кьарады аскерчи полковникни бетине.

— Былайда кьазауат сеннге тарлыкъмы этеди? Огъесе сени башха джуртунгму барды?

— Барды, полковник.

Сюелиб тургъанла — офицерле, солдатла да — «джюйюсхан» деген сёзню эшитмей, джаралы аскерчиге бир кьауумлары сейирсиниб, бирсиле уа хыны кьарадыла. Полковникни бети тюрленгенликге, ауазы тюрленмеди.

— Къайсыды ол биз танывагъан джурт?

— Полковник, экибизни бир джуртубуз къачан да болмагъанды. Бизни кибиб джарлыланы кеслерини джуртлары болгъанын менден да иги билесе. Айыб этме, полковник, былай сюелиб тургъан солдатлагъа да, меннге да бир зат ангылатмазмыса?

— Не затны?

— Бу солдатла не ючюн кьазауат этедиле?

— Ала джуртларын сакълайдыла. Сеничала болсала, ала да кетер эдиле.

— Полковник, ала хорласала, сени джеринг, малынг да, сенича кёблени байлыкълары да иелеринде къаллыкълары. Бу солдатла да сизге ишлегенлей, сизни малыгъларыны сакълаб, сыртларын бюкгенлей джашарыкълары. Алагъа къаллай да башхалыкълар боллукълар тюлдю. Сиз алагъа кюру ёлюрге эркинлик бересиз.

— Болду, — деб бёлдю къланы кёб кетген, ауаргъа дже-тиб тургъан аскерчини полковник. — Болду! Сени киби-клени не джуртну сюерге, не адамлыкъларыны сакъларгъа юрет-ген кълыйынды, — деб солдатлагъа бурулду ол. — Эшитиб кююугълары! Бу адамны юйюнде атасы, анасы, къланыны бла сабийлери сакълар турадыла. Таб аны атын айтыб да мах-тана болурла. Алай а аллай адамлары атлары сагъланыл-мазгълары, сагъланылса да, дженгил унутулургълары керекди. — Полковник хыны къларамын аскерчиге, андан сора узакълар да болмай сюелиб тургъан офицерге буруб: — Бошагълары! — деб андан сора джукълар да айтмагъланлай кетди.

Джаралы аскерчини, окълар тешген кёкюрегинден кълан келе, чалкълары джетген хансча, ёретинлей аугъланын эсине тюшюрюб, ол не ючюн къларауат этерге сюймегенини юсюнден сагъланланды Дакка. Алай а бюгюн аскер бёлек-ден, юйге кетиуден да иги кесек заманга айырыллыгълары билмей эди ол.

* * *

Сермешуледен кёбле кълаетмадыла. Биягълары ингир кюч-леди тегерекни.

Дакка ауузланых, казармагълары киргенлей, солдатлары бири, къланына келиб, акълартын, не затдан эсе да кюркъларыгълары, шыбырдады.

— Хапарынг болмагъланча нек тураса? Хар адам бир аууздан бирине джетдирген хапар бу юйге кирмегенмиди?

— Ангыламадым сени. Чырта ангыламадым, неден

хапарым боллукъду сора? Дебо да, мен да башыбызны алыб, кючден джетгенбиз былайгъа.

— Былайгъа уа джетгенсиз. Энди къалай боллукъсуз аны?

— Не болгъанды? Айт, узакъдан келтириб турма да.

— Дебону тутуб турадыла. Тамбла сюд этерик болурла.

— Къалай, не ючюн? Мен бусагъатдан барайым. Къачмагъанды. Айтылгъаныча этгенбиз. Аны ючюн сюд эталлыкъ тюлдюле.

— Огъай. Бир-бирине гъырмыр бола келиб, Темботну джаралы этгенди. Ауурду дейдиле. Олсагъатлай огъуна Дебону тутхандыла.

Не этерге, не айтыргъа билмей, тынгылады Дакка. Ингирде бир-бирлерине болгъанларын эсине тюшюрюб, бир кесек тохтамай кетгени ючюн кеси кесине ачыуланды.

«Элге къайтсам, Шаулукъха не айтыб бетим кёргюзюрме?» — деген оюм кючледи аны.

Атлагъа къараргъа баргъан сылтау бла чыкъды эшик аллына. Тёрт джанына сымарлаб къарай, Дебо тургъан меямны эсledi. Ингир къарангы болгъанлай, Дебону сакълаб тургъан, алаша токъбет солдатны къатына барды. Кенгден келтире турмай, ачыкъ сорду:

— Дебо былайдамыды?

— Былайдады. Сенге уа не керекди? Кимсе сен? Анда не ишини къалгъанды?

— Сёлеширге боллукъмуду?

— Огъай. Аллайла бла сёлешген кьой, къатларына бармазгъа керекди.

— Атчысыма мен. Ингирде сорурум бола тургъанлай, унутуб кьойгъанма. Сеннге не башхасы барды, бир кесек сёлешиб кетерме. Кесинг да бюгюн биринчи кёргенча нек этесе?

— Сорсанг, сёлешсенг да, энди анга башхасы джокъду. Сёлеширге кьоймайдыла. Къатына адамны джиберме, деб къаты айтхандыла. Офицерлени да кьоймайдыла.

— Боллукъ эсе, эшикни ачмагъанлай сѣлешейим. Къоркъма, сеннге киши джукъ айтмазча этерме.

— Адам кѣрсе, сени да джыярыкъдыла.

— Киши кѣрмез. Ма, муну да мени кѣзюмден кѣре турурса, — деб, Дакка, оюулу къамасын тешиб, солдатха узатды.

— Киши кѣрсе, мен джибергеними айтма, ючюбюзден да бошарыкъдыла.

— Къоркъма, — деб, Дакка, ай джарыкъдан бугъуна, Дебо тургъан бауну арт джанында сюелиб, къабыргъаны акъырын къакъды. Баудан тунакы таууш эшитилди.

-- Кимсе?

— Менме, Дакка.

— Къалай джибердиле? Иги болду келгенинг. Къатынг-да киши бармыды?

— Джюйюсхан, къачаргъа керекди. Эртденбла сеннге сюд этерикле... Къоркъма, бизни киши эшитмейди. Хапар бютеу бѣлекге джайылгъанды. Джюйюсхан полковник бек ачуланнганды, дейдиле.

— Мындан къалай чыгъарыкъса? Ол солдатны да бауну тѣрт джанына баргъандан сора иши джокъду.

— Мен да аны ючюн келгенме. Сиз не оноу этесиз?

Джангыз кеси, шхууур да ашамагъанлай тургъан Дебо-ну иги эс джыйгъаны ауазындан танылды. Бир кесекни сѣз эшитилмей турду.

— Къабыргъаны тубюн къазаргъа керекди. Къарауул эслеб къоярмы? Топракъ джумушакъды, къыйналлыкъ тюлме.

— Аны ючюн къайгъырмагъыз, джюйюсхан Дебо. Мен анга къойланы кютген заманымда Шаулукъ саугъагъа берген къамамы бергенме. Элге къайтсам, Шаулукъ кечер алай этгеним ючюн.

— Алай эсе, мен къаза турайым. Адам аягъы тыннгандан сора келирсе. Атланы хазырлаб тур. Къама ючюн а къыйналма. Аны ючюн Шаулукъ джукъ айтмаз.

— Ангыладым. Айтханынгча этерме, — деб Дакка къа-

рауул таба бурулду. Алай а аны арлакыгъа джанлаб тургъанын эслеб, къатына барды.

— Джюйюсхан, офицер ачды. Шхууур берирге керекди. Анга ашатмазгъа ант этибми турадыла?

— Менде ачхыч джокъду.

— Сен кишиге джукъ айтмасанг, терезеден узатырма.

— Бар, адам кёрсе, эшитмедим деме,къагыб аллыкъ-ма.

Сёлешген, джырлагъан таууш да тохтагъанлай, Дакка, шхууур алыб келиб, биягъы къабыргъаны къакъды.

— Эшитемисе? Терезеден шхууур узатайым. Атла хазырдыла.

— Аферим. Унутуб кёйма, адам аякъ таууш тыннганлай...

Ушакъ кёбге созулмай бошалды. Кечеги шош аяз, къара булутланы сюре келиб, кёкню алагъа кючлетди. Шош-лукъну анда-мында шкок атылгъан, солдатланы юйдегилерине тансыкъ болгъанларыны юсюнден джырлагъан тауушлары бузады къуру. Джангыз бёрюню улугъаны тегерекге джайыла келиб тохтады.

Ол кёзюуде, кишиге да эшитдирмей, орундан акъыртын къобуб, Дебо тургъан мекам таба тебреди Дакка. Дебону сакълаб тургъан аскерчи, айлана-айлана арыгъан болур эди да, эшикни къатында олтуруб, шкокну тобукъларына салыб тынчайды.

* * *

Тембот ингир къарангы болуб эс джыйды. Кём-кек кёзлерин ачыб, тегерегине къарагъанлыкыгъа, кишини эсле-меди.

— Суу-у, — деб аны ынгычхагъан тауушуна тишируу келди. Мылы бусхулну джаралы Темботну ауузуна, эринлерине джетдириб, акъырын айтды:

— Врач суу ичирмегиз дегенди.

Тиширыуну не айтханын ангыламай, мылы эринлерин джалай:

— Суу-у, — деб къайтарды джаралы.

Тиширыу, Темботну джангыз кесин къоюб, къайры эсе да кетди. Алай а, кёб турмай ол да, врач да бирден кирдиле.

— Къалайды?

— Суу-у...

— Бир-эки уртлам суу бер, — деб джыллыгъы келген врач тиширыугъа бурулду. — Эс джыйды эсе, халы аман тюлдо.

— Ай, сизни джашлыгъыгъыз озады ансы, не хата барды!.. Дивизияны командири бек чамланганды, бу хапарны эшитиб. Былайда джатханынг насыбынгды ансы, бюгюн ачууланыб тургъаны бла экигизни да къагъыб къоярыкъ эди. Камсыклыкъдан не этерге билмей айланган сабийлеча этгенсиз.

Не эсе да бир затдан къоркъгъанча, Тембот врачха къарады. Аны не сорлугъун кёзлери джашырмай эдиле.

— Дебо тутулуб турады, — деб сёзсюз соруугъа джууаб берди врач. — Тамбла сюд боллукъду. Аллайлагъа сюд этмегенлей къагъыб къояргъа керекди. Къазауат джаралы этгенлени саны азды дебми турады экен?

— Мени атым бла тилегиз. Джукъ этмесинле. Джибериб къойсала, эм игиси олду. Бусагъатда хар адам багъалыды, кесигиз билесиз.

— Къалай джиберирле! Бюгюн сени ургъан, тамбла башхадан артхамы турлукъду? Сен къайгырма, аны оноун энди сюд этерикди. Кереклиси да олду.

— Джиберсинле. Мен а...—деб мыдах болду Тембот. — Бюгюнмеми, тамбамы?

— Нек айтаса алай? Кёб джатсанг — бир ай. Бурунча, сау боллукъса. Сени саулугъунг хорламазлыкъ не джара боллукъду? Бир кесек маджал болгъанлай, саулугъунг къайтхынчы, юйге джиберликдиле. Иги болгъандан сора, дагъыда къайтыб, кьолунга сауут алыргъа боллукъса.

— Дебону тутмасала иги эди.

— Аны къайгъысын къой. Энди саулугъунгу сакъларгъа керексе.

Врач, Темботну джарасына къарагъан бла бирге, джюрегини ургъанын тинтди.

— Огъай, аман тюлдю халынг. Къараб-къарагъынчы сау боллукъса, — деб, джаралыны кёкюрегинде къан тамгъалы байлауну къатыракъ тартды. — Эртденблагъа бир кесек ачыллыкъса. Энди уа тынчай, джигит.

* * *

Къабыргъаны тюбюнде джукъа адам ётерча тешик кёрюндю. Шыбыртсыз ишлейдиле экеулен. Къалкыб тургъан солдатны да унутхандыла ала. Дебо тешикден башын къаратханлай, мурулдагъан таууш эшитилди.

— Кимди?

Дакка симсиреди.

— Кимди? Нек тынгылайса? — деб, — секириб туруб, къарауул шоккну таууш эшитилген таба бурду.

— Менме, джюйюсхан офицерге суу келтирген эдим.

Джюрегине не эсе да бир къайгъы сингген къарауул, къарангыда тешикни да кёрмей, хыны айтды:

— Ингирде огъуна айтхан эдим да, ичерге суу барды деб. Бусагъатдан кетиб къал...

— Къычырма. Кетеме. Дауур неге керекди? — деб, Дакка, орнунда тебджилдей, кёзюню кыйырын тешик таба джиберди. Дебо бауну бирси джанына айланганын эседди. — Ашхы кечели бол! Кетдим. Мен кишиге да айтмам, къоркъма. Керексиз къайгъыны сеннге, меннге да кереклиси джокъду.

Дакканы ызындан къарай, къарауул, ёрге къобуб, бирэки атлам этди. Олсагъатлай ауур кюрек башына тийиб, таууш да этмегенлей, джерге сойланды.

— Дженгил. Къайдадыла атла? Дженгил къымылда! Энди кечигирге чыртда джарарыкъ тюлдю.

— Джюйюсхан, бош ёлтюрдюгюз аны, иги адам...

— Дауурну кьой. Дженгил. Тутсала, экибизден да бошарыкьдыла. Кьоркьма, ол ёллюк тюлдо.

Экиси да ташатын, дженгил атлай, атлагъа джетдиле. Иесин иги кесекни кёрмей туруб, Дебону аты, аны келгенине кьууаннганча, кишнеди. Аны дженгил тохтатыргъа кюрешиб, ёзенгиге аягъын салмагъанлай минди Дебо.

— Акъырын барыргъа керекди арлакьгъа джанлагъынчы, — деб атчысына бурулду Дебо. — Ат туякъ тауушлагъа киши эс бёлмезге керекди. Аферим. Тенг десенг, алай болады. ¹

Кёб турмай, эки атлы джолгъа чыкьдыла. Ала къайгъылы киши болмады. Бауну къатында сойланыб тургъан солдатны ауушдурургъа келгинчи иги кесек заман кетди.

* * *

Шаулук кече ортасына дери кесин сагъышха кючлетиб тургъанды да, энди, кюнню бети, ауу алыннган келинча, толу кёрюннгенинде да, уяныр ышан этмейди. Ёмюрде джууаб этмей, хар сёзюн толтуруучу эллиле хыны сёлешгенлерине тюшюнде ачуулана тургъанлай, эшикни къаты уруб, юйге Ханым кирди.

— Киши, а киши, дженгил уян, — деб эрин тюртдо. — Эл бютеу къатышханды. Ит иесин танымайды. Киши, а киши, а киши... Кёремисе ол бетсизлени этиб айланнганларын!

— Не юйюнге ёлю киргенди, — деб кесин джукъудан кючден айырды Шаулук. — Танг атмай не дауурду бу? — Алай а къатыныны бети-кьуту кетиб тургъанын эслеб, дженгил аязыды. — Не болгъанды?

— Эл бютеу къатышханды. Орамгъа къарасанг, кече киши джукъламагъаннга ушайды. Тур, бир хапар бил.

— Хапар керекли келир да, меннге сорур, — деб хыны джууаб этди Шаулук, къайгъылы болгъанын кёзлери таныта тургъанлай. Алай а тынчайыб туралмады.

— Атам, бир атлыла, джаяула да бизни таба келедиле
деб Нафисат ашыгыш кирди. — Дауурлары бютеу элли
алады.

Шаулук. юй бийчесине бурулуб, хыны айтды:

— Кийимлерими! Дженгил! Ашхы хапар алыб келген-
ча кёрюнмейдиле, — деб тынгылады, алай а дагыда кё-
шду: — Бусагъатда иги хапар эшитген кыйын болганды.

Олсагъатлай арбазгъа адамла кирдиле. Шаулукну эси-
не эм алгъа джаыгыз джашы Дебо, аны сёзлери тюшдюле.
«Ай, ол джаш былайда болса, сизге кёргюзюр эди, — деген
акъыл кирди башына. — Алай а бусагъатда былагъа хыны
этерге джарарыкъ тюлдю. Ким биледи нек келгенлерин».

Алай а не джашы келмеди, не элде кёзгъалгъан адам-
ла этер затларын этер ючюн къалмадыла. Кёб джылланы
элчилени джегиб джыйгъан байлыгъын сыйырыб, аны ба-
ры да халкъгъа чачылыргъа кереклисин айтыб кетдиле ала.

* * *

Гембот таукел адамды. Бай атасы, анасы да ауушхан-
дан сора, элде адамы, джууугъу болуб да тыймай, аскер
къуллукъгъа кетиб, къайтмай къалганды. Энди уа джа-
тады былайда, бу тау элде, ашыгыш джарашдырылгъан
гоститальда, джаралы болуб. Сермешинде джаралы болма-
гъанына эки къатха кыйналады. Энди уа джарасын бакъ-
дырыргъа келгенди. Аскер бёлекден хапары да джокъду.

— Къалайды? Къоркъма, хомух, къараб-къарагъынчы
сау боллукъса, — деди, Темботну орундугъуну къатына
келиб, къартайгъан врач.

Анга джууаб этгинчи, субай, акъ халатлы кызыны кё-
рюб, кёзлери джарыды Темботну. Дунияда тиширула бол-
гъанын да унута башлагъан джаш, къарамын кыздан ай-
ырыб, соруугъа джууаб бералмай тургъанын эследи врач.

— Танышмысыз? — деб сорду.

Къараб-къарагъынчы бетине къан ургъан Тембот:

— Огъай, — деб джууаб берди. — Огъай. Къайда эсе да кѣргенча болдум.

— Къалайды халынг?

— Аман тюлме. Къачан ашырасыз деб турама. Меннге къарагъаныгъыз, къайгъыгъыз да джетерик болурла.

— Къайры? Ашыкъгъан джерингми барды?

— Аскерге.

— Энтда ары барыргъа муратынгми барды?

— Кетерикме, — бир кесек да тынгылаб, имбашын кѣргюзе къошду: — Ма, былайым асыры тынчлыкъсыз этеди ансы, башха хатам джокъду.

Врач, сѣзге къошулмай, тынгылаб тургъан тиширыуну къайры эсе да ашырды.

— Эследингми къызны? Кѣремисе аны мыдахлыгъын... Алай а, ол къачан да алай эсе, сен къайдан билликсе? Атасыны бютеу байлыгъын революция дегенигиз сыйыргъанды. Ишлерге суюб, кеси разылыгъы бла келгенди. Айтханынгы дженгил алады. Адамлыгъы болгъан къызгъа ушайды. Нек айтама аланы сеннге?! Алай а сиз, джаш адамла... Сеннге айырыб къарагъанча кѣрюнеди...

Тембот хапаргъа суюб тынгылагъанлыкъгъа, сѣлешмей турургъа да ушагъыусузча кѣрюб:

— Эртдеден бери ишлеймиди? — деб сорду.

— Огъай. Алай а...

Биягъы къыз кирди.

— Магъыз, — деб дарманны врачха узатды. — Мен энди керек боллукъмамы? Юйге барыргъа керек эди.

— Ашыкъгъан джерингми барды, Нафисат? — деди врач.

— Атам ауруйду.

— Сора нек айтмай тургъанса? Неси ауруйду? Бусагъатда уа къалайды?

— Билмейбиз. Былайы ауруйду деб ачыкъ айтырча зат кѣрмейме. Кеси уа кюнден кюннге эриб барады.

— Госпитальгъа нек келтирмегенсиз?

— Унамайды. — Къыз, бир кесекни да тынгылаб, джу-

мушакъ мииик ауазы бла къошду: — Келлик тюлдю. Унамайды. «Ёлсем да, атам-анам ёлгенча, юйде ёлюрме» деб тургъан болмаса, чыртда хо этдиралмайбыз.

— Да, бар. Бери келтирир къайгъы этерге керекди. Анаса, унамаса да, келтирирге керекди ансы, ажымлы болур. Заман табханлай, мен да барырма.

Къап-къара, узун кирпичлерини тубюнде мыдах кёзлерин Темботха джибере, эшикни акъыртын джабыб кетди ктыз.

Тембот госпитальгъа келгенли талай кюн болду. Бюгюнге дери алай хазна джарыкъ болмагъан эди. Нафисатны кёргенлей, аны тюрсюнюне къараб иги кесекни турду. Эрке юреннген, джарыкъ Нафисат, атасыны мюлкю бир кюннге сыйырылгъанында да, бюгюнча мыдах болмагъан эди. Почтачы келтирген письмону, атасына къой, анасына да кёргюзмегенди. Анда уа хазна зат джазылмайды. Хар сёз а джюрегине, мизча чанчыла, джара салады. «Сизни джашыгъыз Дебо мындан алда къайры эсе да къачыб кетгенди...»

Ол сёзледиле Нафисатны бек мыдах, къайгъылы да этен. Къатына адам келиб, сёлеше башлагъанлай, къарнашыны юсюнден ачы хапар айтады деб къоркъгъандан, дженгил кетеди. Ачы хапар джюрегин, санларын да бирге кемиргени танылады. Арт эки кюнню ичинде шош, хазна сёлеширге суймеген джаралы джашны къатына келиб, заманны ашырыгъа излейди. Аны къатына келгенлей, джюреги тынчлыкълы, кёлю джарыкъча болады. Сёлешмегенлей, аны кереклисине къарай, булджунады. Бир кёзюде джукъа эринлери къалтыраб, джыламсыраб башлайды. Тышына чыгъармагъанлыкългъа, ичинде не затха эсе да ол бек къыйналгъанын бюгюн врач да, Тембот да эс-легендиле.

Нафисатны юсюнден сагъыш эте, аны кимге ушагъанын эсине тюшюрюрге кюреше, къалкъыды Тембот. Алай а джукълаб кёб турмады. Эшик ачылгъан таууш уятды аны.

Таукел атлай, джыллыгы келген адам, орундукуны кыатына джетиб, Темботну кымылдагыанына эс бёле, базык ауазы бла шошлукну бузду:

— Кымылдама, кымылдама. Бир кесекке келгенме.

Кыонакны уллу башына таб жарашхан бёркюнде беш-мюйюш джулдузну кёрюб, кыайгылы болду Тембот. Ала бери келгенли кёб болмай эди, алай а бююннге дери аны джокыламагандыла. Кёбден бери тарак тиймеген, акысылдым хончалары бетине хурмет саладыла. Огыурсуз адам болмагынын кем-кёк сабыр кёзлери кёргюзедила. Ол себебден бир кесек тынгылы болду Тембот.

— Кыачан келгенсе бери?

— Келир кыарыуум болса, келлик тюл эдим.

— Не айтханлыгынг болду?

— Джаралы болуб тышгенме, сюйюб джатмайма былайда.

— Мени бла алай хыны сёлеширге да керек болмаз.

— Мени ким болгыанымы биле эсегиз, нек келиб соруб кюрешесиз? Кыагыб кыоюучансыз деб эшите тургыанбыз.

— Огыай, биз аллайладан тюлбюз, сизнича. Не этери-гибизни билмей айланмайбыз.

— Меннге келген эсегиз, мени да болур ишим. Алайсыз келиб айланнык болмаз эдигиз.

— Сени бла адам ушак этерча тюл кёреме. Бек бурушса, не эсе да. Ауруб тургыан адамга алай этерге джарамаз.

Тембот, сёз негерини сабырлыгын эсгериб, кыыхасы бла кесини хапарын айтды. Кыайда джашагынын, окыугынын, кыуллук этгенин, кыайсы сермешилуге кыошулгынын джашырмады.

— Кыайда джаралы болгыанса?

— Кесин асыры бек сюйген бир офицер...

Тембот сёзюн бошагынычы, Нафисат кирди.

— Сизге кёб сёлеширге джарамайды. Врач урушурукду, — деди.

— Къонакъгъа бурулуб къошду: — Дарман берир заманыбыз джетгенди.

— Бусагъатдан кетеме.

Нафисат чыкъгъанлай, къонакъ, къагъытчыкъгъа не эсе да джазыб, Темботха узатды.

— Мындан чыкъгъанлай, бизге келигиз, бу адрес бла, — деб, джууаб да сакъламай, киргенича, таукел атлай, джегил огъуна чыгъыб кетди.

Аны кетерин босагъада сакълаб тургъанча, олсагъатлай, дарманы алыб, Нафисат кирди. Аны ышаргъанын Тембот биринчи кере кёрдю. Джарасыны ачыгъанына да къарамай ышарды.

— Бусагъатдан къарт дохтурубуз да келликди, — деди Тембот.

— Къайдан билгесе?

— Сен былайгъа келгенлей, ол кёрюнмей къалмаучанды.

— Аны алайлыгъын эслемегенме. Керти огъурлу адамды.

— Огъурлу уа болур...

— Ийнанмаймыса? Мен былайгъа аны джазыкъсыныб келгенме, атам да разы болмагъанлай.

— Къалай?

— Госпитальда болушур адамы болмай, окъуй билген да табмай, къыйын тийген болур эди да, бир кере бизге келиб атамдан тиледи. «Шаулукх, — деди ол, — бу элде къуру сени къызынг барды бизге болушаллыкъ. Гимназияда да окъуб тургъанды. Бир кесек заманга джиберсенг, джаралыла бек разы боллукъ эдиле». Атам разы болмай, огъайны салыб да къоялмай, мен унарыкъ болмаз деб тура болур эди, чакъырыб, тилекни айтды. Мени разылыгъыма да къарамай, атамы тынгылагъанын эслеб, дагъыда айтды къарт: «Бир мадарынг болса, кёрюрсе, Шаулукх. Болушсанг, халкъдан супулукъ табарыкъ эдинг». Ол кюн огъуна врачны тилегин анама айтханымда, «Бар, къызчыкъ, болушур къарыуунг боллукъ эсе, — деген эди ол. —

кѣресе, элде бир джаш кѣалмай кетгенди. Ким биледи, ала да инджиле болурла, заманында болушлукъ табылмай. Джукъгъа джарар болумум болса, атангдан кѣоркъмасам, кесим да барлыкъ эдим». Ма алай бла желгенме.

— Тейри, иги кѣыз, — деди, ышарыгъа кѣреше, Тембот, — врач айтхандан эсе, анангы оноууна бек тынгыла-гъанча хапар айтаса. Ёнге, атанг «кѣз-кѣулакъ бола тур» деб тилеген болур ансы, бу кѣарт сени ызынгдан айланыб турмаз эди.

— Айтхан эсе да, айыб джокъду, мен да юйде бир джангыз кѣызма. Алай а башыма хурлукъ излесем, мен аны табмай турмайма. Сеннге уа ол адам не суал берди?

— Ким болгъанымы, кѣайдан келгеними соргъан болмаса, излегени кѣрюнмеди.

— Сени джаратхан болур ансы, алай кетмез эди.

— Кѣуру ол джарата эсе, чотум кѣолайсызды.

— Андан сора джаратханла болмагъанмыдыла?

— Ким биледи, толуб тургъан эселе да, кесиме келиб а киши джукъ айтмагъанды, — деб кеси аллына сагъышлы болду Тембот. Терезе тѣбюнде ёсген джерк терекни бутакъы джел ургъаны сайын терезеге тийиб, ким эсе да эшикни кѣакъгъанча таууш этгенине тынгылай туруб, дагъыда кѣошду: — Джаратырыкъ эсе да, кесими таныгъанлы бусагъатха дери бир джерде кесек заманны джашамагъанма. Джангыз сен болмасанг...

Аны айтыр сѣзюнден кѣоркъгъанча, бетине нѣур ургъан Нафисат ушакъны бѣлду:

— Кечигиб кѣалдым да. Магъыз, бу дарманланы ичигиз, эшитемисиз, ол джолча, бир джанына атыб кѣоймагъыз ансы, дженгил сау болдукъ тѣлсюз, — деди.

— Сени кѣрюб турлукъ болсам, не кѣадар да джатха эдим.

— Дженгил аякъ юсуне турсагъыз, кесигизге иги эди.

— Нек? — деб соруу бериб, кеси джууаб этди Тембот: — Энтда биягъы кѣазауатха ашыгъыр ючюн? Джел сѣрюб айланган кѣуу чапракъча, аны джолларын сынар ючюн?

Не уа мени былайдан чыгъарымы тѣзюмсюз сакълагъанламы бардыла?

Аны мыдах болгъанын кѣрюб, анасыны халаллыгъын алгъан Нафисат джюрегин джазаргъа кюрешди:

— Сакълаб тургъанла бар эселе уа?

Ол сѣзлени эшитген Тембот джарыб, джууаб къайтара башлагъанлай, эшик акъырын ачылыб, къарт дохтур кирди юйге. Аны кѣргенлей, экиси да бирден ышардыла. Юсюмде бир табсыз затны эслеген болурла деб кѣлюне келген дохтур, кесини юсюне къараб, кюлюрча затны да эслемей:

— Не эсе да джарыкъсыз, — деди, алай а аланы джунчугъанларын эслеб, дагъыда къошду: — Бюгюн сизден сора да кѣбдюле кѣллери джарыкъла. Аскер бѣлекни тамадасы элчилени джыйыб бек разы этди: джерни юлеширге буйрукъ бериб, элге тамадалыкъ этериклени да сайлаб чачханды халкъны. Тейри, Мусос бла, иги къыз, сени атанг асыры разы болмадыла дейме, — деб бошады сѣзюн, Нафисатха бурулуб.

— Ол затха атам хош болуб къалмазлыгъын мен эртдеден билеме, — деди Нафисат, кеси аллына джунчуб. — Кесиникин башхалагъа берирге суйгенле бек аз болурла бу дуняда.

— Тюз айтаса, къызым, мен да кѣрмегенме аллайланы. Дарман бериб бошай эсенг, кел да, энтда джаралылагъа бир къараб чыгъайыкъ.

Къарт кетгенден сора, экиси да, бѣлек заманны тынгылаб туруб, терезе таба бирден къарадыла. Бу джарыкъ элни арбазлары, орамлары артыкъ да джарыкъ кѣрюндюле. Халкъгъа джумлат джетген хапар хар бирини кѣлюн джарыкъ этиб, къундуз къозгъалгъанча, гитчени, уллуну да орамгъа чыгъаргъанды. Аны къой, юйден чыкъмаучу Къудрет, кѣзлери кѣрмегенликге, бютеу Къарачайда, былайда болмаса, бир джерде да ёсмеген къайын тереклени къатына барыб, кѣр къарамы бла табигъатны аулайды. Мийик кѣкде къанатларын кенгнге кериб, учуб айланган къарт-

джыгъа, замансыз заманда орамлагъа тѣгюлген адамланы дженгил кетериклеринден тюнгюлюб, къайын терекни сылай туръан Къудретге да кѣз джетдириб, учуб кетди. Къартджыгъыгъа къараб, сагъышланыб тургъан Нафисат Тембстну сѣзлерин тюшюндеча эшитди:

— Сора, мени сакълаб тургъанла да бардыла?!

— Дженгил сау болуб, аякъ юсюне бир сюелсегиз, ала да табылырла, — деди Нафисат.

— Сау болсанг да, биягъы къазауат. Къаллай бир джашарынгы, джашаугъа къаллай бир къууанырынгы биллик тюлсе бусагъатда.

Аны ол сѣзлерин сакълаб тургъанча, олсагъатлай госпитальдан узакъ болмай гугук къычырыб башлады.

— Ненча джыл джашарыгъызыны айта турады гугук. Сиз санаб бошагъынчы, мен ишими тындырыб, юйге джетиб да къайтырыкъма, — деб, ашыгъыш атлай кетди Нафисат.

— Сора, мен иги кесек джашарыкъ кѣреме, — кеси алына ышарды Тембот.

* * *

Бу мийик, огъурлу таула сюелгенли, аланы къююлларында бир хыйла, харам адам ёсген эсе, ол Шаулухду. Юч къюню мындан алда бютеу эл джыйылыб, аны малын халкъгъа чачаргъа оноу этгенинде:

— Элим бичген оноу меннге къуран кибик сыйлыды, — деген болмаса, ичи кюйюб, ачуудан джарылыргъа джетиб тургъанлай, джукъ айтмады.

Андан сора таб асыры джарыкъча да кѣрюне туруб бирсикюн Хусейни тутулгъанын эшитгенлей, бети-къуту кегиб, юйден арбазгъа аягъын салыб да атламай къойду. Бюгюн а джер юлешген бла бирге, прауленни тамадасы Умар Шаулукъ бла Мусосну юсюнден элден оноу сорургъа муратлы болуб, чакъырта джиберген эди. Къарт тюлкю Мусос кече бла, къайры кетген эсе да, джанлагъанды.

Къарт Иммолат бла Шолла келгинчи, сёзню башламай, Хусей танг аласы бла айтхан хапар да эсине тюшюб, тезюмсюз болгъанды Умар.

— Башла, Умар.

— Заман азды, не затха тынгылаб турабыз?

— Кимни сакълайды?

Ол тауушла дженгил чыгъа башлагъанларында, экили болгъанча эте туруб, ёрге къобду Умар. Алай а, Иммолат бла Шолланы келе тургъанларын эслеб, ала олтургъунчу, мурукку этди.

Майданнга джыйылыб, кими сюелиб, кими олтуруб тургъан элчиле, ушакъны къоюб, ким эсе да буйрукъ бергенча, тынгыладыла. Не эсе да, эркишиле джыйылгъан джерге хазна келмеучю тиширыула бюгюн, джоппу-джоппу сюелиб, сейирге къарайдыла.

— Бюгюн биз, — деб башлайды Умар, — талай ишге оноу этерге деб джыйылгъанбыз. Къоркъмагъыз, айтыры болгъан артха салмасын. Джангы власть сиз этген оноугъа сёз къошарыкъ тюлдю. Бюгюн сиз кесигизни арагъыздан элге тамадалыкъ этериклени сайларгъа керексиз. Ала джангы власть айтханнягъа кёре ишлеб, бир джангыз адам къара халкъгъа заран салмазча болум къуарарыкъдыла. Мындан ары джазыуугъузну, насыбыгъызны да кеси къолугъузгъа алыгъыз.

Ол сёзлени эшитген гитче, джукъа кишичик Шолла, беркюн да джашбашына къаблаб, кёкюрегин тургъузду. Бусагъатха дери да аланы бу майданнга кёб кере чакъыргъандыла, алай а бишиб тургъан оноуну айтыб, юйлерине джибериб тургъандыла. Энди уа, ай къудрет, кеслери оноу этерикдиле. Не десенг да, юреннген джюрекде экилик тууады. Аны ючюн болур. Шолла дорданын чыгъаргъанлыкъгъа, ишекли бола, Умарны бёледи.

— Ий, джашым, айыб этме да бир иги ангылатыб къой, сонгра биз бичген оноуну тюрлендирирге большеуклени къолларындан келмеймиди?

Умар, ууакъ ышара, Шоллагъа, башхалагъа да къараб,

бир кесекни мычыгъандана сора, тамам кёлю бла джууаб берди:

— Суюселе, тюрлендирликдиле, Шолла. Алай а, большевикле сизнича джарлы халкъ иги джашасын деб кюре-шедиле. Сиз а кесигизге джарамагъан оноуну этерик бол-мазсыз? Ала сизге базмасала, ышанмасала, кёолугъузгъа бютеу оноуну бериб да кёоярыкъ болмаз эдиле.

— Айхай, мадар болмай тургъанды ансы, оноу эте уа биллик эдик кеси башыбызгъа, — деб тынчлыкълы болду Шолла. — Къачан да бизни ортабызда оноу керекли бол-гъан кёрюнмей эди, бизни оюмубузну билирге суюген, соргъан да табылмай эди ансын.

— Да, джамагъат, айтханымча, бюгюн биз джер, мал юлешиюну, чалкъыгъа чыгыуну юсюнден оноулашыргъа керекбиз. Алай а, алагъа джетгинчи, Шаулух бла Мусосха оноу этейик. Сиз барыгъыз да билесиз Шаулухну ким бол-гъанын. Ол себебден, бюгюн аны джерине, малына, мюл-кюне, кесине да къарайыкъ.

— Не сёлешгени барды аны юсюнден? — деб ашыгъыш къобду Нюрюлю. — Малы, джерин юлешейик, юй мюлкюн сыйырайыкъ, кесин а бизни джашланы ол джиберген джер-леге ашырайыкъ.

Нюрюлюю джашын Шаулух джалда тута туруб, хакъ-ын берирге суюмей, туююш ачыб, тутдуруб джиберген Ха-мит мындан алда, кызыл аслердеме деб, атасына письмо джибергенди да, энди Нюрюлю ётхем сёлеше башлагъанды.

— Бизнича бу къара халкъ ючюн тутулуб кетиб, баш-сыз болгъанла азмыдыла? Бир керти онглулары къалгъан-ды ансын, тейри, ма аллай Шаулухланы итликлери бла кёблени билмейбиз къайда джан бергенлерин. Мени айты-рым алайды, — деб кырыдыша олтурду Нюрюлю.

Къагъын-сюрюн этиб, Сафар майданнга алыб келген Шаулух алкъын эс джыйыб бошамай, ёксюз сабийча, ол-турады кыйыр сюремде, тобукъларына да кёолларын са-лыб. Бир джаягъы, кёзю зуккучукъ этгени сайын, ёрге тар-тылады. Кёолларыны къан тамырларыны ургъанларыны

сол эрни ёрге силкиннгени сайын узун мыйыгыны учуну кълалтырагъанын, кеси болмаса, киши кърмейди. Джети джукълаб акъылына да келген болмаз эди быллай кюннге джетерикме деб. Алай а бусагъатда малны, джерни, мюлкню кълайгысын этмейди ол. Эринчек гугукну кълчырыгыча, хаман бир сёз эшитиледи джюрегине. «Айтханмыды?.. Айтханмыды?.. Хусейге уа ышана эдим... Айтырмы?»

— Шаулухну ким болгъанын кесинден да иги билебиз биз, — деди Иммолат, ёрге кълба. — Былайда Нюрлюню айтханында кълуру бир затны джаратмадым. Джерин, малын, мюлкню сыйырайыкъ, кеси уа кълартды, кълалсын юйюнде. Ишлеб, башхалача, кесин туталса, джашасын. Анга кълшарым джокълду. Алайды, джамагълат, кълюме келкелгени, — деб олтурду къларт.

Джыйылгъланны кълбюсю ол акъллыны джаратханларын билдиргенликге, Умар разы болмады.

— Джамагълат, кесигиз айыргълансыз мени правленнге. Сиз айтхан тюздю. Алай а, кесигиз билесиз, мени юй киби-гими терезе тюрюнде Хусей тутулгъланлы эки кюн болады, аны айтханына да бир тынгылармы эдик.

Бир уллу джигитлик этиб, халкълдан сый табхан адамча, башын да ёрге тутуб, кенг, таукел атлай, ортагъл кирди Хусей. Шкокну тутуб, аны кълатында сюелген Ибрагим, Умаргъл «энди уа не этейим?» дегенча къларады. Хусейни къларамын излей, Шаулухну харам кълчюклери чабышдыла, алай а аланы табмагъланларында, ышымлагъл битиб, джыланны эслеген макълача, джансыз болдула.

— Хусей, эртденбла меннге айтхан хапарынгы кълсхасы бла джамагълатха да бир айт, — деб буйрукъл берген халда сёлешди Умар.

— Мени айтыр затым джокълду, — деб башлады Хусей. — Озгълан байрым кюн Шаулух юйюне чакълыргълан эди. Бардым. Аллайгъл бар, мен киргенлей, Мусос бла Шаулух баш джартыны аллыма салдыла, бозадан кълуйдула. Шаулух ёмюрюнде джашына да къларагълан болмаз

эди алай. Ашаб, ичиб бошагъандан сора, Шаулукъ герохну тутдурду къолума. «Баламдан башханг джогъду, Хусей, сени меннге. Ол джаш мында болмагъанды да, мадарсыздан тилейме, дертими ал. Умар юйге келгенлей, атарса», — деб джиберген эди мени. Энди, джамагъат, не джашырыу, суюсем, Умарны къагъыб да къоярыкъ эдим, алай а биреу ючюн джарагъан большеукню нек ёлтюреме деген акъылда, къойдум. Энди уа тюз оноу этгеними кесим да ангылайма. Умар керти тюз адам болгъанын кёресиз, — деб джити къарай келиб, Умаргъа ышарды Хусей.

— Сафар сени алайда тутуб, ууадых этиб, джер юйге джыймаса, не этерик эдинг? — деб Хусейге хыны этди Ибрахим. — Огъесе Шаулукъ чабыб келиб, ёлтюрме деб тилеринми сакълай эдинг? Не уа ол заманда Умар юйде болса да, терезе тюбюнден къарабмы турлукъ эдинг?

Бу хапарны джангы эшитген элчиле, биринчи этген оноуларына экили болуб, Умарны не айтырын сакъладыла. Сафар, аланы тынгылагъанларын огъурамай, Шаулукъха бурулду.

— Тюзмюдю, Шаулукъ, Хусейни айтханы? — деб сорду.

— Тюздю. — Андан сора джукъ айтмай, иги кесекни тынгылаб, болур болгъанды дегенча, ёрге къобуб, къолларыны къалтырагъанын джашыра, къошду: — Тюз айтады. Қаллай оноу этсегиз да, разыма. Быллай адамлагъа, Хусейча, мен бош ышанганма, сиз да ийнанмагъыз. Джангыз сизден тилерим, айыб этмегиз, къызчыктыны джюрегин сындырмагъыз. Мусосну да излемегиз. Мадары болгъан затны алыб, джанлагъанды. Қайдагъысын мен да билмейме. Ол шайтан менден да джашыргъанды къайры кетерин, кимлеге тагъыллыгъын.

Ёмюрюнде бир кере айтхан болур эди Шаулукъ кёлюне келгенни джашырмай. Аны ангылагъанлыкъгъа, элчиле, Умарны не айтырын сакълай, оноугъа къошулмадыла. Ол а, Умар, кёлюне келгенни айтды:

— Этген оноуугъуз тюздю, джамагъат. Қол къыйыныбыз бла Шаулукъха этген байлыгъыбызны сыйрайыкъ. Ке-

си ишлеб джашасын. Мындан ары элден бир адамгъа хата джетсе, андан кёрлюгюбюзню ангылай болур. Хусейге уа закон бла сюд этилир.

Ол оноуну тюзге санагъан джамагъат разылыгъын билдирди. Ибрахим Хусейни биягъы джер юйге алыб кетгенден сора, Шаулукх, муккур болуб, акъырын атлай кетди.

Бир адам сёз айтмады аны ызындан къараб, бир адам билдирмеди не къууаннганын, не къыйналгъанын. Аны ызындан къараб, бир адам айтмады джазыкъсыннган сёз. Артына сагъыш эте билген не харам адам эсе да, къыйнагъан болур эди Шаулукх хар бирин бир зат бла, ансы атыб къоймаз эди аны бу джыйылгъан джамагъат, чирик дюккючню атханча.

Хар заманда да кесин бирча ариу, сабыр тута билген, не затха да сёз къошарны аллы бла сагъыш этерге юреннген Умар, Шаулукх кетиб тебрегенинде, джукъ айтмады, къартла не сёз къошарла экен дегенча, тынгылады. Алай а ала да ауузларын джарыб джукъ айтмадыла.

— Энди, джамагъат, тюзю, Шаулукхну ишине закон къараргъа уа тыйыншлыды. Бизни уа оноу этерге керекли дагъыда бир уллу ишибиз барды, — деб башлады Умар, шошлукъну бёле. — Сиз билгенча, арт кёзюуде бандит къауум къуралыб, элlege чабаргъа ёч болгъанды. Ала адам ачытыр керекли къоймайдыла. Ол себебден, къолларына сауут бериб, ышангылы джашладан отряд къураб, сауутландырыб, бандитлеге къаршчы бир бёлек адамны хазырларгъа керекбиз. Бизге тынчлыкъ бермегенле керексиз сёз бла бир къауумланы терилтиб, кеслерине алландырадыла. Душман къауум кеси башына таяныб къалса, къолундан джукъ келмезлигин сезиб, кимине-джууукъбуз, кимине дин ючюн кюрешибиз деб, джангы властны хайырын ангыламагъан бир къауумну кесине бурургъа кюрешеди.

Умарны бошарын сакълаб тургъанча, ол сёзюн тауусур-тауусмаз, Джарашды секириб ёрге къобду.

— Айхай, айхай-да! Нек къурамайбыз джашланы? Юй-

ге кириб не этерикдиле? Бу сагъатда, бу кыйын кёзюуде, болушмасала, жарлы халкъга къачан болушурукъдула? Не уа кеслери юйлерин мюлклерин сакъламасала, кимни мюлкюн сакъларыкъдыла? Аны ючюн не бюсюреу барды кимге да? Ала бизни элни аяб кёярла деген табылырмы? — Ким болса да ауузундан сёзюн алады деб кьоркъгъанча, сорууланы дженгил-дженгил берди Джарашды. — Айхай да, элдеги уланланы бири да къалмай барсын.

Бюгюнча кёб адам ёмюрге да джыйылгъан болмаз эди бу майданга. Тишируу, эркиши да, уллу, гитче да хар джангы ишге къаралгъаны сайын не кёлюндегин джашырыб, неда айтырын къатында сюелгеннге айтмай кёюйду болмаз. Алай а, таулача, къарт Иммолатдан да къарт, эки аягъындан бечел, кёзлери эртде огъуна кёр болгъанлыкъга, кюлакълары не шыбырдагъанны да ариу эшитген, халал джюрекли Къудрет, бир джангыз сёз да айтмагъанлай, ёгюз арбаны юсюнде таяныб, тынгылайды. Джашы Даулет атасыны тилегинден чыгъалмай келтиргенди аны былайгъа. Даулет да эртде озгъанды адам ортасындан. Тюзю, къартла джыйылгъан джерде туура онгнга чыгъыб кетмесе да, Иммолатдан хазна узакъ болмай орун алыучанды. Элчиле билиб, Шаулухну кьолундан* андан алгъын адам ачымагъанды. Чемёлтаякъ оюндан айырыдыб тюгел бошагъынчы, сабийлигинде, тутулуб, иги кесекни тас бола туруб къайтханды. Джарашдыны сёзлерине тынгылаб, сагъышха кете туруб, джашыны кьолундан тартды Къудрет.

— Бу большеукле дегенлери къаллай адамладыла, къалгъанладан башхалыкълары не затды? Ала кьуру орусладанмы боладыла? — деб сорду.

— Огъай, атам. Ма, элни былайгъа джыйыб оноу эте тургъан Умар да большевикди. Бёркюнде кызыл джулдузу да барды.

— Аны былай бир чакъырчы!

Даулет, атасыны айтханын къалай толтурургъа билмей, экили бола тургъанлай, Умарны таукел ауазын эшитди:

— Тюз айтаса, Джарашды. Энди айтыры болгъан бармыды?

— Умар, айыб этме, атам къатына бир келсенг деб тилей эди, — деб сёзге къошулду Даулет.

Тилекни эшитгенле, буйрукъ берилгенча, бирден шум болуб, Къудрет таба бурулдула. Умар а, тилекни къайтармай, дженгил огъуна къартны къатына келди.

— Не дейсиз, Къудрет?

Соруугъа джууаб бермей, Къудрет, эки къолу бла Умарны башын сылай келиб, узун, джукъа, акъ бармакълары аны бёркюндеги къызыл джулдузда тохтатыб, аны ненча мюйюшю болгъанын санагъанча, барына тийиб кёрдю.

— Джулдузну къызыл нек боягъанса, балам?

— Патчахлыкъ джашау, Къудрет, — деб башлады Умар, къартны къолундан тутуб, — бу джарлы халкъгъа бюгюнге дери тёркдюрген къан бек кёр болгъанды. Ёмюрледен бери да залимликге къаршчы кюрешген тюз иннетли адамланы къанлары тёрюлгенди, акка. Тюзлюк, эркинлик ючюн баргъан кюреш къаннга боялыб тургъанды. Аны ючюн алгъандыла дуняда азатлыкъ, тенглик ючюн кюрешгенле, кюрешни белгисине санаб, къызыл бояуну. Байрагъыбыз да аны ючюндю къызыл, джулдузубуз да аны ючюндю къызыл; беш мюйюшлю болгъаны уа, акка, дуняны бешден биринде тюзлюк орналгъаны ючюндю.

— Сен да, джашчыкъ, бар ол бёлек дегенлерине. Мени ючюн къайгъырма. Бу эки аякъ къымылдаб, кёрлерибиз бир зат эслеселе, Умар, алкъын биз да джарар эдик сен айтхан джашауну сакъларгъа. Кёресе, балам, не этейик, — деб, джашына буюрду: — Энди юйге джетдир да къайт.

Джангы властны джарыгъын кёрмегенликге, элчилени оюмларын ангылагъан къарт асыры арыгъанмы этген эди да, Умарны къолу бла тутаргъа кюрешиб:

— Ашхы джолугъуз барды, балам. Тюз тебрегенсиз, джангылмай барыгъыз, — деб мурджаргъа таянды.

Умар, орнуна, майданны ортасына, барыб:

— Бёлекге кёшулургъа излегенле былайгъа келигиз,— деди.

Аны къатына ашыкъгъан джаш адамладан артха къа-
лыб кетеме деб кьоркыгъанча, чабды Халис, кьойчу Ибра-
химни джылы джетмеген улары.

— Не сакълайса? — деб, джашын тюртдю Къудрет.

— Юйге джетдириб къайтайым, атам...

Олсагъатлай, шайтан джел джетиб, къачхы нартюх бач-
хапы шыбырдатханча, хапар джайылды:

— От тюшгенди... От... Умарлары кюедиле...

Тауушла бла бирге, башха хапар да джетди.

— Экеулен тутулгъандыла... Ибрахим бла Сафар бы-
лайгъа алыб келедиле.

* * *

Джашауну кыйынлыгъын билир ючюн джюз джыл
джашаргъа керек тюлдю. Аны Шаулукъ къайтарыб айтыу-
чан эди. Бусагъатда ол сёзлени Дебо эсине тюшюрдю. Нек
тюшюрдю? — кеси да билмейди. Эли узакъда. Кеси узакъ-
да. Даккагъа мутхуз къарамын буруб, нёгерини асыры
шошлугъун эслеб, терен ахсынды. Сууну туура кыйырын-
дан башланган шахарны арбазларына джайылыргъа из-
легенча, толкъунла, бир-бирин сюре келиб, ташлагъа тийиб
чачыладыла. Шахарны кыбыла джанында бата башла-
гъан кюнню таякълары толкъунланы кёмюкю сыртларын
саргъалтханын эслеб, Дебо атчысына бурулду.

— Кёремисе, бу джерге къуру биреулен ие болуб тур-
гъанды. Энди аны, ызына къайтармай, кесини джалчыла-
рына кьояр деймисе?

— Къайдам, ким биледи? Ол джерде да джалчыла-иш-
леген болурла...

— Джалчыламы дейсе? Хадаус, бу шахар бютеулей
аскерден толуду. Ала чыгыб, кюнню сыначала, хар не зат-
ны иесине къайтарлыкъларына экилими боласа?

— Къайдан келесиз деселе, не айтырыкбыз? Мен аңа къайгылы болуб турама. Бир табсыз болумгъа тюшюб къалмагъа эдик, алагъа къошулабыз деб.

— Не айтырыкбыз? Толу хапарны. Аны ючюн сен башыңы аурутма. Ол къайгыны мен этерикме. Сен не къадар тынгыласанг, экибизге да ол къадар иги боллукъду, Къайда эсе да бир офицер джаралы болгъанды деб, ким тутуб айланнукъды? Бизничала алагъа кёб керекдиле.

— Аскерден толуб тургъан шахарда биз алай керек болмазбызмы, джюйюсхан?

Дебо, Даккагъа хыны къараб:

— Сен аны оноуун къой. Ол къайгыны мен этерме, энтда къайтарыб айтама, — деди.

Ала, ушакъ эте, мазаллы клисаны къатына джетерге, узун, къара кийимли адамла клисадан чыгыб, къараб-къарагъынчы чачылдыла.

— Дуния къатышхан заманда была да былайгъа джыйылыб турадыла. Хар бирине бир шкок тутдуруб, къазауат-ха сюрюрге керек эди, — деди Дебо.

— Тюз айтасыз, джюйюсхан...

Дакка сёзюн бошагъынчы, узун шкоклары бла экеулен атланы аллына сюелдиле. Теппе-тенгле, сары шинлиле. Бетлеринде не хынылыкъ, не джумушакълыкъ джокъду.

— Тюз айтаса, джюйюсхан офицер. Ёнге къайрыды джолугъуз? Къагъытларыгъызны беригиз!

Дебону бети тюрленди. Ачыуун кючден тыйды. Тюрсюнюнде биягъы ёхтемлиги танылды.

— Сиз кимсиз? Аллыбызны нек аласыз? Ким буйрукъ бергенди сизге офицерни тохтатыргъа?

— Штабдан. Тинтмей адамы къоймайбыз. Буйрукъ алайды.

— Буйрукъну кесингде къой да, бизге штабны кёргюз.

Дебону таукел сёлешгенин эслеб, атлыланы аллына чыкыгъан аскерчи бир кесек суууду.

— Кёргюзейим...

Кёб турмай, Дакканы кеси джангыз арбазда къоюб,

штабха кирди Дебо. Дакканы не эсе да бир терслигин кёр-
генча, анга хыны къараб тургъан аскерчиге эс бёлмейди ол.
Дебо, юйге кириб, джукъа, саубитген офицерге сорду:

— Меннге бёлекни командири керекди. Къайдады?

— Олтуругъуз, бош болса, айтырма, — деди сакъал-
мыйыкъ кёб болмай ургъан джаш офицер.

Бир кесекден Дебо чакъырылыб, уллу, кенг кабинетге
кирди. Омакъ шиндикде олтургъан полковник да, кабинет-
ча, кенгди. Башы тобха ушайды. Узун, салпы, къа-
лын къара къашларыны тюбюнде уллу кёзлери. Ала ёмюр-
де да адамны джылытхан болмазла. Базыкъ уллу бурну.
Тёгерек башын экиге бёлгенча, узун мыйыкълары къулакъ
артларына дери джетедиле. Семиз ууртлары джау джагъ-
ылгъанча джылтырайдыла. Базыкъ, гитче бармакълары
бла къаламны кысыб, столну акъырын къагъады. Дебо-
ну «джюйюсхан полковник» деген сёзлерин эшитмегенча
эте туруб:

— Тынгылайма. Айт. Кесинг да таула джанындан бо-
лурса, тюрсюнюнг айтыб турады.

— Заманыгъыз боллукъ эсе, джюйюсхан полковник, ай-
тырым кёбдю.

Тынгылай туруб, биягъы къалын эринлерин керди.

— Олтур. Заман азды. Алай а хапарынгы кысха ай-
гыргъа кюреш. Биринчи кере толугъа ангыламагъан затымы
экинчи кере ангыларгъа суймеученме.

Талай заманны бёлюнмей барды Дебону хапары. Пол-
ковник, джукъгъа ёмюрде сейирсинмегенча, суу бетли кёз-
лери бла Дебону башдан аякъгъа дери тинтиб чыкъ-
ды.

— Тохта, джаралы этиб, бери къачханса сора? Менден
ёзге адам эркишилик этгенсе дерге да боллукъду.

— Джюйюсхан полковник, ит иесин танымагъан заман-
да мени тутханлары тюзмюдю? Дженгиллик этдим. Бол-
май эсе, чынымы сыйырыб, шокону къолумда къойсала уа.
Атамы да джугъун къоймай сыйыргъан болурла ол мур-

дарла. Алагъа дерт къайтарырны орнуна, мен олтуруб къалай турлукъ эдим?

Полковник, хыны къарамын Дебо таба буруб, тынгылайды. Биягъы кёзле, сюелиб тургъан Дебону тохтаусуз тинте келиб, аны бетинде тохтадыла.

— Тамбла, мени къагъыб, къачыб кетерге уа къалайса? Билеме мен сизни...

Дебону къаны тюрленди. Талай заманны атлагъа да солуу бермей, бери келгенине сокърана башлагъаны танылды. Аны бетине къан ургъанын, къызаргъанын да эслеб, полковник джумушакъ ауаз бла къошду:

— Тюз айтаса. Сени, атангы да джугъун къойгъан болмазла. Хар кимникин кесине къайтарыр ючюн кюрешиб айланабыз биз да. Бусагъатда бизге адам багъалыды. Кючюбюзге ийнанмасанг, бизге келмез эдинг. Биз да ышанабыз сеннге.

— Сау болугъуз, джюйюсхан полковник!

Бир иннетли экеулен, эки суучукъ бирге къошулгъанча, бир болдула, Экиси да бир-бири иннетин сезиб, къол узатыб, айырылдыла.

* * *

Эллиле Шаулухха хыны тюлдюле. Ол да алагъа хыны тюлдю. Аны башхаланы джегиб джыйгъан байлыгъын сыйыргъанлыкъгъа, джалан этиб къоймагъандыла, къабары, киери да барды. Ауруудан бир кесек айырылгъанлай, Нурсият бла Нафисатны да чакъырыб:

— Къоркъмагъыз, ачдан ёлмезбиз. Аллах буюргъан къачан да бизникиди, — дегенди.

Андан бери тюрлениу болмагъанды. Кенг тюзледе шош баргъан сууча, ётюр барады Шаулухну джашауу. Энди буюрулгъанны къабадыла. Аны къыйнагъан башха затды. Дебону аты-чууу чыкъмай къалгъаны, юреннген джашауундан, байлыгъындан да айырылгъаны Шаулухну да къарабкъарагъынчы бюкгенди, къарыуун джутханды, чачына акъ

бояу джакъгъанды. Къыйналгъанын тиширыулагъа кёр-
гюзмезге излегенликге, ушакъ башланганлай, сагъынмай
къоймайды. Дебону аты сагъынылгъанлай, Нафисат бир
чурум бла башха юйге нек кетгенин ангыламайдыла ала.
Бир кёзюуде Шаулух, кесин тыялмай:

— Ол аман Даккадан да хапар болмагъанына къара-
чы, — деди. — Атаны, ананы алай къалай унутады?

* * *

Ораза. Сары аш. Юйлени терезелерин чырахтанла,
фатеген лампала мутхуз джарыкыгъа бёлегендиле. Джаш-
ла, къартла да, тиширыула, эркишиле да эртде къобхан-
дыла. Хар кимни бир къайгысы, сагъышы. Кюнню таякъ-
лары тауланы джитилерин джылтыратханча, тюшерге уна-
май, гокка хансланы, чапракъланы юслеринде тынчаядыла
чыкъ тамчыла. Ит улугъан бла гугурукланы кычырыкъ-
ларындан сора элде башха таууш эшитилмейди.

Тембот, узун тогъай кирпичлерин кёлтюрюб, кём-кём
кёзлерин ачды. Къарла эриб, тауладан саркыгъан суучукъ-
ланы шууулдагъаны, ачылыб тургъан терезеден соруусуз
кириб, юйню ичин кючледиле. Темботну санларын бир сей-
ир рахатлыкъ кючледи. Джатыб тургъанына сокъранган-
ча, джууургъанны бир джанына силдеб, секириб ёрге къоб-
ханлыкыгъа, кёзлери къарангы этиб, акъырын орундукугъа
олтурду. Башын тюгел джастыкыгъа джетдиргинчи, эшик
акъырын ачылыб, Нафисат кирди.

— Не болгъанды? Бусагъатдан чабыб дохтурну чакъы-
рыб келейим. Къымылдамагъыз, — дей, бети агъарыб тур-
гъан ауругъанны къатына келди.

— Огъай, чакъырма. Ёрге къобама дедим да, мен айтхан
болмады.

— Ёргеми?! Дохтур аны эшитсе, экибизге да чамлан-
ныкъды.

— Чамланмаз. Олтур. Шиндик да джокъду. Былайгъа

олтур, — деб Тембот, кѡабыргѡагѡа кѡысылыб, орундукуну кѡргюздю.

— Былайда, дуниягѡа белгили шам шахарда, не этсем да, аякѡ юсюме саллыкѡ болурсуз?

Кишиге билдирмезге, кѡргюзмезге излеген сезимлери джангыдан уяныб, Нафисанты бетине нюр тѡгюлдю. Ол сезимлени аты суймеклик болгѡанын кеси да билмей эди ол. Орундукуну кѡыйырына олтурду. Кѡбден бери Темботну бюгюнча джити кѡараб кѡрмегенди ол. Башланьргѡа хазыр болуб тургѡан ашхы ушакѡны бѡле, акѡырын сорду Нафисат:

— Энди кѡб турмай кетерик болурсуз?

— Кѡайры? — Соруугѡа соруу бла джууаб этди Тембот.

— Юйюгюзге.

— Мени юйюм джокѡду.

— Кѡалай? Сеничаланы юйлери болмай кѡалмаучанды.

— Мени джокѡду... Тынгыла. Хапар айтайым. Экибиз да гитчечикле болур эдик ол заманда. Ауур тазир салгѡанды деб, патчахха кѡаршчы кѡобхандыла кѡбле, мени атам ала бла болгѡанды. Джарым патчах джиберген аскер кѡб адамны кѡыргѡанды. Кѡб адам тышына кѡачханды. Атам да ала бла...

Ауур ахсыныб, сѡзюн бѡлдю Тембот. Таудан саркѡгѡан суучукѡланы шууулдагѡан тауушларына тынгылады. Дагѡыда ахсынды.

— Кѡабыры да андады... Оналты джылым тюгел толгѡунчу, анамдан да айырылдым.

Ауур шошлукѡ бла дарман ийис энтда юйню кючлеб кѡоядыла деб кѡоркѡгѡанча, Нафисат ашыгѡыш сорду:

— Андан сора уа?

— Андан сора джерни, малны кѡайгѡысы да башыма тюшдюле. Окѡургѡа кетдим. Офицер болдум. Энди джангыз кесимден сора кѡайгѡым кѡалмагѡанды.

— Кѡалай?

— Джерни, малны да джангы власть сыйьргѡанды. — Тынгылады Тембот. Бир ауур затны юсюнден атханча.

къошду: — Сыйыргъанын тюз огъуна этген болур. Энди къуру кесими къайгъымды.

Тембот ышарды. Тау сууну сыртында ойнагъан толкъунлача, джылтырадыла кѣм-кѣк кѣзлери. Нафисат да ышарды. Алай а джаралыны кѣкюрегинде байлаууна къараб, башын энишге ийди.

— Сиз джаралы болгъан сермешiuде кѣб адам ѣлгенми эди?

— Огъай. Сермешiuде джаралы болмагъанма. Джашлыкъ. Бир офицер бла гъыр-мыр болгъан эдик.

Ушакъны кѣбге созулгъанын экиси да эслемей тургъанлай, кюн таякъла Нафисатны бетине тийдиле. Дженгил ѳрге къобду ол.

— Бусагъатдан дохтур келликди. Кетейим. Кѣлюне не келир, къайдам.

— Ол биледи.

— Не затны?

— Эртден сайын меннге дарман ичиргенинги. Олтур, сорурум барды.

Экили бола, биягъы орундукъну къыйырына олтурду Нафисат.

— Бир хапар да айтмагъанлай, къайры ашыгъаса?

— Не хапар айтырыкъма? Юйден чыкыгъаным, джерсуу кѣргеним джокъ.

— Атанг къалайды?

— Дохтур кюн сайын юйге барыб къарайды. Къарыусузду. Малыбыз, джерибиз сыйырылгъанлы, анам да тюрленнгенди. Дебодан хапар болмагъаны ау артыкъ да бек къыйнайды.

— Ким Дебоду ол?

— Къарнашым. Офицерди.

Къараб-къарагъынчы Темботну бети агъарыб, не айтыргъа да билмей, бир кесекни тынгылады.

— Не болгъанды? Нек этдигиз алай? Дебону таный болурмусуз?

Экиси да тынгыладыла.

— Огбай, танымайма... — деди Тембот. — Сизге ушай эсе, иги джаш болур.

— Къайдам.

Ушакъны, элни шошлугъун да ат туякъ тауушла бёлдюле. Къараб-къарагъынчы элге аскер бёлек кириб, элге ие болгъанын танытыб башлады. Асыры къоркъгъандан ушакъ нёгерине джууугъуракъ олтуруб, къобаргъа тебреген Темботну тыйды Нафисат. Элден кызылла бир кесекге джанлагъанлай, аны мараб тургъанча, акъла кирдиле. Кесек заманга талай кере шок атылды, тауушла эшитилиб, аны ызы бла тишируу сарнау эшитилди. Бети агъарыб тургъан Нафисат, кеси да эслемегенлей, Темботну кёкюрегине башын салыб, кесин джашырыгъа излегенча этди.

— Нафисат, къагъытларым къайдадыла? Аланы келтир да, кёзлерине тюртюлмезча, бир джерге джанла.

Бир кесекден Нафисат, Темботну къагъытларын келтириб, сормагъанлай орундукъгъа олтурду. Къагъытланы джастыкъ тюбуне джашырыб, кызгъа къайгъылы къарады Тембот.

— Не аман къоркъакъса! Бар дженгил. Кёрюнмезге кюреш.

Ол сёзюн бошагъынчы, экеулен юйге кирдиле.

— Хы, былагъа къара, дуня башы тюбуне болуб тургъан заманда была суймекликге бёленибдиле, — деб, джукъа, узун аскерчи тенгине къарай, къолун узатды. — Къызчыкъ игичикди. Джюйюсхан офицерни да боллукъ тюлдю огбайы.

— Ауузунгу тый, — деб ёрге силкинди Тембот. — Къалай сёлешесе? Аллында офицерни кёрмеймисе?

Ауругъанны чамланганын эшитиб, бир кесек шош болду солдат. Алай а къоркъгъанын кёргюзмезге излей, къошду:

— Мангылайында джазылыбмы турады офицер болгъанынг?

— Мени мангылайымда солдат болмагъаным джазылыб

турады. Барыгъыз, командиригизни чакъырыб келигиз, — деб хыны сѣлешди Тембот.

Кѣб мычымай, офицерни алыб къайтдыла солдатла. Тембот, сѣз да айтмагъанлай, джастыкъны тюбюнден къагъытланы чыгъарыб, джыллыгъы келген офицерге узатды.

— А-а, мен сизни хапарыгъызны эшитгенме.

— Не хапарны?

— Бир-биригизни ургъаныгъызны.

— Сен чыкъчы, бу джюйюсхан бла сѣлеширим барды, — деб Нафисатха бурулду Тембот. Къыз юйден чыкъгъанлай, соруулу къарамын офицерге бурду.

— Бизни хапарыбызны эшитген болурса, алай а бир сорлугъум бар эди.

— Айт.

— Мен да, сизнича, айланама джашаууму ашырыб, бир затны уа ангылаялмайма. Бу элге къызыл аскер бѣлек бек акъырын кириб, бир адамны керексизге ачитмагъанлай кетди. Биз кирген эл, шахар джылаудан, ёлюмден толуб нек къалады? Огъесе, хатасыз адамланы да ёлтюрмей болмаймыды?

— Э-э, сен тереннге кириб кетдинг да. Сени кѣлюнге къалай келеди? Биз былай киргенлей, талай адамны къакъмасакъ, ким тынгыларыкъды бизге, ким къоркъарыкъды бизден? Ол къозгъалыб айланганланы кебге джыяр ючюн, таякъ керекди. Унутма аны, алайсыз сен офицер болуб турлукъ тюлсе. Былайдан чыкъгъанлай, энтда къакъдырлыкъ-ма талай адамны. Ёнге, заманым джожъду.

— Энди уа не акъылыгъыз барды. Къайрыды джолугъуз?

— Джолну уа, биз сюйгенча болуб бармайды ансы, биллик эдик. Адам да джетишмейди. Сени оноуунг а къалайды?

— Аякъ юсюне сюеле эсем, чыгъарыкъ болурма джолгъа. Асыры замансыз заманда оруннга тюшдюм.

— Сизни ургъан офицер, бир солдатны да джаралы

этиб, атчысы бла къачыб кетгенди. Биз аны къайгылы болмадыкъ. Алайда бизни сыртыбызда да иги кесек таякъ сынганды. Энди кългъан бёлекле былай бери джанлагъандыла. Сиз а не этесиз? Къалайды джаранг? — кесини сёзюн башха затха бурду. — Кетейик, заманыбыз джокъду. Сау болугъуз да, ызыгъызгъа къайтыгъыз. Бизге кёб адам керекди, — деб ашыгыш кетди офицер.

Тембот аны къайгылы тюл эди. Таб, Нафисат киргенинде, аны таба къараргъа да унутду...

Тембот кесин сагышха кючлетиб, къоргъашын къуюлгъанча ауур санларын кымылдаталмай тургъанлай, къайгылы тюрсюнюн джашырыргъа кюреше, Нафисат кирди,

— Шхууур ашармы эдинг? Ач болгъанса.

— Огъай. Бу дуняда адам ач болургъа заман табырыкъ да тюлдю. Кишини ачитханмыдыла?

— Аягъанмы этерик эдиле ала?

— Аны уа тюз айтаса, аяу адет кългъанды былада.

— Талай адам тылпыусуз джатады орамда. Ёлюклерин алыргъа да къоймайдыла.

Тембот, не айтыргъа билмей, тынгылады. Нафисат, аны тюрленнгенин эслеб, дагъыда кёшду:

— Джаш адамланы биргелерине элтирге башлагъандыла.

Нафисат сёзюн бошагъынчы, базыкъ ауаз эшитилди. Элни ортасы сюремде, тапхырда, мийикден къараб, сёлешиб башлады къарт Мусос.

— О-о-й, аллахы болгъан, тынгыла да — эшит. Эшитген эшитмегеннге айт. Кюн Айры тауну башына тиерге, межгит бла Шаулухну юйюню къатына келигиз.

Межгит бла Шаулухну юйюню арасы асыры тардан, ёгюз арба кючден ётеди.

Базыкъ ауаз, элге джайылыб, юйлерине кириб, арбазгъа чыгъаргъа асыры суймей тургъан эллилени тынчылыкъсыз этди.

Эркишиле, тиширыула да, къартла, джашла да Шау-

лукну арбазына тебрегенлерин эслеб, терезеден къараб тургъан Тембот ёрге кьобаргъа кюрешди.

— Къымылдама ансы, дохтур келсе, — деб Нафисат Тембот таба тебрегенлей, эшик ачылыб, джыллыгъы келген дохтур кирди.

— Ма, кёремисиз. Ёлтюр, къыр, ата-анагъа тынгылагъан джокъ. Къарнаш къарнашны ёлтюрген дуня къурадыгъыз! — деб, кеси аллына чамлана, хыны къарады Темботха. — Сен а къайры тебрегенсе? Элде джаралыла, джылай турлукъ аналагъа джангы бушуу келтирликле аздыла дебми тураса? Джат, мен айтхынчы, къымылдама!

Буйрукъдан эсе, джыллыгъы келген адамны бетини тюрленнгенине бойсуна, биягъы орундукъгъа джатды Тембот.

Бир кесекден биягъы Мусосну ауазы эшитилди:

— Адамла, тынгылагъыз! Бусагъатдан джюйюсхан абчар сёлеширикди, къулакъ салыгъыз.

— Джамагъат, биз сизни большевикледен сакъларгъа келгенбиз. Алагъа къаршчы сыйлы къазауатны тохтатырыкъ тюлбюз. Анга кьошулмагъан — бетин джояды, халкъын атады. Аллайны аты сатлыкъды, кесигиз билесиз. Бюгюн кеси дини ючюн къазауатха бармагъан, тамбла, туугъан анасын кесе турсала да, кьолуна сауут аллыкъ тюлдю. Аллайны эркишилиги, адамлыгъы, сыйы да джокъду. — Сёлеше тургъан офицер, тынгылаб тургъан джашланы, къуш-муш эте, бир-бири къулагъына шыбырдагъан къартланы кёрюб, кеси аллына ышарды. — Сауут алыб, бизге кьошулрукъла былайда огъуна айтыргъа керекдиле, — деди, къартланы унутханча, джыйылгъанланы арасында джашыракъланы излей.

Джашланы бири да алгъа атламады, асыры таукеллигин кёргюзмеди. Алай а офицер, хыны къараб, тэзюмсюз бола тебрегенин таныханында, Зекерьяны баштёбени — кьошкъаш, алашаракъ, токъ джашы, кесин кёргюзюрге ёмюрге бир кере джол чыкыгъанына къууана, алгъа атлаб, ызына бурулду.

— Элге кириб, аналарыбызны этеклеринден тутуб тур-

гъандан хайыр джокъду. Алагъа багъалы не затны да сакълау бизни, джашланы, бойнубуздады, — деб, офицерге бурулду. — Джазыгъыз мени. Ол сыйны биз да мийикде тута билирбиз.

Андан сора кишини чыкъмазын ангылагъан офицер, тамам ачыулана башлаб, кесин кючден тыйды. Зекени джашына джийиргеннгенча къарай, ачыулу айтды:

— Олтуругъуз юйюгюзде. Тиширыуладан башхалыгъыгъызны былайда кѣргюзмейсиз сора, сермешюде сиз не берликсиз? Заман джетсе, сокъранмагъыз!

Тынгылаб тургъан Тембот бла Нафисатны да оюмларын дохтур бѣлдю.

— Къазауатны биринчи чыгъаргъан адам къолума тюшсе, ёлюр от бермей къоймаз эдим. Адам улу ёмюрюнде да чыгъармагъанды кеси кесин къыргъандан мурдарлыкъ иш.

— Хаман къазауат болубму турлукъду? — деб сорду Тембот.

— Тохтаб кѣрюнмейди, теренден тереннге кириб баргъан болмаса, — деди дохтур.

— Майна, хариб, Нузула да айланады джангыз кеси. Эри къазауат этгенли эки джылдан атлады. Юйде болушур адамы джокъду, — деди Нафисат, арлакъда шош атлай келген чырайлы тиширыуну кѣргюзе. — Ол сабийни да башларына джюкге бош алгъан эдиле.

— Не сабийни?

— Кеслерини сабийлери джокъду. Бир ёксюз джашчыкъны алгъан эди Дакка, эри. Хариб, ол заманда къазауатха кетерин биле болмаз эди. Энди кечеси, кюню да ол сабий бла биргеди.

Ол кѣзюуде Нузула, эшикни ачыб, Нафисатны бир джанына чакъырыб, къулагъына шыбырдады.

— Былай тур, мен бусагъатдан къайтайым, — деб Нафисат дохтурну къатына келди.

— Сабийчикге сууукъ чабханды. Дарман тилейди.

— Бар эсе, не къарау, бер. Бери келтир десенг а.

— Айтханма. Былайгъа келтиргенлей, бир зат бол-
лукъча кѣреди.

Кѣб мычымай, Нузулагъа дарманла чыгъарды Нафисат.

— Къыйынды бу тиширугъа, джангыз кеси эсе, — деб
Нафисатха къарады Тембот. — Сабийлери болмагъан эсе,
джашчыкъны къалай ёсдюреди?

— Юреннген болур. Къыйынлыкъ адамны юретгенлей
барады. Эри да бир огъурлу адамды.

— Джазамыды?

— Ким?

— Эри.

— Кѣзден кетселе, эркишиле хазна джазыб къыйнала
болмазла.

— Эшта. Письмоланы джюрюулери алай болурму? Сен
а кѣб письмо алыучанмы эдинг?

— Меннге письмо джазарыкъ джангыз Дебоду, ол да
заман таба болмаз. Сизге уа келе болурла письмола.

Экисини ушакъларын да дохтур бѣлдю:

— Джатмагъа кьой муну. Алкъын сау болуб бошамагъ-
анды.

* * *

Саулугъу къайтыб, энтда джолгъа атланыргъа хазыр-
ланган Темботну сагъышы кѣбдю, эсине да кѣб зат тю-
шеди...

Хар кымылдагъаны сайын алтын бурма чачы чай-
къалгъан кызыны кѣргюздю Ефим тенгине.

— Ары къара. Кѣкден тюшген мѣлекча, къайдан чыкъ-
гъанды ол кыыз былайгъа.

— Кѣргенме, Ефим. Эртденли да анга къарайма.

— Кѣзлеринги тас этсенг да, башынгы кесингде кьой, —
деб ышарды Ефим.

— Аны ючюн тас этген адамгъа айыб болурму? — деб
тенгине болушлукъ излегенча къарады Тембот. — Тепсерге
чакъырыб бир кѣрейим.

Къызны мийик, ариу, чыммакъ мангылайыны тюбюнде эки ингичке тогъай къара къаш орналгъанды. Аланы тюблеринде джылтырагъан кѣм-кѣк насыблы кѣзде не уллу суймеклик да батарыкъды. Табигъат бютеу кючюн къашланы къыяргъа, кѣзлени, кирпичлени, кѣз башла бла тюблени джасаргъа бериб къоймагъан эсе, аллай бир ариулукъ биреуленнге къалай джетгенди? Ингиллик бла ышаруу, насыблылыкъ бла разылыкъ, излем бла талпымакълыкъ — бары да ол кѣзде бирден кѣрюне, Темботну къайда болгъанын, не этгенин да унутдургъан эдиле. Хна джагъылгъанча, ариу джаякълары, тюз къыйылгъан бурну, къызылдым эринлери, эки джаягъында, сакъалында да билирбилмез танылгъан чунгурчукъла.

Акъ, асыры узун болмагъан, къысха дерге уа чыртда джарамазлыкъ, ариу бойуну эки джаны бла имбашларындан кѣкюреклерине тюшюб, солугъаны сайын аланы кѣлтюрюлгенлерин джашыргъан акъ джаулугъуну этеклери ингичке белине джетиб, аны асыры ингичке кѣргюзедиле.

Алтын джюзюкле джылтырагъан узун бармакълары Темботну чачын сыларгъа джаратылгъанча кѣрюнедиле аны кѣзлерине. Тепсеген заманда гитче аякъчыкъларыны хар къымылдагъанлары учаргъа хазырланган къанатлыгъа ушатады аны. Бурулгъанлай, дженгил, джукъа, акъ чепкенини этеклери, дууадакъ къанатлача, сериуюн кѣлтюрюлюб, дагъыда тюппе-тюз ариу аякъларына чырмалыргъа излегенча, энишге тюшедиле.

Аны ариулугъуна, тепсегенине къараб, кѣз айырмай тургъан тенгини эсин башха затха бѣлдюрюрге излегенча, Ефим, Темботну чынасындан тутуб, эснери да келмегенлей, эсней:

- Эрикмедингми? — деб сорду, — кел кетейик.
- Шашыбмы айланаса?
- Шашханны аллах кѣреди.
- Мен аны бла тепсемей, кетерик тюлме.
- Унамаса уа?

— Тепсерикме!
— Къатында къартны кёремисе?
— Къартлагъа сен къара, мени юретирге кюрешгенинча, аланы да бир затха юретирсе.
— Алагъа ангылатыргъа да болурма.
— Сен аланы бирине меннге айтхан затларынгы айтсанг, эртде огъуна ашырлыкъ эдиле сени.

— Къайры?
— Сибирге. Къой керексиз сёзню. Бюгече мен, ол кызы бла танышмай, бу юйден чыгъарыкъ тюлме.

Айтханыча, ол кече танышды Тембот къарт Шаулухну джангыз кызы бла. Бош заманы болгъанлай, алагъа ашыгъыучу Тембот, бир ингирде салпыланыб къайтыб, тешинген да этмегенлей, орунга тёнгереб тургъанлай, Ефим кирди. Ефимни халы да къолайсыз эди.

Бу адамны къайда кёргенме экен дегенча къараб тургъан Тембот, иги кесекни да тынгылаб:

— Унамайдыла, — деб джангыз сёзню айтыб, башын бир джанына бурду.

— Не затны унамайдыла? Қим унамайды?

— Ала.

— Айырыб айытсанг а.

— Кызыны атасы: «Окъуб бошасанг, огъайым джокъду, ары дери ау юйлениу умутну къой», — деди.

— Аны ючюнмю кыйналаса, хомух?

Тембот, башын кёлтюрюб, Ефимге джазыкъсыннганча къараб, бу адам джукъ ангыларыкъ болмаз дегенча, ахсынды.

— Мени чотум а, Тембот, керти табсызды — деб, тынгылай туруб, тенги джууаб бермегенинде, дагъыда къошду: — Тамам кыйынды.

Тенгини бу джолгъа дери ёмюрде аллай сёзлени айтмагъанына ичинден сагъышлана, эрлай орундукугъа олтурду Тёмбот.

— Не болгъанды?

— Окъуудан кыстадыла.

— Къачан?

— Бюгюн айтдыла. Енге, эртденбла жандарм келиб, мени соргъан хапары да чыкыгъанды.

— Ол а не излейди?

— Кишиге да билдирмей, мен джанларгъа керекме.

— Нек? Къайры?

— **Былайда къалсам**, тутаргъа болурла. Сенден тилерим барды. Мени юсюмден киши сорса, чыртда хапарым джокъду, дерсе. Мадарынг бар эсе, ачха да керекди.

— Майна, джетерик эсе, къара, — деб, стол юсюнде бочханы кёргюздю Тембот.

— Сау бол, — деди Ефим, бочхадан ачханы алыб, са-нагъан да этмегенлей, къошду. — Озуб джетерикди.

— Сени ызынгдан нек тюшдюле былай?

— Билмейме. Бюгюн мени чакъырыб, «сеничаланы, окъутхан къой, тюрьмеде тутаргъа керек эдик», деген эдиле. Ким эсе да ызымдан къарагъан адам болгъанды.

— Меннге оноу а не?

— Къайда айлансанг да, насыблы бол. Айыб этме, къарнашыма айтханча айтама. Къыз керти да ариуду. Алай а бир кесек сагъыш эт. Сеннге джыйырма, ол сенден да гитче, ашыкъмагъыз. Ким биледи алкъын джашауда не боллугъун...

Андан бери озгъан джылла эсден кёб затны чыгъаргъан дыла, алай а, бир кёзюуде къыз эсге тюшюб, мыдахланыучанды Тембот. Письмо джюрютмегенликге, аны мёлек тюрсюню унутулмагъанлай, арт кёзюуге дери тургъанды.

Бусагъатда да Нафисатны соргъаны кёб кюнню эсине тюшюрюб, сагъышландырды. Ненча джыл ётгенди андан бери? Сау джашау озду деб къоярса. Андан бери немецле бла да къазауат этди, революцияны да кёрдю, замансыз къарт да болду. Кёргенликге, ачылыкъ этмегенлей джашаргъа кюрешди. Къыз бетине къараргъа джетмеди заман. Энди уа джаралы санлары тюбешдирдиле Нафисат бла. Ол эслемеген заманда аны тюрсюнюне кёб къараучанды.

Тембот. Сары бурма чачны орнуна кьаты эшилген, базыкь эшмеле. Кём-кёклени орнуна уллу кьара кёзле. Дух ийисни орнуна — дарман ийис. Тепсеуге хазырланыб, омакь болгъан джашланы орунна, тер ийис этген кийимлерин джастыкь орнуна салыб, ынгычхай джатхан джаралыла.

Къайсыды былада керти джашау? Къайсы къайсын къурайды? Къайсы джолну барыргъа керекди мындан ары? Тембот джууаб табалмагъан соруула аз тюдюле. Алай а бир затха кесгин оёу этгенди: мындан ары артыкълыкьны джолуна тюшмезге.

Бусагъатда уа Тембот, биринчи сёймеклигин, ашхы тенгин да эсине тюшюрёб, Нафисатны сорууна заманында джууаб бералмады.

— Нек тынгылайсыз? Письмо алгъанны айыбы болмаз да.

— Огъай, Нафисат. Мени письмо алырча заманым болмагъанлай бююннге джетдим. Энди аллыкь тюл эсем.

— Алырсыз.

— Джазсанг.

— Къалай?

Экисини да ариу муратлары танылгъан ушакьны акьырын атлай кирген дохтур бёлдю.

— Джатмагъа кьой. Алкьын сау болуб бошамагъанды. Дарман берлигинг бар эсе да, унутма.

Рёволюцияны толкъунлары тёнгерей келиб окъууну бёлдюрген Нафисат, эртденбадан ингирге дери юёге кириб туралмай, атасы Шаулухну разылыгъы уллу танылма-са да, кёб болмай кьызыл аскер къурагъан госпитальгъа медсестра болуб джарашханды. Алай а ол ашхы кюнде, къайдан биллик эди Нафисат Темботха тюберин, сёймекликни ауурлугъун биринчи кере госпитальда сынарыгъын. Ол а, биринчи сёймеклик, кирди джюрекге, аны эм тёрюнде алды тыйыншы орнун.

Дарманланы алыб кирген Нафисатха къарай, келгенича, акьырын атлай чыгъыб кетди дохтур. Аны чыгъарын сакълаб тургъанча, дженгил айтды Тембот:

- Джаза турурмуса, Нафисат?
- Къайры?
- Аскерге кетсем.
- Джукъла, джазарма.
- Ашыкъма.
- Энтда кирсе, айыб этер.
- Майна, кетиб барады, — деб терезе таба кёргюздю Тембот.
- Огъай. Эртденбла келирме. Ашхы кечели бол!
- Нафисат...
- Не?!
- Айтырым барды.
- Кечди.
- Айтырым барды, — деб ёрге къобду Тембот.

* * *

Кюнорта бола башлагъан кёзюуде, ауругъанын да унутуб, кеси кесине «хунагъа джарашмагъан ташча, былай этиб, нек турама?» деб, аскер кийимлерин кийиб, белибауун да къысмагъанлай, арбазгъа чыкъды. Учарны аллы бла къанатларын сериуюн къакъгъан илячинча, тёрт джанына къараб, эки къолун эки джанына узатыб, бурма чачында ойнагъан аязчыкъны къыстаргъа излегенча, къол аязлары бла чачын дженги-дженгил тарады Тембот. Ол кимни эсе да излегенча эте туруб, бир кесекден акъырын атлай барыб, ныгъышха олтурду. «Мадар табсанг, кюнорта заманда, болмаса, ишден сора — къарт эменни къатында сени сакълаб турлукъма. Бек керексе. Айтырым барды. Иги джан...» Къагъыт кесекде «джанымча» деб джаза башлаб, аны юсюн да адам окъуялмазча сызыб, «Иги къызча, келмей къалма» деб, Нафисатха бергенинден бери, джатхан орнунда бир кесекге тынчлыкъ табалмай чыкъгъанды арбазгъа. «Ачыуланган болур ансы, бир кёрюнген да этер эди», Тембот кеси аллына сагъыш эте тебре-

генлей: — Нек салпыланганса, иги джаш? — деген таууш эшитилди. Къачан да шыкыртсыз джюрюучю врач, ууакъ ышара, къатына келди.

— Не, бир-бири тилигизни ангылаялмаймысыз? Хата джокъду, ангылар ючюн, заман керекди, — Тембот асыры ушатмагъанча къарагъанын эслеб, бир айыбын джуууду-ругъа излегенча, къошду: — Огъай, мени чыртда сизде ишим джокъду. Кеч, джюрегинги къыйнадым эсе.

Къарт адамны алай сѣлешгенине кеси кесинден тартынганча болуб, ичинден «мени саулугъум ючюн аллай бир кюрешген бу къарт кечмеклик тилегени дурус тюлдю» дей, ышармыш этиб:

— Тюздю, доктор, заман кѣб затха оноу эте барыучанды, — деди Тембот. — Алай а, джюрекни тѣзюмсюз болгъанына не оноу этериксе?

— Сен айыб этме, балам, — деб, къатына олтуруб, Темботну гобугъуна чыммакъ, гитче къолчугъун салды врач. — Айыб этме, мен бу дуняда кѣбню кѣргенме. Сюйюб, бир-бири амалтын ёлом табханланы, кюуюксюнюб, аманлыкъны джолун сайлагъанланы да кѣргенме, атасы джашын, джашы атасын ышанга салыб атханларына да болгъанма шагъат. Къараны, кызылны, акъны, джашилны да — мен кѣрмеген не къалды бу къатыш-къура дуняда? Да, аны ючюн айтама, балам, сизни да кѣрюб турама. Атасы алай огъурлу адам болмаз, анасын бюгюннге дери кѣрген да этмегенме, кеси уа мѣлекди. Ийнан меннге, керти ашхы кызды. Насыблы юйдеги боллукъсуз. — Къарт врач, дженгил огъуна ёрге къобуб, эртденбла Нафисат, аны кѣргенлей, къолундагъы къагъыт кесекни асыры джунчугъандап джашыралмай къалгъанын эсине тюшюрюб, Темботну джашлыгъына сукълана, кетиб тебреди. — Тюз оноу этесе. Тюз, — деб къошду дагъыда.

Кюнортагъа дери тѣзюмсюз болуб сакълагъан Тембот, энди келлик болмаз деген акъылда, орнуна таяныб сакъышланды. Кѣб турмай кетерине, къайры барлыгъына экили болмай, барлыкъ джолун белгилеб тургъан джаш,

кеси кесине разы болгъанча, рахат къалкъыды. Не десенг да, джаш джюрек, кеси да сезимледен къабыныб тургъан заманында, тынчыкълы джукълатмай, Темботну уятыб, адам кѣзден бир джанына туракълаб, больницыны арт джанында орналгъан ныгъышха сюрдю.

Тембот аскерде болгъанлы кѣб тюрюлю адамгъа тюбегенди. Джетген джерлеринде джаш къызчыкъланы ызларындан тюшюб, «Сюймеклик джукъларгъа, къуллукъ этерге да къоймайды» деб, аланы назик сезимли джюреклерин алдаб, джашауларын ёмюрге тюрлендириб, неда къоюнларында сабийлери бла къоюб кетгенле да болгъандыла. Къызны бети бла ойнагъандан сора, джанлаб, анга кесин тутдурмай кетгенлени Тембот ёмюрге да джаратмагъанды. Бир къауумла уа, къызны татыуун ангылагъандан сора, аны ёшюнуне башын салыб: «Бу аскер джашау юйдеги къураргъа къоймайды», — дей, кеслерин мугур этиб, юйлеринден келген ачханы бериб, башларын алыб туруучан эдиле. Ол къауумну офицерле, «асыры халаллыкъ этедиле» деб, бек джарата эдиле.

Тембот ёмюрге да этмегенди алай. Не джашыруу, окъугъан заманында ол да тюбегенди бир саякъ тиширугъа. Ма андан бери, «ёмюрге аллай кир иш этмезме» деб, кесине сѣз бергенди да, дуня оюлуб къалса да, сѣюне эки болмагъанлай бююннге джетгенди. Ёмюрге сюймеген, сюймеклик кюйдюмеген джюреги, Нафисатха тюбегенли, артыкъ да бек ургъанча кѣрюнеди кесине.

Озгъан кече чыртда джукъусуз болуб, тангны кючден атдыргъанлай, къагъыт кесекни алыб, адам кѣрюб къояды деб къоркъгъанча, талай сѣзню дженгил джазыб, таукел атлай, Нафисатны къатына барыб, «мадарынг болса» деб кетгенли бери озгъан талай сагъатны ичинде ненча тюрюлю сагъыш этгенди ол.

Не этерге билмей, бусагъатда да Нафисатны сакълай туруб, тюнене ким эсе да алыб келген газетни хурджунундан чыгъарыб, окъургъа кюрешди. Кѣзлери не затланы эсе да окъугъанлыкъгъа, джукъ ангылаялмай, газетни да къо-

юб, сол чуругъуна миниб башлагъан хаджи къамжакъгъа къараб, сабий заманында ойнаучусун эсине тюшюре, кеси аллына ышарыб, къамжакъны атсыз бармагъына салды. Ол кёзюуде шыкътыртысыз келиб, анга къараб тургъан Нафисатны эслемей, къолун узатыб:

— Нафисат келе эсе, уч да кет, — деди. — Уч да кет. Келе эсе, уч да кет.

Юсюнде къап-къара гитче тамгъачыкълары болгъан къызыл къамжакъчыкъ къанатларын къагъа башлай да ызына джыя, учаргъа эрингенча бара-барыб, гитче бармакъны тырнагъында тохтады. Гитче тырнакъны юсюнде уллу акъ тамгъаны кёрюб:

— Келе эсе, уч да кет, кесибизни да бир кёб рысхыбыз боллукъду, — деди.

— Учаргъа суюмейди бу ариу къамжакъчыкъ — деб, Нафисат суюмлю ышаргъаны бла ол да учуб, мийикден-мийикге чыгыб кетди.

Асыры джунчугъандан ёрге къобаргъа да унутхан Тембот, не айтыргъа билмей:

— Сенмисе? — деб сорду.

— Илгендиргенми этдим? — деди Нафисат. — Атам джумуш айтханында, къоюб кеталмай кечикгенме. Кёб сакъладынгмы?

Тембот эрлай ёрге къобуб, юсюн джарашдыра, Нафисатны аллына атлады.

— Келлик болмазса деб тура эдим.

— Нек?

— Къайдам.

— Не эте турдунг?

— Дохтур бла бир кесек ушакъ этген эдик. Экибизни юсюбюзден айтды. Сейир адамды, тейри.

— Аны не айтырын мен биле болурма. Кюн сайын бир-эки сагъынмай къоймаучанды. Бир кере ол меннге бир халпар айтды да, андан бери, харибни, айырыб суюгенме. Билемисе, джаш заманында ол кёрген къыйынлыкъны кёб адам айтылыб да эшитген болмаз.

— Иги адам болгъаны кѣрюнеди. Адамлагъа излеген насыбы бла пасыблы болур дейме кеси да.

— Мен дженгил огъуна юйге барыргъа керекме. Не эсе да атамы халы табсызды. Не учхара затха да джанады да къалады.

— Нафисат, мен кѣб турмай кетерик болурма. Бюгече кирпик къысмагъанлай тангны атдырдым.

— Джарангмы къыйнагъанды?

— Огъай, джюрегим. Сен къатымда болсанг, аурумайды, ансын хаман ууакъ чимдегенча этгенлей турады.

— Кетсенг, къыйнарыкъ болмаз.

— Қъайда болсам да, мындан ары ол ауруу кетерик тюлдю. Аны иги билеме. Насифат, кесинг кѣресе, бу къа-тышхан дунияда, мант башыча, джангызма. Буса-гъатха дери, санла кюйгенликге, джюрек къабынмай тургъ-ан эди. — Энди уа чыдамсыз болуб, келиб, къызы атын асыры кѣлтюртюб айтханына кеси уялгъанча болуб, энишге къарады — Нафисат, сенсиз туралмайма. Ийнан, сенсиз ме-ни чыртда джашауум боллукъ тюлдю.

— Ай, не иги болду сени келгенинг. Қъалай чакъыртай-ым деб тебреген эдим, — деген ауаз кимники болгъанын экиси да ангылаб, алагъа джууукълашыб келген дохтургъа бирден къарадыла.

— Нафисат, чыртда джетишмейме, иги къызча байлар-гъа бир болуш, — деб, аланы ушакъларын бѣлген дохтур, туура замансыз заманда сѣзге къошулгъанын аланы тюр-сюнлеринден ангылыб, ызына ашыкъды. — Айыб этмегиз, мадарсыз болуб келгенме.

— Барайым, Тембот. Алайда боллукъма, — деб, дже-нгил огъуна ѳрге къобду Нафисат. — Ийнанама.

Джангыз кеси къалгъан Тембот, «ийнанама» деген сѣз-ню магъанасын Насифат кетгенден сора ангылаб, оюнда тенглерин хорлагъан сабийча, къууана, ауругъанын, джа-расын, джарсыуун да унутду.

— Бар, ары бир къарачын, не даурду ол? — деб къа-
тында тургъан поручикге буйрукъ берди генерал.

Бир кесекден поручик талай адамны аллында къайтды.

— Джюйюсхан генерал, биреуленни тутхандыла.

— Келтиригиз.

Чырайлы, орта бойлудан эслирек джашны келтириб,
аллына сюедице. Офицерни ачыуланыб тургъанын тюр-
сююнден таныды генерал.

— Ким байлагъанды офицерни къолларын?

— Мен, — деб поручик алгъа атлады. — Бизден офи-
цер тюл эсе уа?

— Къызыл эсе да, сизге не этерикди джангыз адам?

— Тешигиз! Сен, джюйюсхан офицер, къолларынгы нек
байлатаса? — деб, сюелгенге ышармыш къарады гене-
рал. — Алай болса да къайданса, къайрыды джолунг?

— Больницадан чыкыгъанма. Таулу дивизияданма.

— Таулу дивизияданмы? Билеме. Анда керти джигит
офицерле бар эдиле.

— Джюйюсхан генерал, энтда болурла да?!

Генералны бети дженгил тюленди.

— Къагъытларынгы! Дженгил.

Тембот, асыры да ашыкъмагъанлай хурджунундан къа-
гъытларын чыгъарыб, узатды. Алагъа иги кесекни къараб
тургъан генерал, джумушагъан ауазы бла айтды:

— Энди таулу дивизия джокъду. Чачылгъанды дивизия.
Къызылла аны къурутур ючюн кёб кюрешгендиле, —
генерал аллында сюелген офицерге джити къарады.

— Энди бизде къал. Эскадронну ал, — деди генерал.

— Джюйюсхан генерал, сизни бёлекле болурла элге
халеклик джетдириб айланганла. Мен алай этерге кё-
арыкъ тюлме, — деди Тембот.

— Не этгендиле энди уа?

— Мен больницада джатыб тургъанлай, элге кириб,

талай адамны ёлтюргендиле, кьолларына тюшген не затны да алгъандыла.

— Сени анда болгъанынги билселе, ёлюб да этерми эдиле алай? — деб Темботну сёзлерин самаркѡу этерге кюрешди генералны кьатында сюелиб тургъан офицер. Алай а, генералны хыны кьарамын эслеб, сёзюн дженгил бёлдю.

— Кимни ёлтюргендиле? Не? Не затны алгъандыла? — генерал тегерегине хыны кьараб, дагъыда кьошду: — Мен кесим тинтерме аны. Сен а бир кесекден эскадронну алырса.

* * *

Эмен терекге кючлю джыджым бла байланыб тургъанланы бири, Темботха эрши кьараб:

— Татлы тенгле да боладыла быллай заманда кьанлы джаула, — деди. — Къайгъырмаз, бюгюн биз былайда, сизни кьолугъуздан ёлгенликге, джангы-джашау ючюн кюрешгенлени хорлар кюч табыллыкъ тюлдю. Ала сизни не излегенигизни ангылаб бошагъандыла. Ачдан улуй айланган кьышхы бёрюча, джангыз кеслери кьаллыкъдыла сизни бу джолгъа тартыб айланганла.

— Тын, офицер бла сен кьаллайла сёлешесе, — деб тагъылыб тургъаннга кьамчини сюртюдю кьарауул. — Мен сени сыртынгдан кьайиш кьобарыб башласам, башха тюрлю сёлеширсе.

Темботну бети тюрленгенликге, кесин тыйыб, кьарауулгъа хыны этди:

— Тохта, кереклисин кесим айтырма.

— Алагъа не керекли болгъанын сенсиз да айтхандыла, поручик.

— Кесингден тамада сёлешген заманда, сёзге кьошулма. Ангыладынгмы?

Аны кьарамындан кьоркъаракъ болгъан аскерчи экинчи кере джууаб этерге базмады.

— Тюз айтаса, Ефим, мазаллы тауну эки джанында тургъанбыз экибиз. Окъугъан заманыбызда татлы джашагъаныбыз эсима тюшгенди. Не зат бла болушургъа бол-
лукъма?

Ефим, суююмлю ышарыб, башын кѣлтюрдю. Джукъ айтмагъанлай, Темботха къарай туруб, ышаргъанны тох-
татханы бла бирге къашын-башын туюдо:

— Тембот, сен не зат бла болушаллыкъса меннге, биз-
ге? — деди. — Билемисе сени тамадаларынг бизни ѳлтюр-
юрге буйрукъ бериб тургъанларын? Мен сенден джукъ
тилемейме, алай а бизни бош этерга кюч сенде джокъду.
Кѣб турмай экибиз да ѳллюкбюз. Сенден тилерим бир зат-
ды, адамлагъа кѣб къыйынлыкъ джетдиргенсиз, кесинге,
джолунга сагъыш эт.

— Бююннге дерн да кѣб сагъыш этгенме, Ефим.

— Къолайсыз сагъыш этгенсе, ѳлчелемегенсе.

Экисини ушагъын адъютант бѣлдю.

— Поручик, сени полковник чакъырады.

Тембот, полковник нек чакъыргъанын билмей, кесин
сагъышха бере, эшикни ачыб, не этерин билмегенча, джукъ
айтмагъанлай сюелди. Аны алай этгенин огъурамай, пол-
ковник, дженгил ѳрге къобуб, аллына джууукъ келиб:

— Поручик, не болгъанды сеннге? — деб сорду.

— Джукъ болмагъанды.

— Уставны унутхан эсенг, бек къысха эсинге салыргъа
къарыу джетерикди. Анда уа джазылгъанды, тамадагъа
кирсенг, къалай айтыргъа кереклиси. Не-е? Нек тынгылай-
са?

Бусагъатда аны аллында тургъан Темботну джууаб
бермегенин кеси терслигин ангылагъаннга санаб, полков-
ник орнуна ѳлтурду.

— Бу джолдан сора аллай затынгы эслесем, эшитмедим
деме. Мен уставны унутмагъанма. Бир адам унутса, уна-
рыкъ, кечерик да тюлме. Ангыладынгмы?

Айтылгъан затладан эсе сорууну ангылагъан, эшитген
Тембот:

— Ангыладым, — деген джангыз сёзю да эриниб айтды.

— Қызыл бёлекле тамбла, танг аласы бла, бизге чабыуул этерикдиле, биз а былайда джорукъну сакълаялмайбыз, сора, къаллай кызауат этерикбиз? Аймысына, ала эртденни сакълаб тургъунчу, биз кече чабыуул этербиз. Енге сени ол затланы айтыргъа деб чакъырмагъанма. Ту-тулуб тургъанлыны таниймыса?

— Бирин танийма. Ефимни.

— Къайдан?

— Офицерликге бирге окъугъан эдик.

— Сора ол кызылла джанлы къалай болгъанды? Не ушакъ эте эдигиз экигиз?

— Хазна ушакъ этгенибиз болмагъанды.

— Сен анга не зат бла болушургъа излейсе? Анычаланы сау къалдырыр амал бизде болмагъанын билмеймисе? Тамбла сен аны кёлуна тюшсенг, кёб селеше турлукъ тюлдю, кёзюнгю джумуб ачхынчы кыагъарыкъды. Ит кибик, джанууар тёзюмю болгъан бир затды ол Ефим дегенинг. Ариу бла, джумдурукъ бла джукъ айтдыралмадыкъ. Аны кыагылыргъа кереклиси хакъды, алай а сени аны бла ушагъынгды мени сейирсиндирген.

— Аланы ёлтюрюрге керекмиди, джюйюсхан полковник?

— Ол затха экилими боласа?

— Болама.

Полковник, сагъышха кетгенча болуб, бир кесекни тынгылаб турду. Олтургъан джеринден биягъынлай дженгил ёрге къобуб, Темботни къатына келди.

— Энди оноу алай болсун, поручик. Сен къаллай адам болгъанынгы мен алктын иги билмейме. Танышынгы джызыкъсыннгандан болушургъа излеген болурса. Джангылма. Ингирге дери бир кёрейик да, экисинден да тюз сёз табма-сакъ, кесинг кыагъарыкъса аланы. Бу затны иги ангыладынгмы?!

— Хо, — деб, Тембот ызына бурулганлай, биягы полковникни сёзлери тохтатдыла аны:

— Аскерчилени, тутмакъланы арасында да учхара ушакъланы кьой. Кесинге иги боллукьду. Бар энди.

Шималдан ургъан къаты джел, къараб-къарагъынчы тегерекге булутланы джая, къаралта келиб, адамланы джаныуарлыкъларын таза кекден джашыыргъа излегенча, бурху заманга дивизия орналыб тургъан отну ышырыб, шынкъарт этди джел. Тереклеге байланыб, алагъа берилген сорууланы, тийген джумдурланы да тохтатыр мадарлары болмай, тэзюб тургъан тутмакъланы инджилгенлерин кёлтюралмай, мыдах кёзлерин бёркю бла джабаргъа кюре-ше, арлакъгъа туракълаб, эсин сагъышха бере, кеси джангыз олтурду Тембот.

«Огъай, энди была бла бирге мени джолум боллукъ тюлдю. Къалайгъа джетселе да, биргелерине ёлюмню, бушууну, кыйынлыкъны элтедиле. Кетерге керекме», — деб сагъыш эте тургъан Темботну башында, шыбыла учханча, джангы соруу тууду. «Къайры? Къайры кетериксе? Къызыллагъа? Кеслерини бирлерине санаб, ийнаныб кьоярламы ала? Ийнанмасала да, кетерге керекме. Алайсыз джокъду мадарым. Кетейим. Не болсам да, кызылла бла болурма...»

Джаралы болуб тургъан заманында кызыл командир берген кьагъытчыкъ эсине тюшдю Темботну. Аны тас болмай тургъанына кьууана башлагъанлай, дагъыда мутхуз болду бети. «Ким ийнанныкъды ол кьагъытчыкъгъа? Ийнанмасала да, эртде этген оноуму энди толтурайым, — деб кеси кесине кёллендирди. — Ефимни уа кьутхарыргъа керекме».

Кечеги чабыуулгъа хазыр бола башлагъан аскерчиле мыдах болгъандыла. Алагъа алкын джукъ айтылмагъанлыкъгъа, ач, абызрагъан атларына джем берилгенлей огъуна сезгендиле джолгъа чыгъарларын. «Бу сермешиден а ненчабыз къайтмай къалыр?» деген сорууну ала арт кёзюуледе хаман биргелерине айландырадыла. «Халкъгъа

ингиликни излегенлеге кьаршчы кьазауат нек этебиз?» — дегенле да тубеучендиле. Аскерчиле кеслерин, атларын да джолгъа хазырлай тургъунчу, биягъы джел булутну *сюрюб* кетди, алай а тегерек джарымады. Ингирги кьарангы джуукълашыб, табигъатны джукъугъа хазырлай башлады.

Тутмакъланы кьатларында олтурадыла кьарауулла. Аладан узакъ болмай сюелген атла, джемге алданыб, джолну унутхандыла. Тембот, тегерекге кьарай туруб, секириб атына миниб, герохун чыгъарыб, тутмакъланы кьатларына джетерге, кьарауулла секириб бирден ёрге кьобдула.

— Полковникни буйругъу бла экигизни да мен ёлтюрюрге керекме. Тилеригиз, айтыргъыз бармыды? — деб, кьарауулланы да сейирсиндире, кесгин сорду Тембот. — Ахыр кере бир тютюн тартырма эдигиз?

Темботну кесек заманнга алай тюрленнгенин эслеген Ефим анга джити кьарады.

— Мурдардан алгъан тютюнубюз да харам боллукъду бизге.

Алай а Ефимни негерини тынгылагъанын онгсунуб, Тембот кьарауулгъа бурулду.

— Бармыды тютюнюнг?

— Махоркады, джюйюсхан поручик.

— Дженгил, офицерлени кьайсындан болса да папиросла алыб кел. Кёб керек тюлдю. Къуру эки! — деб буйрукъ берди:

Кьарауулланы бири джанлагъанлай, бирсиге буйрукъ берилди.

— Атларыбызны былай келтир. Ючюбюз да арлакъгъа элтиб, бошаб кьайтайыкъ.

— Ашхы, джюйюсхан поручик.

Кьарауулла ташайгъанлай, эрлай атдан тюшюб, джыджымладан бош этди тутмакъланы.

— Атла былайгъа джетгенлей, кьарауулну ауузун

джабыб, шокону сыйырыб, атлагъа минигиз. Бирге кетерикбиз. Заман джокъду. Дженгил!

Къарауул эки атны да джюгенлеринден тартыб алайгъа джетгенлей, биягъы Тѣмботну акъырын ауаз бла берилген буйругъу эшитилди.

— Къолларын теш! Къоркъма, герох хазырды.

Аскерчи тутмакъланы къатларына баргъаны бла тюблерине тюшгени тенг болду.

Бир кесекден юч атлы да кѣзден ташайдыла...

* * *

Эртде огъуна джолгъа чыкъгъан Мусос, ауур санларын таукел къымылдата, талай къычырым джолну къоратыб, энди кѣб джокъду элге джетерге деген кѣзюуде аджашханын ангылады. Тѣгерекдеги таулагъа кѣз джетдирирча мадар табса, джолну дженгил айырлыкъ эди, алай а бир джаны тик тау, кеси къалын чегетни арасында болгъанды да, аллай мадар табалмайды. Не этерге да билмей, къалын хансха тѣнгереб тургъанлай, ауур хырылдагъан тауушланы эшитиб, эрлай ёрге къобуб, сагъайды. Мазаллы бегеджен, раса ёсюмлени эки джанына аудура, ызындан чочхаланы тизиб, суу ызына эниб баргъанын эслеб, бир кесек рахат болду.

Кюнортадан сора къараб-къарагъынчы башланыб, дженгил тохтагъан марал джангурну тамчылары кийимлерине сингиб, тамам ауур этгендиле да, алай бек арырыкъ тюл эсе да, аякъларын кючден ала башлагъанды. Субай ёсген къызыл наратха миниб, тѣрт джанына кѣз джетдирир муратда, ёрлеб да тебреди, ёнге къарыуу джетмеди. Ингирги чегетде сууукъсураб башлагъан Мусос, къуу болуб эртде аугъан дюккючге олтуруб, сагъышланды. «Къач болса, джыйын джанлы союб кетерик кѣре эдим. Бусагъатда, аллахха шукур, бѣрюле ач тюлдюле. Ёнге дженгил къораргъа керекди былайдан. Къайры? Тѣхта, мен огъары

элден чыкыгъан эдим, Чыртда ары-бери бурулмагъанлай, барыб тургъанма. Огъай. Ол адам тауушланы эшитиб, чегетге терен джанлагъанлайыма, ызыма къайтмай, барыб тургъанма... Тейри, алайды...»

Кеси эслемегенлей, бурнун дженгил-дженгил тартыб, аны юсюн басаргъа хазырланган къара чегетде бир терекден бирине ашыгъа, тауукъ орунну сымарлагъан тюлкюча, акъырын атлаб башлады Мусос. Къызыу атларгъа мадары джокъду: кийимлери, джангурну иги ашхы джутуб, ауур болгъандыла, имбашларындан басадыла, кёкюрегин кысадыла, тобукълары да агъачдан джонулгъанча кёрюнедиле. Джерден кёлтюрюлюб, терек башладан огъары чыкмай джюзген акъ тубан джылытыргъа кюрешгенликге, кийимлени кебдирмейди.

Мусос, сокъурча, къолларын узатыб баргъанлай, булутдан ычхыныб, терекге джабышыб тохтады: «Энтда, алгъаракъдача, аджашыб, терсине бара болурмамы?» Башын кёлтюрюб, кём-кёк таза кёкню, анда-мында джылтыраб башлагъан джулдузланы кёрюб, Джетегейлини излерге кюрешди. Олсагъатлай бёрю улугъан таууш, аны тобукълары кыйыб, шаушюгютге олтуртду. «Аллах, сен бирсе! Бюгече бу кыйынлыкъдан бир къутулсам, кърманлыкъ этмей къоймам. Этерсе, этмей а? Не малынгы кесериксе? Мени бу кыйынлыкъгъа джетдиргенледен дертими алмай аллах ёлтюрмесин... Ол да бошду: аллах болсамы джетиб айланама мен бу кюннге? Аллахы, адамы да от тёбеси болгъа эди, сау-эсэн бир джыйылгъа эдим...»

Джанын кёлуна алырлай болуб, къайры барыргъа, башын къайры атаргъа да билмей тургъан Мусосну кыулагъына ит къансыгъан ачы таууш джетди. Дуниясын унутуб, тауушну къалайдан келгенин билирге кюрешди. Ит талашхан, улугъан, къансыгъан тауушланы да эниш сюремден келгенлерин эшитиб, аякъ юсюне сюелди. «Огъай, элди. Къошда аллай бир ит боллукъ тюлдю. Ала бир-бири бла да талашмайдыла. Бир ажымсыз, элди. Туугъан элим, Энди уа джашыртын, адам ёлтюрюб, кёнчекликге айлан-

нган абрекча, барама ары. Джолум болгъа эди. Мени эс-леселе, итледен да бек таларыкъдыла ала. Кёрселе...»

Элден эртдеракъда огъуна джанлагъан Мусос ол акъыл бла дженгил атлаб тебреди. Къоркъгъандан, сууукъдан тишлерини бир-бирине тийгенлерин тыяргъа кюрешгенликге, къарыуу джетмеди.

Адам аякъ тыннгандан сора, юйлени артларына бугъуна, Шаулуклагъа джетиб, къымсыз болду Мусос. Кириб барса да, бу юйдегиден, бери келиучюледен къоркъар заты джокъ эди, алай а «кеси сакъланнганны аллах да сакълайды» дегенлей, тегерекге тынгылады. Огъай, джукълайды эл, рахатды, кюндюзгю къайгъыларын, сагъышларын, джарсууларын да унутханды. Къабакъ эшикке акъырын, къайыр итле чабарла деб къоркъа, шыкъыртсыз къысыла келген Мусосну эсине Шаулукну энди итлери болмагъаны тюшюб, таукел атлай, арбазгъа кирди. «Эй, энди ол Шаулук тюл кёреме, юйюн тонаб кетсенг да, биллик тюлдю, тонар зат къойгъан эселе» деген оюмла келген Мусос, эшикни къагъыб, тынгысыз симсиреди. Эшик дженгил ачылмагъанлыкъгъа, юйню ичинден Шаулукну мурулдагъан тауушу эшитилди.

— Энди уа кече ортасында кимни юйюне от тюшгенди? Кимсе?

— Ач, Шаулук!

— Кимсе?

— Бери ач!

Эшикни бирси джанында арсар бола тургъан Шаулук ауазнымы ангылады да, къадауну гыжылдатыб, эшикни къыйырындан къарады:

— Сенмисе, юйюнг къурумазлыкъ? Не этесе кече ортасында? — Башындан аягъына дери къараб, дагъыда къошду. — Бек абызырагъанса.

— Юйге бир джибер, босагъада хапар сора турма да. Киши бармыды? — деб ичгери атлай, эшикни къайтарды Мусос.

— Бусагъатда соруб келмеучендиле.

— Ол айтханынг да барды, тейри. Джик-джигиме дери джибигенме, бир кѡаблар зат табылмазмы?

Сѣз да айтмагъанлай, кесини эски кийимлерин да алыб, ич юйге кирди Шаулух. Кѡургъакъ, алай а тарыракъ кийимлени юсюне тартыб, бети да джарыб, эски тапчаннга олтурду Мусос. Кѡарады тѣгерекге, кѡабыргъалагъа, Шаулухха:

— Юйдегиле джукълай болурла?

— Да насыб юлюшю болгъанла бу чакъда уа джукъларгъа керекдиле. Ёнге, не джангылыкъ, кѡайдаса, не эте айланаса?

— Кѣргенингча. Элде мени джокълагъанмы эдиле?

— Унутмагъан эдиле. Кѡачмазгъа керек эдинг.

— Малланы джойгъаныбыз а?

— Чыртда тѣзмеселе да, сыйынгы кѣрюб, асыры хыны тиймезге болур эдиле.

— Энди аны кѡояйыкъ, Шаулух. Болгъан болду, озду кетди. Ызындан сюргенликге, джукъ эталлыкъ тюлбюз. Биз этерик джангыз бир зат барды, — Мусос, сѣзюн бѣлюб, кийикни ызындан тюшген бѣрюча, тѣрт джанына сымарлаб кѡарады. Тынгылады шош кечеге, юйге. Столда тургъан гоппан аякъны бир кѡолу бла алыб, айранны тогъугъандан сора, дагъыда кѡошду. — Да, аны айтама, Шаулух, биз этерик джангыз бир зат барды. Кѡарыуну, кючню да бир кѡолгъа джыйыб, кѡолубуздан келгенча кюреширге керек-биз. Аналары кѡатынлары болгъа эди аланы, мен бютеу рысхымы сыйыртыб, унутханча этиб кѡоймасам.

— Кѡарыу джетсе, ким огъай дей эди, — деди кѡалай джууаб берирге да билмей, арсар бола тургъан Шаулух. Кѡарыу а бусагъатда аладады.

— Кѡайсы биригиз да алай сѣлешиб турсагъыз, кѡарыу алада иги да болады.

— Да, не этерге муратынг барды?

— Кюйдюр, кыр. ѳртен сал аллынга тюбегеннге, бойнумады, ала бары да тамбла джалыныб келмеселе.

Сакъланмагъан къонакъны хыны сѣзлерин ичинден джаратхан Шаулук, сабыр ауаз бла аны бѣлдю:

— Тохта, Мусос, кызыб кетме да. Бир ушхууур къабайыкъ да, айтырса кѣлюнге келгенни.

Ач болгъанын эртдеден сезиб тургъан Мусос, къонакъбайны оноун тюзге санаб, ёрге турду.

— Оллахий, тюз айтаса. Баш джол бла былайгъа джетгинчи, тейри-адамы, джанымы кѣолума алырча болдум. Кесим да аджашыб, джол тюзеталмай, иги кесек джунчугъанма.

Шаулук джѣнгил бирси юйге киргени бла тауушу чыкъды олсагъатдан:

— Тур ёрге... Тур дейме. Тепсиге шхууур сал... Кѣрюрсе.— Ызына мурулдай къайтды Шаулук.— Юйюне ёлю кирлик, чыртда тюрлениб къалгъанды.

— Келиннгеми айтдың?

— Хы, да къайсына айтсанг да, келиширикди. Кыз кирик да адам айтханнга сыйынмай башлагъанды. Энди барыб джаралылагъа къарайды госпитальда.

— Кыалай?

— Кыалай къарарыкъды: тѣгереклерине айланады, дарман, шхууур береди. Бир ажымсыз, анасыны ууу джетди. Гитчелигинден бери да бир сѣз айтса, экинчиге «Кыызчыкъ, джаным, ёмюрде кишини джюрегин кыйынама, инджилгеннге болуш, джарлыгъа-онгсузгъа кѣолунгдан келгенни эт» дегенлей тургъанды. Энди уа, майна, ол аштапирлеге тагъылыб, юйюн унутуб айланады.

Ол кѣзюуде, тепсиини кѣлтюрюб, шыкыртсыз Ханым кирди. Мухтуз юйде къонакъны таныялмай туруб, аны ауазын эшитгенлей, эки аягъы кыйылгъанча болду. «Бу келгенлей, юйде тынчыкъ бузулмай къалмаучанды,— деб кѣлюне келди.— Энди уа не къайгъы келтирди кече арасында?»

Мусосну къатына джууукълашмагъанлай, Ханым аны бла кешден саламлашды:

— Сау келигиз, Мусос.

— Сау бол, Ханым. Не эте турасыз?

— Шукур аллахха, джарлы къарыуубузгъа кёре сюр-
келе барабыз.

Ханым чыкъгъанлай, эрлай тепсиге джарашды Мусос. Ашары келмегенликге, аны къатына олтуруб, джангы къуу-
урулгъан къакъ этден эриниб къабды Шаухал. Джут
бёрю мыллыкга атылгъанча, ашыгъыш ашай келиб, теп-
сиден башын кёлтюрмегенлей, буйрукъ берди Мусос:

— Бирсикюн ындыргъа мюрзеу келтиргендиле. Адам
кёз тыннгандан сора, барыб от салыргъа керекди.

— Ким саллыкъды? — Ашагъанын тохтатыб, анга джи-
ти къарады Шаулух.

— Сен!

— Къалай?

— Таблыгъыча. Бирси кечеден тебреб, къобарыкъдыла
бизникиле. Эй, боллукъду къаугъа, кёрюрсе. Анга къошул-
магъан юлюшсюз къаллыгъына уа не сёз.

— Къаугъа боллукъ эсе, ындыргъа от салыргъа уа не
ге керекди?

— Айтылгъаны алайды, Шаулух, — деб, мыйыкъларын
сылай, добар башын кёлтюрюб, харам кёзчюклери бла
джити къарады Мусос. — Эталлыкъ тюл эсенг, айт да
къой, анга кёре башха оноу этерикбиз. — Ёрге къобуб,
макъаны джутаргъа хазырланган уу джыланча, башын-
дан энишге джити къарады. — Билесе, Шаулух, ата-
бабаларыбыздан келген нарт сёзю: «Ишлемен-тишле-
мез». Огъесе, сени малынгдан, рысхынгдан айыргъанланы
джазыкъсынганмы этесе?

— Ашхы, — деб Шаулух да турду ёрге. — Да бир адам
джазыкъсынныкъ эсе...

— Алай эсе, мен бара барайым. Танг атхынчы, Огъары
элге джетмесем боллукъ тюлдю. Тамбла къалыб, бирси
кюн сени джожъларла.

Шаулук, джукъ айтмагъанлай, Мусосну босагъагъа де-
ри ашырыб, къолун узатды.

— Ындырны унутуб къойма, — деб, кече къарангыгъа
атлады Мусос...

* * *

Шималдан джолун башлай келиб, къарангы кёкню
аулай, кыбыла таба атланган Джетегейлиге терезеден
къарай туруб, чыртда джукъу кирмезлигин ангылагъан
Шаулук, эски къапталын да къаблаб, сернек тобну хур-
джунуна сала, акъырын арбазгъа чыкъды. Сау элде джары-
гъы чыкъгъан бир терезе джокъду. Эл, сау кюнню кю-
решиб, энди, кече арасында татлы джукъугъа кесин хорла-
тханды. Аны къой, кечени кече узуну юрюб туруучу калак
итле да джукълайдыла буруу тюбледе, бау къатлада.

Тёгерекеде шош табигъатха къулакъ ие туруб, кеси ал-
лына сагъышланды Шаулук. «Ай медет, ол джашдан да
хапар келмегенине бир къара. Не болду, къайда айланады?
Ол мында болса... Огъай, бери келгенлей, тутарыкъдыла...
Ол кызы кибики да ишлерге джарашханы иги болду. Ай-
тырларын, этерлерин аны ючюн къояргъа да болурла.
Огъай, тюз этгенди.. Мен а... Юйюмю, рысхымы туб этген
бла къоймай, ненча кере сындырдыла, джерге кирлик этиб
бошадыла. Итден джаратылгъанла, аны кечиб къоярыкъ-
ды Шаулук деб тура болурла... Кечмей а. Тюз айтады Му-
сос: джашаргъа сую эсенг, кюреширге керекди. Барайым...
Тутсала уа? Этгенлеринден аман не этерикдиле ала манга?
Тохтагъыз сиз... Кёрмедингми, тюнене ол джансыз Шолла,
адамла тургъанлай, «Шаулук, къалай эсе да дженгил
къартайыб къалдынг» деб, селеке этгенин. Да къартайгъа-
нымы кёргюзейим мен сениге, Шолла! Эртденбла гырджын-
лыкъ тилеб ким, къайры джайыллыгъын кёрейик. «Тохта-
гъыз сиз...»

Шаулук, дженгил ёрге къобуб, къабакъ эшиклени тау-
ушсуз ачыб, ай джарыкъдан джанлай, баш орамтын, ара

ындыр таба тебреди. Сууукъ аязчыкъ элни тарагъанлыкъ-гъа, терлеген къол аязында сернек тоб мылы болур деб къоркъгъандан, къолун хурджунундан чыгъарды. Элни къыйырына джетерге акъырын болуб, тегерекке тынгылады, алай а къоркъуулу зат эслемей, ындыр таба ашыкъды.

Эски джылкыы къошну анда-мында чачылгъан буруууну къатына къысыла барыб, арлакъда ындырны къаралдымын кёрюб тохтады: кёрмеди кишини да, эшитмеди ауаз. Тауушун асыры чыгъармай джётел этгенликке, киши сагъаймады. «Къарт Къудретни къартайгъан джашы, бир ажымсыз, не къалкъыб турады, не да атасына къайгъылы болуб, юлерине кетгенди» деген оюмда тохташхан Шаулух, алгъындан да бек муккур болуб, аллына таукел атлаб, ындыргъа джууукълашды.

Эски гёвлени къатларына тешелиб тургъан эски къургъакъ мулхарны ким эсе былайгъа иш этиб келтиргенча, джанаргъа хазырды ол. Аны юсюне олтуруб, хурджунундан пашотну чыгъарыб, тынгылады Шаулух. «Бусагъатдан... Джилтин тюшгенлей, эл эсгериб, былайгъа джетгинчи, къара къууут болуб бошарыкъды мюрзеу... Бусагъатдан...» Къалтырагъан ышан да этмеген къолу бла сернек бюртюкню джандырыб, анга къарады Шаулух. Атасы Шаухал эсине тюшюб, кёзлери чыракъ кетдиле.

...Ма, биринчи кере шхууур ашаргъа кесини къатына олтуртханды Шаухал джашын. Ёмюрде кёб сёзлюлюкню суймеген атасы Шаулухну да алай юретгенди да, экиси да къара тынгылауну басыб, суу бёреклени таркъайтыб барадыла.

— Джанлы къуууб келмей шойду да, къайры ашыгъаса? — дейди Шаухал.

Илгениб, суу бёрекни джерге тюшюреди джашы. Джунчуйду. Не этерге билмейди. Атасы, акъырын узалыб, суу бёрекни къолуна алыб, сюртген кирик этиб къабады.

— Мюрзеуню къачы бла ата-ананы къачыны башхалыгъы джокъду. Унутма!

Шаулух дагъыда джандырады сернек бюртюкню. Аны

кёк отундан хыны къарайды атасы. Къарайды. Эринлери кымылдагъанлыкъгъа, джукъ эшитилмейди.

Танг аласыны джууукълашханын билдирген аязчыкъ, кесин эркелете келиб, отну джукълатады. «Шашамы башлагъанма» деб, кеси кесине мурулдай, ёрге къобады Шаулух. «Нек келген эдим былайгъа?.. Хы, Мусос бла ушакъ этиб... Ындырны...» Дженгил огъуна мулхарны гённю төгерегине къалайды Шаулух. Энди хар не зат да хазыр болду деб кёлюне келгенинде, гённю ышыгъына кысылыб, сернекни джандырады. Аны отунда биягъы атасы кёзюне кёрюнеди.

«Мюрзеуню къачы бла ата-ананы... Унутма!» — дейди-ле аны акъырын кымылдагъан эринлери.

Сернекни оту бармакъларына джетиб, иги огъуна кюйдюрюб башлагъанын да эслемей, сюеледи Шаулух. Акъылындан тайышхан адамча, эм алгъа гёнге, андан сора кёзюу-кёзюу кёкге, джерге да къараб, эрлай ызына айланыб, чаба барыб, эски джылкы къошланы ауаргъа джетиб тургъан бурууна таяныб, төгереке тынгылайды. Бир кесекден, юсюн бир уллу ауурлукъ басхан адамча, алгъындан да муккур болуб, аякъларын ауур ала, юйлери таба атлайды. Бютеу дуния анга къараб тура эсе да, джокъду хапары. Барады юйюне.

* * *

Къралны иги кесегин шошлукъ кючлегенликге, бютеулей да рахатлыкъгъа бёленмегенди. Шималдан къача келиб, уллу сууну джагъасында тохтагъанды ол. Кём-кёк толкъунлу сууну джагъасында сермешиу, тохтаусуз бара туруб, арт кёзюуде бир кесек сёл болгъанды. Алай а хар адам танг атарны къоркъуб сакълайды.

Хар джангы эртден былайлагъа джангы къайгыны, сагъышны, бушууну келтиреди. Сермешиуле да эртден сайын башланадыла. Джангы буйрукъла, джангы сермешиуле. Джангы ёлюмле.

Елген ёлдю да кетди. Ала шхууур тилемейдиле, суу излемейдиле. Джаралылары уа болушлукъ излеген тауушлары кече, кюн да тохтамайды. Ала къайгылы хазна адам кёрюнмейди. Аскерчиле джаралылары къатларына да келмейдиле. Аланы ауур ынгычхагъанларын кёлтюрген кыйынды.

Бююнледеча ёмюрде да кыйналгъан болмаз Дакка. Ингир ала башы ауруб уянды кеси да. Ёмюрде аман сёз айтмагъанды, таб къазауатха налат да бермегенди ол. Бююн а тыялмады кесин. Аны керген адам, не аманауузду, дерик эди. Алай а туугъанлы да кесин тыйыб тургъан Дакка, джашаууна ачыуланнгандан, къанатлары болса, туугъан джерине учуб кетерча болду. Аны эсине да тюшгенди кёб зат.

— Сен артыкъ нек кыйналаса, ким да сеничады! — деди семиз бойнуна зугул башы орналгъан солдат.

— Арт кёзюуде мен артыкъ кыйналама, артыкъ термилеме.

— Не затха термилесе? Аллай бир кыйналырча, не зат барды? — деди биягъы солдат.

— Билемисе, не мыдах, не кыйналгъан кюнюмде да туугъан джериме, чалбаш таулагъа, чокъракъ секиртмелеге, джуртума къайтырым эсине тюшгенлей, узакъда къалгъан таулулары орайда айтхан тауушлары къулагъыма эшитиледи. Аname белляу айтханы, меннге тансыкъ болуб тургъан сабийни анасыны кечеги тойда джырлаучу ауазы джюрегиме чапчылыб, бир белгисиз, ёлчемсиз уллу кюч болуб, чыдамсыз этедиле. Ол джерледе туууб, алагъа къайтмай къалыуну джуртун сатыудан башхалыгъы болмаз, — деди Дакка. Дагъыда бир кесек тынгылаб, кьошду: — Ёлюм да ызыбыздан джол салгъанлай айланады...

— Сен, алан, биринчи кере сؤймеклик къабындыргъан джюрекден чыкъгъан багъалы сёзлени айтаса туугъан джеринги юсюнден. Аллай бир багъалатырча, аллай бир сюрча, не аламатлыкъ барды таулада, таулулада?

— Анда туумагъан, таулары кёрмеген, терен хансда,

эртденги чыкьда джибиб, сыртлада айланмагъан адам ангылармы ол суймекликни? Сюерге аз затмы барды: таулада — ёхтемлик бла ариулукъ, таулулада — керти эркишилик. Бир джюрекге ол аз затмыды? Бу къазауатда уа биз кёрген неди? Қъан, ёлюмле... Эртдени къан, тюню къан... Таб къызыл тюшлёр кёрюб башлагъанбыз. Қъызыл тюшле...

— Не эсе да ёлюрге хазырланган адамча сёлешесе.

— Ёлмейме десенг да, башынги сакълаяллыкъ тюлсе былайда. Кёрмеймисе, хар ким кеси башыны къайгъысын этеди. Сени, мени къайгъылы адам кёрмейме.

— Офицерлеге алай айтханынги эшитдирме ансы, туугъан кюнюнге ёкюндюрюле. Арт кюнледе кеслери да ачыуланыб турадыла.

— Қъайда къалсала да, не башхасы барды? Ма, юч кюн озду, биз сермешууден къутулалмайбыз.

— Қъоркъма, кёб турмай къутуллукъбуз.

— Қъайдан билдинг?

— Билгичим барды. Эслемеймисе, хар сермешууден сора биз талай джерни къоратабыз. Табанларыбыз къызгъандыла. Энди уа къачар джер джокъду. Эшитемисе толкъунланы мыдах тартууларын? Аланы юслери бла, сен къой, джюйюсханла да чабыб къутулалмазла.

— Ол айтханынг барды, хо, — деб нёгерине къарады Дакка. — Бу барыудан барса, кёбге чыдарыкъ тюлбюз. Таб санларыбызны суу тюбюнде излетирикдиле.

— Этер затыбыз джокъду. Не къолларыбызны кёлтюрюб, алларына чабыб барлыкъбыз, неда шкокларыбызны силдеб, былайда сакъларыкъбыз.

— Аллах айтханнга тюбей барлыкъ болурбуз. Мени акъылым бла, ала дженгил джетселе, иги эди. Джюйюсханла кемелеге миниб кетерле, чыртда бизни къайгъылы боллукъ тюлдюле. Аны эртде ангылатхандыла. Мен а къалай болса да, таулагъа кетерикме.

— Огъай. Джюйюсханла айтханнга тюбей барлыкъбыз.

Экиси да тынгыладыла. Алай а ууакъ джаралары бол-

гъанланы тыхсыгъанларына тынгылаб туралмай, экиси да сёз кёозгъар къайгъылы болдула.

— Атын да кёюб, сени джюйюсханынг къайры тас болгъанды?

— Қъайдам. Юч кюн болады — аты-чууу да джокъду. Ол бизни сюрюб келгенле ёмюрде къайтмазлыкъ этиб кёймагъан эселе.

— Экигиз да таулула болурсуз? Ушаб турасыз.

— Хо. Алай а ушагъан джерибиз хазна болмаз.

— Узакъгъа кетгенсиз элигизден.

— Қъазауат соруб чыгъармайды джолгъа.

— Қъалайды? Кёб урушамыды сеннге?

— Ким? Дебо?

— Хо. Андан сора ким урушурукъду сеннге?

— Аллайла кёб да бардыла. Дебо да башха тюлдю.

— Да, бары да юреннгенлерин этедиле.

Зугулбаш сёзюн бошагъынчы, эшик кенгине ачылыб, сууну ингирги толкъунларыны тауушун сууукъ мекамгъа джибере, къонакъ этди.

— А-а, Дакка, былайдамыса? Не эте тураса? Тюрсюнунг кёолайсызды, — деб Дебо кирди. — Қъайда, былай чыкъчы, айтырым барды сеннге.

Не бош затха да ачуланыргъа хазыр болуб тургъан Дакка, секириб ёрге кёобду...

* * *

— Джюйюсхан полковник, къызылла кече бла кёпюрден ётгендиле. Сууну ол джанында кёрюнмейдиле. Не оноугъуз боллукъду? — деб джыллыгъы келген офицер къара шинли, кёсе полковникни аллында сюелди.

Кийиннгени, тыш къарамаы да кёргюзедиле полковникни таулу болгъанын. Алай а асыры сабырды. Ол шарты билими бла акъылына шагъат болур.

— Қъалай этсек деб келеди кёлюгюзге?

— Билмейме, джюйюсхан полковник. Дивизия арыгъан-

ды. Солдатла, атла да ачдыла. Кёб джолну кьоратыргъа кьарыу джетмез.

— Биз солуб тургъунчу, ол джанындагъыла кьутулуб кетселе уа?

— Къайдам. Буйругъугъузга кёре этейик, — деб сир кьатды офицер.

Полковник, акъырын атлай, терезени кьатында тохтай, бир кесекни да тынгылаб, офицерге бурулду.

— Джюйюсхан офицер, кёзлерим алдамай эселе, солдатла ашай турадыла. Офицерле кёрюнмейдиле. Ала да солдатладан юлгю алгъан болурла, не-е? — деб сорду.

Не айтыргъа да билмей, къашларын ёрге кёлтюрюб, полковникге кьарады офицер. Буйругъу айтханыча толмаса, полковник не этиучюсюн биледи ол. Джюз атлыгъа командир этиб, кече ортасында кьызылла айланган джерлеге джибериученди. Аллай уучулукудан кёбле къайтмадыла. Аллахха шукур, бюгюн алкьын буйрукъ болмагъанды.

Полковник, къашын-башын туюб, ауур кьарамын терезеден айырды.

— Ашасынла. Джети минутдан атлагъа миниб, бары да хазыр болсунла! Тамам джети минутдан штабдан чыгыб, хазырлыкъгъа кьарарма. Бар.

Киши ангыламагъан тилде джырчыкьны джырларгъа кюреше, тапчаннга олтурду полковник. Сагъатына кьарады. Сёзге кьошулмай, арлакьда сюелиб тургъан саубитген, токъ офицерге бурулду.

— Тенгин джаралы этиб, бизге кьачхан офицерни чоту кьалайды?

— Турады, джюйюсхан полковник. Сермешиге джетсе, он адамны орнун тутады. Кьолю чиби болур дейме ансы.

— Не ючюн?

— Ачха, алтын, кюмюш кёргенлей, эки кёзю чыракъча джаныб кьаладыла. Атчысыны кьарыуу кючден джетеди аны ауур туюмчеклерин джюрютюрге.

— Къайсы биригиз да алайсыз. Аны бютеу байлыгъын

бир сагъатха сыйыргъандыла. Ол аны ызына къайтырыб, къан тѣгюб кюрешгенли уа иги кесек заман озду.

— Джюйюсхан полковник, аны алай этгенин солдатла къой, офицерлени бир къаууму да джаратмайды.

— Сѣлеширме. Атчысы уа не адамды? Мени бла сѣлеширге нек излей эди?

— Башхалача болмай, тюз адамды. Айтылгъанны къачан да толтурлукъду. Сиз джукъ этесиз деб къоркъгъандан офицерни джакъларгъа кюреше эди. Экиси да бир элдендиле. Бери келгинчи, офицерни атасында ишлеген хапар барды.

— Ашхы... Кечигиб къалабыз, — деб половник, ёрге къобуб, терезеден къарады. — Хазырдыла. Биз кѣпюрден этгенлей, къызылла чабсала уа? Къалай кѣресе?

— Аллай къарыулары болмаз.

Полковник, ёрге къобуб, чепкенин джарашдырыб, эшик таба айланды.

— Кел, сакълайдыла. Аланы кючлери джетмесеми сюрюб келгендиле бизни? — деб, полковник арбазгъа чыкъды.

Атла да таний болурла тамаданы. Кишнемейдиле, башларын силкмейдиле, энишге иймейдиле. Къымылдагъан солдат, не офицер кѣрюнмейди. Бары да джангы буйрукъну сакълайдыла.

Полковник, сафланы аллында тохтаб, къатында офицерледен эм тамадагъа бурулду.

— Кѣпюрню атылтыргъа хазырлагъан болурламы? Къалай кѣресе?

— Ким биледи, джюйюсхан полковник. Къараргъа керекди.

Бир кесек да тынгылаб, полковник къысха буйрукъ берди.

— Атладан тюшюгюз!

Атланы джюгенлеринден тутуб, сир къатдыла солдатла.

— Биз кѣпюрден ётерге керекбиз. Аны атылтыргъа хазырлагъан болурла. Кеси разылыгъы бла кѣпюрден ётуб,

ызына кьайтханнга былайда огъуна саугъа берликме. Бармыды аллай джаш?

Тынгылайдыла сафла. Солдатла, офицерле бир-бири бетине къарамайдыла. Ёлюрге излеген кёрюнмейди.

— Бармыды кеси разылыгъы бла ётерге излеген?

— Боллукъ эсе, мен, — деб алгъа атлады Дакка.

— Офицерни джакъларгъа излеген атчыды, — деб полковникге шыбырдады саубитген офицер.

— Былай кел, — деб полковник солдатны чакъырды. — Атынг къалайды?

— Дакка.

— Аферим, джуртну сакъларгъа сенича солдатла кёб керекдиле. Ма мунуча, джетген кюн эркишилик ётерге хазыр болугъуз барыгъыз да, — деб сафлагъа бурулду полковник. — Мин атынга, ары, бери да джортханлай. Кёпюрню бирси джанында джукъ кёрсенг да, кёз джетдир, — деб Дакканы кёолун тутду полковник.

Ариу сёзлени эшитген Дакка, атха дженгил миниб, кёпюр таба тебреди. Аны кыйырына джетерге атны джортдурду. Кёпюрню кенглигине атны ары бла бери бура, бир кесекге сууну бирси джагъасында тохтады. Кюн кёзлерине тиймезча, кёол аязын кенг мангылайына тиреб, ашыкъмай, тёрт джанына къарады. Кёб турмай атны джортдургъанлай ызына къайтыб, полковникни аллына тохтады.

— Джуртну аты бла эркишилигинг ючюн сеннге саугъа бериледи! — деб, полковник Дакканы кёкюрегине саугъаны тюреди.

Дакка кёкюрегинде джылтырагъан саугъагъа къараб кёб турмады. Къашларын тую, полковникге бурулду:

— Меннге миндал керек тюлдю, — деб, саугъаны, кёкюрегинден алыб, полковникге узатды.

— Хай-хай-хай, сен гынтдылы кёреме. Хайыр, алай эсе, — деб, полковник, къатында сюелиб тургъан саубитген офицерден орденни алыб, Дакканы кёкюрегине тюреди аны.

Полковникни къатындан ары-бери джанламаучу сау-битген офицер, солдатны сёзлерин эшитиб, къашларын тюйдю.

— Ма, «миндал» керек тюл эсе! Хаман да бюгюнча къуллукъ этгенлей тур!

Сафлада сюелиб, сёзю ахыры не бла бошаллыгъын билмей тургъан солдатла ышардыла, эки офицер, бир-бирине къараб, Дакканы эниклей:

— «Меннге миндал керек тюлдю», — дедиле.

Олсагъатлай шошлукъну бёлген ауазла эшитилдиле.

— Атлагъа...

Сермешиледе иги огъуна седиреген дивизияны ахыр джолу башланды.

* * *

Темботну джер юйде олтуртуб хазна тутмай, командирге чакъырдыла. Джукъусузлукъдан къызаргъан кёзлерин ачаргъа эрингенча эте, сары бурма чачын да къол аязы бла сылаб, стол джанында олтургъан командир, шиндикни кёргюзе, къолун силкди.

— Олтуругъуз, — деди. Алай а Тембот олтургъунчу да тезмей, къошду: — Мени кёрюрге излегенигизни билиб чакъыргъанма. Айтыгъыз хапар. Кимсиз, нек къачхансыз, бизни адамланы нек къачырдыгъыз? Аны ючюн да сау болугъуз, алай а аны магъанасын да ангылатыгъыз.

— Сен командир эсенг, тилерим барды. Сизге келгинчи, кёб сагъыш этгенме. Хапарымы артда айтырма. Бусагъатда заман джокъду. Кёб турсала, эки-юч сагъатдан сизге чабыуул этерикдиле. Хазыр болугъуз.

— Сен аны къайдан билесе? — деб, ёрге къобду командир.

— Эртденблагъа сиз чабыуул хазырлагъаныгъызны да билеме.

— Аны уа ким айтханды?

— Полковник, дивизияны командири.

— Ол а къайдан билгенди?

— Андан хапарым джокъду.

— Тюз айтамыса?

— Алдарыкъ болуб къачыб келмегенме сизге.

— Алдасанг, болумну табсыз халгъа буруллугъун аныглай болурса, — деб командир Темботну стол юсюнде тургъан къагъытларына къарады. — Бек айтылгъан дивизиялада къуллукъ этиб тургъансыз. Кёрюрбюз. Чот сиз айтханча эсе, хазыр болургъа керекбиз. Сеннге бу къагъытчыкъны джазгъан адамны бир-эки кере кёргенме мен. Ол ышанган эсе...

Сёзюн тохтатыб, эшик таба бурулуб, къычырды командир.

— Не дейсиз, джолдаш командир? — деб, дженгил кириб, буйрукъ сакълай, сир къатды адъютант.

— Бу адамны биягъы юйге ашыр. Ушхууур ашатыгъыз! Тембот ёрге къобуб, эшикни ачаргъа башлагъанлай, юйге, суююмлю ышара, Ефим кирди.

— Тохта, джолдаш Исаев, Тембот бла ушакъны да тындырдынг дейме, биз эс джыйгъынчы.

— Тюгел да бошамагъанма, кеси ашыгъырча хапар айтханды да, ашыгъама.

— Не дейди?

— Кёб турмай чабыуул этерикдиле, дейди.

Ефим, Темботну кёзлерине джити къарай туруб, Исаевге бурулду.

— Аны айтханына ийнаныргъа боллукъду. Мен таныгъандан бери хазна тюрленмегенча кёрюнеди.

Исаев экили болгъанча кёрюб, сёзге къошулду Тембот:

— Джолдаш командир, тилерим барды.

— Айт.

— Эркинлик берсенг, сермешнуге сизни бла барлыкъ эдим.

— Къалай? — деб, бир кесек сагъышланды Исаев, — Сиз мени орнумда болсагъыз, къалай этерик эдигиз?

Энди саггышланыргъа кёзюу Темботха джетгенликге, ол джууабны дженгил къайтарды.

— Билмейме. Ийнанныкъ болмаз эдим.

Ол сёзлеге сейирсинген Исаев, Тембот бла Ефимге кёзюу-кёзюу къараб, тынгылады. «Мен айта эдим да аны алдамазлыгъын» дегенча къарады командирге Ефим.

— Алай эсе, ашхы, — деб, Исаев биягъы орнуна олтурду. — Хазыр бол сермешиге, Тембот. — Дагъыда не этерге билмей тургъан адъютантха бурулуб къошду: — Ат хазырла джангы солдатха. Кёзюу къарай эсе, кесини атын огъуна беригиз.

— Сау болугъуз, джолдаш командир, эркинлик берсегиз, кетейим, — деб Тембот уллу разылыкъ джазылгъан бетин Исаевге бурду.

— Бар. Ашхы джолгъа джангы дуняда, джангы джа-шауда, — деб адъютантха буйрукъ берди: — Дженгил ко-мандирлени бери чакъыр.

Аланы ызларындан эшик джабылгъанлай, Исаев бла Ефим чабыуулну оноун этиб башладыла.

* * *

Бу джерледе быйылча джел болуб, сауладан киши кёр-мегенди. Кесини ачыуун аллына тюбеген не затдан да алыргъа излегенча, юйлени къабыргъаларына кесин аяу-суз ура, сызгыра, бютеу тегерекни кючлегенди ол. Топ-ракъбаш юйчюклени башларын сибириб, букъуну кёк-ге мийик чыгъарады. Уллу юйлени башларындан къоба-рылгъан къанджал кесеклени къайры эсе да алыб кет-генди. Алай а, кесин ачыуландырыб не кюрешсе да, сыз-гыргъаны къарыусуз бола башлагъанды.

Дакка, кечени кече узуну джукълаялмай, эшикни ачыб, арбазгъа чыгъаргъа тебрегенлей, джел эшикни къабыргъа-гъа ачы таууш этдириб урду.

— Не болгъанды? Не-е? — деб, секириб ич кийимлери бла ёрге къобду Дебо. — Не тауушду, Дакка?

— Джелди.

Джууабны эшитиб, бир кесек шош болган Дебо биягы орундукугга джатды.

— Танг атамыды? Бу джел хадаус да кьайдан чыкьды?

Атчысы джукь айтхынчы, кьабырггагга бурулуб, джуурган бла башын джабды.

Дакка арбазгга чыкьганлай, терен джукьудан джангы уянгган келинча, кюн нюрюн текдю. Аны биринчи таяклары, джел кекге мийик чыгарган букьуну, кьумну арасы бла етуб, таулуну тюрсюнунде ойнадыла. Сейирди, былайда кюн тюзню бир кыйырындан чыггады. Кеси да, джерде тенгерей, джууукьлашыб келгенча керюнеди.

Кюн таякьладан кьайры кьачаргга билмегенча, джел, юйлени артында бугьуна, сериуюн болуб башлады. Тюзю, аны тохтарын излемегенле кьбдюле. Джелде атла баралмайдыла, дженгил арыйдыла. Аны командир да биледи. Быллай кюн джау чабыуул этерик тюлдю. Заманында ашаргга, бир кесек солургга мадар табылады. Дакка ол сагышлагга кесин бериб турганлай, таууш эшитилди:

— Кьалайды, Миндал, халынг? Джел тохтай болур дейме!

Бурулуб, саубитген офицерни эследи Дакка. Кийиниб, бетин-кьолун да джуууб, белин кьаты тартдырыб, сюеледи ол.

— Аман тюлдю, джюйюсхан.

— Алай эсе, игиди. Уят Дебону. Бусагьатдан эскадрон тахсагга барлыкьды. Дженгил хазыр болсун. Джел тохтаганлай, биз кьымылдагьынчы, былайгга келиб кьаллыкьдыла.

Дакка юйге кирди. Арт кезюуде ол Дебо бла хазна селешмейди, джукь айтханы болса да, тюрсюнуне кьарамайды. Аны хыны тюрсюнун кергенлей, эсине ойсураб турган кьыз тюшеди. Бусагьатда да, буйрукьну кьысха ангьлатыб, арбазгга чыкьды.

Кьараб-кьарагьынчы сел болгганды джел.

Кёб турмай джюзге джууукъ атлы джолгъа чыкъдыла. Сууну джагъасы бла баргъан атлыла джаугъа тюбёб къа-лабыз деген къоркъууну ушакъ бла унутдурургъа кюрешедиле. Алай а Дебо бла Азалны ушакълары тюз накъырдадан оза башлагъанды. Азал башха дивизиядан къачыб келген офицерлени бириди.

— Офицерни бетин джойгъан ишди ол. Ауур джюкню да алыб, керексизге кесинги къыйнаб нек айланаса? Не уа бир сермешууде къайсыны болса да къамасы джетиб, къармакъгъа илиннген чабакъча, тылпыусуз боллукъса.

— Къалай-алай да мен дерт джетдирликме.

— Не зат ючюн? — деб Азал, сейирсиниб, джол нёгерине бурулду.

— Юйде джукъ къоймагъанлары ючюн.

— Аны ючюнмю джюклејсе атчынга туюмчюклени?

— Мадарым болса, энтда джюклерикме.

— Къайдам... Энтда бир къызгъа тюбёб...

— Сеннге ким айтханды аны? — Дебо Даккагъа къарады. Олсагъатлай бети тюрленди. Тукъумунда, джууугъунда болмагъан къызбайлыкъ аны джюрегине къайдан кирген эсе да, тынгылады.

— Аны бир джакълар адамы болмагъаны...

Азалны сёзлерин таууш бёлдю:

— Къызылла!.. Къызылла!..

Офицерле, солдатла да бирден эследиле чегетден чыгыб, атланы чабдырыб келген аскер бёлекни.

— Артха, дженгил! — деб къычырды Азал.

Ала атланы буруб, ызларына ашыгыш тебрегелери бла, шок тауушла эшитилдиле. Анда-мында къоргъашын кесекле сызгырыб учадыла.

— Азал... Азал джаралы болгъанды, — деб, къачаргъа бла ызына къайтыргъа билмей, экили болуб, атны тыйды Дебо.

Атны бойнуна къарыусуз болгъан къоллары бла къадалыб, джыгылыргъа джетиб келген Азалны эсledi Дакка. Дженгил огъуна атын ызына бурду.

— Къайрыса? Дженгил башынгы къутхар! — деб Дебо ызындан кычыргъанлыкъгъа, тохтамады.

Джетиб, Азалны кесини ат аллына алыб, ызына бурулду Дакка. Сол имбашын сыдыра озгъан окъгъа да эс бѣлмей, нѣгерлерини ызындан ашыкъды. Туура ол кѣзюуде, болушлукъгъа келген атлы бѣлекни эслеб, тохтадыла кызылла. Асыры аз болгъанларын ангылаб, сюрюб кю-решмедиле. Бир кесекден «къурч» командирни дивизиясына къошулду аскер бѣлек.

Ол кѣзюуге эс ташлагъан Азалны къой, имбашында сыдырылгъан джарасындан къан кетиб, Дакка да къарыу-суз болду. Кѣзлери къарангы этиб, атдан тюшалмазлыгъын таныды.

— Болушугъуз, — деб акъырын шыбырдады ол.

Нѣгерлери аны къайгъылы болгъунчу, офицер, солдат да атдан джыгъылдыла. Седиреген дивизия, сермешиге къошулургъа къарыуу джетмезин ангылаб, экисин да алыб, шахаргъа кирди.

* * *

Кюн, сууну сыртындан айырылыргъа суймегенча, сѣдегейине бара, ѳрге бек акъырынчыгъады. Джел да джокъ, толкъун да джакъ. Шошлукъ. Айю къозгъагъан къумурсхатѣбеге ушайды тѣгерек.

— Ёрге къобарча болгъанлай, меннге айтыгъыз, — деб полковник джыллыгъы келген офицерге бурулду. — Азалны джараларына къаралгъан болур?

— Не кереклиси да этилгенди, джюйюсхан полковник. Ол солдат къобханды, маджал болуб.

— Къобхандымы? Эскадронну къобарыгъыз, — деб, полковник эки къол аязына башын салды.

Тынгылады. Аны да болур эдиле кишиге айтыргъа суймеген сагъышлары. Алай а кесин шошлукъгъа кючлетиб кѣб турмады. Башын джангы кючлей башлагъан оюмладан терезеден эшитилген буйрукъ тауушла айырдыла.

Полковник, акъырын къобуб, шош атлай, арбазгъа чыкъгъанында, бѣлек'хазыр болгъан эди. Сермешиге къошулмай къачыб ызларына къайтхан атлыла, терсликлерин джабаргъа излегенча, башларын энишге ийгенликге, ѳтгюрлюклерин кѳргюзюрге дыгалас эте, кѳкюреклерин тюппе-тюз тутадыла.

— Къайсыды ол солдат? — деб джыллыгъы келген офицерге бурулду полковник. — Бери чакъырыгъыз!

Таукел атлай, командирни аллына келиб сюелди Дакка.

— Джаралы офицерни къутхаргъанды бу джаш, хар биригиз да аныча болургъа керексиз. Джигитлиги, таукеллиги, адамлыгъы ючюн саугъалайма аны, — деб, полковник Дакканы кѳкюрегинде джылтырагъан орденни къатына экинчини тюрреди.

Дакка ызына айланыб, орнуна сюелгинчи, полковник къатында сюелиб тургъан джыллыгъы келген токъ офицерге бурулду.

— Джюйюсхан офицерлени барын чакъырыгъыз. Кесимде боллукъма. Бизни джарыкъ джырыбызны орнуна сарнау келген болур дейме. Къызыл аскерле тегерекни кючлегендиле, — деб къайгъылы айтды ол.

Бир кесекден полковникни кабинетинден чыгъыб, Даккагъа джууукълашды Дебо.

— Былай кел. Айтырым барды.

* * *

Джангы власть ючюн кюрешгенлени саны не къадар кѳб болса, анга къаршчыланы саны аллай бир аз бола баргъанын къуру къызылла болмай, акъла да иги ангылайдыла. Алгъыннгы ѳтлери къалмагъанлыкъгъа, юсдюрюючюле кѳб болуб, акъ генералла анда-мында къалгъан аскер бѣлеклерин былайгъа джыйгъандыла. Къазауат, сууукъдан къоркъгъанча, къралны шимал табасында тохтаб, джылыракъ джерлеге джыйылгъанды. Уллу кърал, джараларын

багъа, рахатлыкъ джашаугъа кѣчюб башлагъанлыкъгъа, былайда исси кюнле къазауатны къатысын башларгъа хазырдыла.

Алгъаракъда джанларын, къанларын аямай сермешию тенглери энди, мадар болгъанлай, ышыкъны сайларгъа кюрешгенлерин Дебо да кѣреди. Кесини да джокъду аладан башхалыгъы. Алай а тенглери тынгылауну басыб тургъанлыкъгъа, ачыуу бурнуну учуна джыйылыб тургъан Дебо ауузун тыялмайды.

— Барды, джетерикди деб тургъан кючлери къайдады? Огъесе, аны да къызылла джутуб бошагъанмыдыла? — деб чамлануучанды ол.

Бусагъатда да атчысына бурулуб, ол сѣзлени айтды.

— Ким биледи, къайдам, — деб тынгылады Дакка.

— Сенден хапар излеген, сенден да телиме мен, — деб ачыулана башлады.

Алай а буйрукъ аланы джангы къабына башлагъан ушакъларын бѣлдю.

— Атлагъа!

— Хазырмыдыла? — деб Даккагъа хыны къарады Дебо. — Чыртда тынчыкъ бермей къойдула буйрукъла бла.

— Хазырдыла. Суу ичириб, аш салыб келген эдим.

— Кел сора.

Атлы дивизия джолгъа чыкъды. Узун ингичке минаретлери кенгден кѣрюннген элни къатына джууукълашхынчы, тамадаланы къысха буйрукълары болмаса, джукъ эшитилмей, джетдиле. Тохтадыла.

Атлы бѣлекни аллында чыртда джукъдан къоркъа билмегенча этиб баргъан Дебо таба, тору атын ойната, келди полковник:

— Хазырмыса?

— Къайры?

— Тахсагъа.

— Керек эсе, нек хазыр болмайма, джюйюсхан полковник?

— Атлы бѣлегинги ал да тебре. Джортханлай элни

кыйырына дери джетигиз. От ачсала, сермешуно башламагыз. Ызыгызга дженгил бурулугуз. Сюрселе, эм игиси олду. Элден чыгарыб сермеширбиз.

— Ангыладым, джюйюсхан.

— Бетинг нек агъарганды?

— Башым ауругъан кибик этеди.

— Сени орнунга башханы джиберирми эдик? — Полковникни сынаб къарагъанын эслеб, джууаб этерге ашыкды Дебо.

— Огъай, джюйюсхан полковник. Ауруб ёлгенден эсе, сермешуе ёлгеним игиди.

— Ёлюрге деб сермешме да, ёлтюрюрге деб сермеш, — деб полковник билир-билмез ышарды. — Барыгъыз. Ашхы джолгъа!

Атлы бёлек джолгъа чыкды, элге джууукълашыб башлады. Элни туура къатына джешиб, атланы джортханларын бузмагъанлай, ызына бурулду бёлек.

— Джюйюсхан полковник, элни кыйыр сюремине джетдик. Ичине кирмей къайтханбыз, — деб поковникни аллында тохтада Дебо.

— Кёргенме. Бизге билдиргенлерине кёре, алайда кызылла болургъа керекдиде, — деди полковник.

Дебо атлы бёлегине къайтыб, орнун алгъынчы, дивизия джолгъа чыкды. Сёлешген адам джокъду. Атланы туякларыны ташлагъа тийгени болмаса, башха таууш эшитилмейди. Тюрсюнлеринде тюрлениу танылмагъанлыкъга, хар аскерчини къарамында къайгъы джашайды.

Дивизия элге джууукълашды. Кёб кългъан эсе, талай кычырым джолду. Эл тынгылайды. «Къаллай харамлыкъ хазырлайдыла кызылла? Ала элде болмазламы? Бизге билдиргенлери терс болурму?» деген оюмла полковникни бир кесек заманны къайгъылы этиб турдула.

Дивизия тохтады. Кеси тамадалыкъ этген бёлекни аллында баргъан Дебо, атдан тюшюб, кесин хар кимге да кёргюзюрге излегенча, дивизияны аллы сюремге чыкды.

«Кёремисиз, къалай ётгюр джашма» дегенча, ингирги кюнню таякълары джылтыратхан минаретлеге къарады. Алай а, офицерлени полковникни тегеренине джыйылгъанларын эслеб, ызына дженгил къайтды. Элге къараб тургъан Даккагъа атыны джюгенин узатыб, ызына бурулду.

— Джюйюсхан абчар, — деб тохтатды аны Дакка. — Элде кызылла бардыла.

— Асыры кьоркьгъандаң кёзюнге кёрюннген болурламы?

— Огъай. Былайда эл джашайды. Киши кымылдамагъаны сейир тюмюдю? Эшта, ала бир буйрукъгъа сыйыныб тура болурла. Элде суу болмагъаны мындан къараб да кёрюнеди.

— Суу ичерингми келгенди?

— Огъай. Не суу алыргъа баргъан, не малланы суугъа сюрген адам кёрюнмейди. Элни кыйыры сюрем бла барды суучукъ.

— Тохта, тюз айта огъуна болурса дейме, — деб Дебо офицерлени къатына ашыкъды.

Полковникни къатына келиб, атчысындан эшитген оюмну айтды.

— Тюз айтаса, Дебо, — деди полковник. — Бир ажымсыз, чабыуулгъа кючлери джетмей, элден чыгъаргъа да кьоркьуб турадыла. Артха турмайыкъ. Полк элни юч джанындан чабыуул хазырлайды. Энди къарангы болгъунчу, дженгил огъуна аладан бошаргъа керекди.

Бёлекни аллында баргъан Дебо, элге джетерге бир кесек мычыб, Дакканы алгъа джиберди. Шошлукъ кючлеб тургъан элге тюгел кычырым да къалгъынчы, тобладан ачы от ачылды. Аллында баргъан атчысына къарай, от джетмезча джер излеб башлады Дебо. Бюгюнча бек ёмюрде да кьоркьмагъанды ёлюмден ол. Тоб атылгъанны асыры къатылыгъындан, не этерге да билмей, атдан секириб тюшюб, аны джанына сюелди. Алай тургъаны кьоркьуулу болгъанын ангылаб, эрлай секириб атха минди.

Тору атны джортдуруб, полкну кыйыры сюремге джетди. Аллына чыккыган офицерге бурулду.

— Пулемет керекди.

Алай а сёзюн бошагынычы, катында тоб атылыб, джели бла Дебону атдан джыгылтды. Ким биледи, кыйналдымы, кыуандымы атдан джыгылганы ючюн.

Тоб атылган таууш тегерекни кючлегенди. Энди ала-гъа пулеметланы тауушлары да кыошулганды. Хар адамы катында мингле бла ургуйла учханча, сызгырыб озадыла окъла.

— Ахх... ххх... — бир кереге атылган кёб шоккуну тауушу.

— Тра-та-та-та, — деб джырлайдыла пулеметла.

— Ухх... уххх... х... — дейдиле тобла.

Джаралы атла, жаралы адамланы теблей, бу джаханымден кыачаргъа дыгалас этедиле. Атсыз кыалган Дебону билегинден саркыган кыан тамчыланы эслеб, тегерекни биргелей джаннганына да кыарамай, аны кыутхыргъа кюрешеди Дакка. Батаргъа башлаган кюнню таяклары узун, мийик минаретлени башларында ойнайдыла. Кенгден кыарагъаннга ала да джаннгача кёрюнедиле.

Джерин кыйда эсе да тас этген атха джайдакылай миниб, кесини атын Дебогъа берди Дакка.

— Джюйюсхан абчар, кыачыгъыз. Энди былайда сизден хайыр да боллукъ тюлдю, — деди Дакка. Экиси да атланы шахар таба бурдула.

Туура ол кёзючюкде кызылланы атлы аскерлери кыатыш-кыура болган дивизия таба тебретиле. Атсыз кыалганла, аны кёргенлей, сауутларын атыб башладыла. Акъланы атлылары кыачыб тебрегенлей, аланы аллын тыяргъа башха бёлек чыккыды. Полковникни атдан джыгылганын эслегенликге, аны ючюн кыйгырмай, жарасын да унутуб, атха кыамчини дженгил- дженгил джетдирди Дебо. Андан артха кыалмай, ызындан тебрети Дакка да.

Атдан джыггылыб, ашыкмай ёрге кьобхан полковникни кьатына джетиб, атдан секириб тюшдю кьара шинли, субай офицер.

— Джюйюсхан полковник, сауутугъузу атар заманыгъыз джетди. Сизге кьазауат да, джашау да бирге бошалгъан болурла энди, — деди.

— Джан алыргъа табсагъыз, сиз, кьызылла, анагъыздан джангы тууасыз!

— Артыкъсыз да сизни кибиклени джанларын, — деб, полковникге хыны кьарады Тембот. — Алай а сизни оноугъузу башха джерде этерле. Барыгъыз аллымда, — деб, кеси атха минди.

— Джолдаш командир, кьачхан кьауум бек узайгъынчы, ызларындан тюшерми эдик? — деб джетди бир атлы.

— Огъай. Ала да шахардан ары бараллыкъ тюлдюле. Ма, муну штабха элт. Кьачханы болса, эшитмедим деме.

Тембот, полковник кьайгъылы болмай, джесирленнгенлени бир джерге джыя тургъан аскерчилеге кьараб, ала таба тебregenлей, таууш эшитилди:

— Къалайды? Алгъышлайма. Полковникни тутуб кьойгъан болурса дейме? — деб, Исаев, атны ойната, аны кьатына джууукълашды.

— Хы, аны да тутханбыз, джолдаш командир.

— Сен кесинг да полкга командирлик этерча болуб тураса, — деб ышарды Исаев. Дагъыда кьошду: — Былайда сенсиз да джетерикдиле. Кел штабха. Тамбланы кьайгъысын этмесек, боллукъ тюлдю. Биз, Тембот, бу эки-юч шахаргъа чабыуул этерге керекбиз.

* * *

Кюн сайын эшитиб тургъан хыны сёзледен, джумушдан да, залимлик бла артыкълыкны кёб кёргенден да арыгъан Дакка, андан ары тёзалмай, кьайда болса да кьызыллагъа тюбер умутлу болуб, ашхамда, кишиге да билдирмегенлей, джолгъа чыкьды. Дебону сёзлерин эсинс

тюшюрюб, асыры ачыуланнгандан не этерге билмей, джолну дженгил кьората барады энди. Дебо бла ушагы да чыкьмайды эсинден...

— Дебо, экибиз да былай этиб кьачаннга дери айланькьбыз? — деди Дакка, ичин тюгел ачыб да кьоялмай, сёз кьозгьаргьа излеб.

Билмей тургьанлай ким эсе да джалаң сыртына кьамчини джетдиргенча, санлары титиреб, башын дженгил кёлтюрдю Дебо.

— Не болгьанды? Не дейсе? — деб, төрт джанына сескекли кьараб, кьоркьуулу зат кёрюнмегенинде, дагыда кьошду: — Не дегенлигинди? Кьалай айлансакь сюесе?

— Кесинг кёресе, кьазауат, бизден айырылыргьа излемегенча, ызыбыздан, ёлюмню биргесине тагыб айланганын.

— Кьоркьамы башлагьанса?

— Кьоркьмай да болмайды, аны билеме, ёлюмсюз кьазауат да бола болмаз. Алай а, кьарайма да, халыбызны ангылаялмайма.

— Не затны?

— Ол бизни бла сермешгенле адамланы барысына да бирча игилик, ашхы джашау излеб кюрешедиле. Биз а ким ючюн кьан тёгебиз? Ма, сёз ючюн, мени ал да кьара, не дугьужам бар эди мени бери келиб айланыргьа? Кесинг ангылайса, билесе, халкьны меничалары бары да бизни бла кьазауат этедиле.

Кёлюндегин айтыб бошагьан Дакка, сынамлы кьараб, «Энди, Дебо, меннге айтырынгы кьойма» дегенча тынгылады. Отлукь ташдан чартлагьан джилтинлеча дженгил ачыуланыучу Дебо, бу джол не эсе да кесин тыяргьа кюреше:

— Сен да кьызыллагьа кетиб кьалырмы эдинг? — деди джумушакь ауаз бла. — Сенича аштапарланы джыядыла ала аскерлерине.

— Джангыласа, Дебо. Мен ёмюрюмде да аштапар бол-

магъанма. Ишлеб, гырджын кесегими къабыб джашагъан-ма.

— Сеннге ол гырджынны мени атам бериб турмагъанмыды?

— Сени атанг ёмюрде, бир адамгъа оздургъан къой, халал къыйынын да табдырмагъанды. Ол, бизни джегиб джашамаса, бай болуб турмаз эди.

— Джегилмесегиз, ким тилеб кюреше эди?

— Энди джегилмезбиз. Бюгюнледе сизни аскерлени седретиб баргъан къызылла аны ючюн кюрешгенлерин асыры кеч ангылагъаныма къыйналама.

— Тохта, алагъа къачаргъа тебреген болурмуса? Не? — деб, асыры ачуулангандан не этерге билмей, туура Дакканы къатына сюелди Дебо. — Билемисе ма бусагъатдан арбазгъа чыгъарыб къагъарларын? Кесим огъуна... барыб айтайым.

— Огъай, Дебо, къачарыкъ тюлме, кетсем кетиб къаллыкъма.

— «Аман адамны айнытсанг, эрнинги-бурнунгу къан этер» дегенлей болгъанса, Дакка. Туура табсыз заманымда башладынг бу сёзню ансы, бычакъ бла экиге юлешир эдим бир сермегенлей. — Бир кесек тынгылаб, Дебо дагъыда къошду:

— Бюгюн да кеч тюлдю...

Ингир къарангы болуб джолгъа чыкъгъан Дакка иги кесек джол къаратыб, эртденбла джетерме деген акъылда, чегет талагъа атны джибериб, кёк къырдышха таянган эди. Алай а, не кюреше да, къалкъыялмай, къатында болмагъан Дебогъа темирчилене, ёрге къобду. Джайны иссилигинден къашха болгъан дуппурну аягъында баргъан суучукъдан тогъуб, бетин-къолун джууду. Андан юлго алгъанча, къатына келиб, эки ал аягъы бла суугъа кириб, Дакканы не этгенине къарагъанча, башын анга буруб сюелди аты.

— Не дейсе, Джулдуз? — деб, кеси да эсгермей, ат бла сёлешиб башлады. — Азгъанса. Экибиз бирге насыб-

сызла болуб, кяалай тюбеген эдик бир-бирибизге? — сууну шыбырдагыянына кюшулуб, кяайры эсе да тебен кетди Дакканы ахсыннганы. — Нек тынгылайса?

Кесини атын эшитген Джулдуз, башын келтюрюб, кечеги шошлукюну кишнегени бла уятды. Бир кесекден, анга джууаб бергенча, ат кишнеген таууш тунакы эшитилди.

«Иги этдим кетгеними. Мени ючюн кязауат этиб кюрешгенлеге кюшулурма. Тутсала уа? Ала бизден адамланы тутханлай елтюрюб кюядыла дей эди полковник. Огъай, не болса да, мындан ары джолум ала бла биргеди. Экили бола тургъан заманларым кяалгъандыла».

Ол акъыл бла джангы джолгъа чыккыган эди Дакка. Энди уа барады, кечеги кяарангыгъа тынгыларгъа, джукъусу асыры келгенден, кяарыуу джетмей. Арыгъанды Джулдуз да. Ай джарыкъда джылтыраб, шош баргъан сууну джагъасы бла атлайды ат.

Ненча джыл, мугурлук бла бирге джаратылыб тургъан ненча кюн етдюле Дакка элинден, джеринден айырылгъанлы. Ол къадар ауурлукюну келтюрюб, кыйынлыкъны чегиб, кёб затха чыдаргъа юреннген мугур джюрек, эзиле-эзиле келиб, тамам талгъанында, «бюгюнден ары келтюралмайма бушууну, кыйынлыкъны» дегенча, къаты уруб, шош болгъаны бла, къатында сюелиб, уллу, къара, мыдах кёзю бла анга къараб тургъан Джулдузну джалындам тутаргъа дыгалас эте, суу джагъада кяалын хансха джыгъылды Дакка. Кёзлерин кысды. Къолчукъларын узатыб, ызындан къарай, элде кяалгъан Джашаучукъ кёзюне кёрюндю. «Аття, кяайтыргъа унутуб кюйма» деб, ёзенгиден тутуб, сол джумдурукъчугъу бла кёзлеринден чыккыган уллу джыламуку тамчыланы сюртгенин эсине тюшюрюб, бетин джашил хансда джашырды.

Хансланы ингил чапракъларыны бетине тийиб, дыгъы этгенлерин ангыламай джатхан атчыгъа мылы джер бла ханс ийис джангы кюч бериб, ёрге кюбарын излегенликге, кымылдамайды ол.

Эркин аяз кесин айгъыр кёрюзюрге излегенча, ойнай

келиб, баш кыакъдыргъан кыарампилле, «тур, джигит» дегенча, сылайдыла аны сакъалы джетиб тургъан джаякъларын. Сагъыш этмейди, кыайгырмайды ол бусагъатда юйюне, джашаууна да, ёмюрде сынамагъан бир шошлукъ кючлеб, бютеу дуняны унутдургъанды. Джашаудан арыгъан башны солута, акъырын дюнгордейди джюрек. Мазаллы эмен терекни салыныб тургъан айры бутакъларыны чапракълары белляу айтханча, шыбырдайдыла кыулагъына. Хансда тёнгереп тургъан адамдан кыоркыур ышан да этмеген суу чыпчыкъла туура кыатына келиб, джырлайдыла.

Чакъырылмагъанлай мени джериме келиб, бу эркин джатхан не затды дегенча, билеу джылан чулгъана келиб, башын мийик кёлтюрдю да, Дакканы кыулагъындан бир кыарыш чакълы бирде тилин чыгъарыб, не затла эсе да шыбырдады.

Бу дуняны сейирсиндирген джан не зат болду деб, талай заманны кыымсыз тургъан хаджи кыамжакъ, акъырын кыымылдай джаяккъда ёсген тюкледен кючден ётюб, кёнг, таза мангылайгъа ёрлеб, сау дунягъа мийикден кыарай туруб, учду. Аны кетерин сакълаб тургъанча, сылыф хансны башында тургъан кёк каска секириб, Дакканы баш эрнине кыонуб, бурун тешикледен чыкългъан джылы тылпыугъа кесин ийнакълатды. Ёксюз уланны эркелетген элча, ийнакълайды кыудретли джер джашаудан толгъан Дакканы.

«Тёзген тёш ашар», деб кыартла тюз айта болмазла ансы, Дакка бу джашауда тёзер ючюн кыалмагъанды. Ким биледи, бюгюннге дери тёзгени асыры аз кёрюнуб, тёш юлюшю джетмей тура эсе да. Боранлы, кыыямыт кыышланы ачы сууукълары, джауумла бла ачы джелле чыртда бюгалмагъан таулуну кыазауатны хатерсизлиги бюкдю. Энди уа джатады элинден узаккъда, кыотур дуппурну туюб сюремде шош баргъан суучукълну джагъасында. Мени былай сансыз этиб нек кыойду деб кёлюне келген болур да, Джулдуз зыбыр тили бла джалайды Дакканы джаягълн.

Кёзлерин ача келиб, кыарангы кече джарыкъ джулдуз-
ланы эслеген Дакка, Шаулухну джылкысын кюте тур-
ганыча болуб, туура кыулакъ джанында касканы джырла-
гъанын эшитиб, кеси аллына ышармыш этди. «Тобасто,
нек джаратханды уллу аллах адам улугъа, заран болмаса,
чыртда хайыр келтирмеген быллай бир кыурт-кыамжакъ-
ны? Бёрюле уа? Кыаллай халеклик саладыла ала бу ха-
риб маллагъа? Ол кыарт оруслу Тимофей айтханлай, бол-
мазмыш аллах? Не уа адамланы арасында джокъмудула,
кыалайда болса да итлик эте, джашауларын тауусуб кет-
генле? Мен Питерден келгенме деб, кёкюрексиниб айлан-
нган Дебо уа кимге игилик этгенди бюгюннге джетгинчи?»

Дакка, кесин сагъышха бере туруб, джылкыны ызын-
дан кыараргъа излегенча, ауур кыарамын кёлтюрюб, теге-
регинде чалбаш тауланы, не джылкыны эслемей, секириб
ёрге кыобду. Олсагъатлай билеу джылан, сызгырыб,
суугъа кёмюлюб, джюзюб кетди. Кыалайда болгъанын
энди ангылагъан Дакка, сескекли болуб, джюгеннге кыа-
далды.

— Эй, хомух, Джулдуз, кесибизни тутдуруб кыоя эдик
да бу табсыз джерде, — деб, атына минерге тебреди Дак-
ка.

Кечени аууру озгъанын ангылаб, ёзенгиге аягъын сал-
магъанлай, атны юсюне тюшдю ол.

* * *

Элни кыйыры тюзлени кюн кюйдюрген кыумларын
букъулата, орамгъа кирди Дакка. Арыгъан ат, джюгенни
бир кесек тартылгъанын сезиб, акырын атлаб башлады.
Орамны ортасы сюремде атлыны кёзлери ариу юйде тохта-
дыла... Бек уста агъашчы ишлеген болур эди аны. Бир-
бири юсюнде юйлени кыабыргъалары ариу джонулгъан,
агъачдан этилген оюула бла джасалгъандыла.

Джюгенни тартыб, атны тохтатды джолоучу.

— Тобасто, кьайда кёргенме мен туура мунуча юйню? — деб кеси аллына шыбырдады.

Юйден бери бурулуб, кёзлери элни аулай, кьабыргьасы оюлгъан эски клисаны кёрдю.

— Тоб кьабыргьасын чачхан клиса. Былайда сермешну болгъан эди... Былайда...

Дакка элни эсине тюшюрдю. Ойсураб тургъан кьыз... Джюзюкню хурджунуна атыб, юйню арасында сюелиб тургъан Дебо...

Эсине тюшген затланы кёлтюралмай, Дакка, атын джоргъалатыб, орамны ёрге тебреди, атны джюрюшюн сабыр этди. Кеси аллына сагъышлана, джолну да атны кесине сайлата бара тургъанлай, тиширыу таууш эшитди:

— Нек ашыгъасыз элден чыгъаргъа? Танымагъан элигиз тюлдю.

Ауаз таба къарады Дакка.

Субай тиширыу. Узун, тогъай кирпичлерин кёлтюрюб, билир-билмез ышарады ол.

— Биргенге айланнган джюйюсханынг къайдады?

— Билмейме.

— Аллайланы джер джутмай къалай турады?

Сары, узун бурма чачы чыммакъ бетине нюр бергенча кёрюнеди. Субай санлары. Дакканы къарамы, кьызны билегин тинте барыб, кьол аязына джетиб тохтады. Бир уллу терслигин джашырыргъа кюрешгенча, бетин бир джанына бурду.

Къыз Дакканы тюрленнгенин эследи.

— Сиз ол нёгеригизча огъурсуз болмазсыз.

— Къарнашынг къайтханмыды? — деб Дакка ушакъны башха джанына бурургъа излегенни танытды.

— Огъай. Тенгиз джагъадан кьагъыты келген эди. Алкын къазауат барады, деб джазады.

— Энди къайтырыкъ болур. Къазауат энди кёб бармаз.

— Къайдам. Къайрыды энди джолугъуз?

— Къызыл аскерге.

— Арыгъан эсегиз, юйге келигиз. Ауузланыб чыгъар-сыз джолгъа.

Джаш тишируну аллында Дебону джаныуарлыгъын эсине тюшюрюб, экили болду Дакка. Хаман да бирча ачыкъ кёзлерин къызгъа бурду. Кеси суймегенлей, кёзлери онг къолну тинте барыб, биягъы узун ингичке, чыммакъ бармакълада тохтады. Адамын, джуртун да къоюб кетген Дебогъа кенгден налат бергенча къысылдыла ала. Дакканы сагъышдан айырды биягъы мийик, ариу ауаз:

— Келигиз.

— Юйдегилени тынчлыгъын бузармамы?

— Бузмаса. Сиз къоюб кетгенча, турама кесим джангыз, тёрт къабыргъагъа къарай.

Кёб турмай экиси да юйге кирдиле. Хазна тюрленнген зат джокъду. Биягъы шиндикле, биягъы тапчан. Къуру терезе джабыула джангыдыла.

— Бир заманда, бу юйню ичинде асыры кёб зат болгъандан, эркин джюрюрге кыйын эди, — деди кыз. — Энди кёресиз. Сени офицерингчала дагъыда табылдыла. Хар бири джаратхан затын алыб кетгенди.

— Харакет табыла барыр, саулукъ болсун ансы, — деди Дакка. — Энди бу юйде джангыз кесигизми джашайсыз?

— Джашамай не этерикме?

— Атанг, ананг?

Дакка биринчи кере кёргениндеча, кыз, терен ахсыныб, узун тогъай кирпичкери бла улу кёзлерин джабыб, бир кесекни тынгылады.

— Дуния былай къатышырны аллы бла мен окъуй тура эдим. Революция былайгъа джетгенлей, алалгъан затчыкъларын алыб, чекден ётюб кетгендиле. Ма аладан къалгъан къуру буду, — деб кыз письмо кесекни чыгъарды. — Қъарнашыма аманат этиб кетгендиле, мени да биргесине алыб, ызларындан джетсин деб. Алгъын а ёлгендиле деген эдим... Джуртларындан къачханлары ючюн.

— Энди уа?

— Къарнашымы хапарын билесиз.

— Ол келсе, кетерикмисиз?

— Огъай.

— Нек?

— Мен былайда туугъанма.

— Къарнашынг кетсе уа?

— Суюгенича этсин. Айыб этме, атынгы да билмейме.

Мен шхууур хазырлагъынчы, эрикмезге кюреш.

— Даккады атым.

Къыз ышарыб къарады Даккагъа.

— Не ариу атды. Меннге уа Анфиса дей тур. Алайды атым.

— Сени атынг андан да ариуду. — деб ышарды Дакка.

Анфиса, бирси юйге кириб, шхууур хазырлай тебреген заманда, кѣбден бери солумагъан Дакка, кеси да эслемегенлей, тапчаннга таяныб, къалкъыды. Бир кесекден Анфисаны кюлген тауушу чыкъды.

— Нек тынгылайса, Дакка?..

Шхууур хазырлагъандан сора уятды Анфиса Дакканы.

— Не бек арыгъанса.

— Тюз айтаса, бек арыгъанма.

— Сен огъурлу адам болурса.

— Къой, джаным, кесимден кѣлюм чыгъыб айланама. Огъурлу болсам, кесим кѣрген хатерсиз ишлеге тынгылаб да турмаз эдим. Не уа ол итлеге тагъылыбмы айланлыкъ эдим? — деб ахсынды Дакка.

— Джюйюсханынгдан къоркъмай, мени ючюн къайгъыргъанынг эсимдеди. Бетиме суу бюрке тургъанлайынга, эс джыйгъанымы унутмагъанма.

— Батырлыгъым джетсе, аны ызындан айланыбмы турлукъ эдим аллай бирни? Адамлыкъ дегенинг да дже-тиб тургъан болмаз...

— Аллай адамгъа джаныуар десенг, джаныуарланы кѣллери къалырча бирди.

— Къоркъма, энди ол сеннге тюберик тюлдю.

Ала сѣлеше тургъанлай, ючеулен кирдиле.

Джауаргъа хазырланган кюнча, мутхузланыб, тапчаннга таяныб тургъан Нафисат, къоба барыб, къабыргъадагъы гитче кюзгючюкге къарады. Ары къараб а не кёрлюкдю? Мыдах, уллу, къара кёзлери, агъаргъан джаякъларына чыкъгъан сепкилле... Къарыусуз, акъ, узун бармакълары бла мангылайын сылай, биягъы тапчаннга къайтыб, терен ахсына, таянды. Алай а, не эсе да бир сагъышла тынчлыкъ бермей, ёрге къобханлай, атасы кирди.

— Къызчыкъ, болумну кесинг кёресе, — деб башлады Шаулук. — Энди къабар къабыныбыз да бошалады. Мен сеннге оноу этгенлигим тюлдю, тилеб айтама, Умаргъа барыб, бир сёлешсенг.

Атасыны былай арыу нек сёлешгенин ангылаялмай, симсиреди Нафисат. «Былай эт, алай эт деб къоюучан эди, тюненеден бери нек тюрленгенди?» деген оюмгъа джууаб табалмай:

— Не зат деб барлыкъма Умаргъа? — деб сорду.

— Ашарыбыз джокъ, мадарынг бар эсе, болушсанг, де да бар. Сеннге огъай дерик тюлдю. Къуру Тембот ючюн да сёз салмаз.

Энди ангылай башлады Нафисат атасыны не айтыргъа излегенин. Тюнене Темботдан келген письмону ачыб, окъугъандан сора бергендиле кесине. Анда уа Тембот къызыллада командир болуб тургъанын джазгъанды, ол хапарны Шаулук Нузулагъа билдириб, элге джайылырча этген бла къоймай, талай адамгъа айтханды. Элчиле къой, таб ревкомну председатели Умар тюнене огъуна Нафисатха тюбеб, керти разылыгъын билдиргенди. Ол затлагъа сагъыш эте туруб, ичинден атасына ёмюрде биринчи кере ачыуланыб, айтды Нафисат:

— Атам, башхала бизден игими джашайдыла? Биз ашагъанны табмагъанла аздыла демби тураса? Не уа къралны меннге төлеб тургъаны болушлукъ тюлмюдю? Энди аны атын айтыб гырджын тилергеми барайым? — деб, сорууланы бир-бири ызындан берди.

— Да, кызычык, кесинги болумунга да сагыш эт, — деб, актырын атлай чыкды Шаулух.

Кесини болумун ангылайды Нафисат. Энди талай кюнден ишине баралмазча болганды. Андан, Темботдан, келген письмо джазылганлы уа юч айдан атлады. «Андан бери да саумуду... Кыайдам. Письмо келген кюн бандитле элни алганларында, кызылланы барын да кырлык эдиле, табсала. Не уа аз адамгамы кыйынлык чекдирдиле ала? Хариб Кудретни, джашынгы отрядха джибергенсе деб, сопалаб юйюню аллында атыб кетдилеми? Онгузуга кайда да кюн джокду дегенлей, Джарашдыны ауузу амалтын тилин кесиб кетмедилеми? Не уа, кызылланы багыб турганса деб, кесине да не кыйынлык салдыла! Ол кюн, бандитле кетгенден сора, эл ирияти джетмей калдымы ызларындан?»

Кеси сорууларына джууабла табалмай турган Нафисатны кезлери калкыуга барганлай, тюш керюб башлады. «...Кенг тюз... Кызыл кьярампиллени юсюнде сары таяклары ойната, тегерекге кьярайды кюн. Кызыл атланы туяклары джерге джетмегенлей, учуб келеди атлы аскер... Узун бычакны кюнде джылтырата, алларында барады Тембот... Бюркюню аллындагы джулдуздан тегюлген джарык бютеу дуняны кызыл бояуга белейди. Учуб барады аскер. Аны аллына чыгады кьяршчы аскер. Узун бычакла, кьямала кюнде джылтырай, тиедиле адамлага. Тегюледи кызыл кьян. Бычакны келтюрюб, аллындагы аскерчиге атылады Нафисат:

— Тийме-е... Дебоду... Тийме.,»

Алгындан да бек агьарган бетиндеги сепкилле кек тамгалага ушаб, уянады Нафисат. Ол ачы затны тюшюнде кергенине кьюуана, мангылайындан тер тамчылан сюрдю.

Не этерге да билмей, арбазга чыгыб, преулен таба кьярай, сагышланды ол. Тагылыб турган ма заллы самыр, аны эслеб, колан куйругун булгай, кьянсыды. Аны Нафисатха кьяраб турган кезлери мыдахлача ке-

рюннгенликге, арбазда не тауукъ, не къаз кымылдагъанлай, от джилтинлеча, джанадыла. Алай а, не болгъан эсе да, къансыйды бююн. Аны алай этгенин кѣлтюрюб болмаучу Шаулукъ, кызы да эселегенлей, келиб, эски суугагъа бла сермей, Нафисатны да илгендириб, чамланды:

— Тохта, джыйын джанлы таларыкъ!

Самыр, андан къоркъуб, биягъы къуйругъун булгъай, орнуна киргенинде, ууакъ, ышара, кызына бурулду.

— Тебредингми, кызычыкъ?

— Ий, атам, уялмай, къалай барлыкъма? Быллай бир нек кысаса, ол къайтхынчы?

— Къабар къабыныбыз джокъду да, аны ючюн болмаса, сеннге ким не айтырыкъ эди? Суйсенг, суймесенг да, барыргъа керексе.

— Къалай?

— Эшитгенингча, балам. Бармасанг, мадарыбыз джокъду.

— Атам, ол тилек бла мен юден чыкъсам, экинчи ызыма айланыб къайтырыкъ тюлме.

Къараб-къарагъынчы тюрленди Шаулукъну бети. Къош къашлары бир-бирине джыйылыб, эрши кирпичендиле. Сол къолу мыйыгъын буруб башлады. Алай а бир кесекден, булутладан ычхынган кюн таякълача, джарыды. «Юйюнгден чыгъыб къайры барыргъа боллукъса» деб соруулагъан кѣзлери джылтырадыла.

— Да аны суйгенингча эт, сабий тюлсе, — деб, ызына айланыб, юнге кириб кетди Шаулукъ.

Атасындан ол ачы сѣзлени эшитгенине сейирсинирге, ачуланаргъа да билмей, сюеле туруб, таукел атлай, юнге кирди ол. Атасы бла сѣлешген чакълы бир да турмагъанлай, чумаданны алыб, арбаздан чыгъыб кетди Нафисат.

Ингир ала уа элде хапар джайылды: «Шаулукъ кызын кыстагъанды да, энди ол Нузулагъа кетгенди джашаргъа».

Хапар тюз эди. Мутхуз ингир элни огъары джанындан кире келиб, Нузулаланы юнню аулагъан кѣзюуде, эки тишируу да джарлылыкъларыны юсюнден бир-бирине

тарыгъа тургъанлай, акъырын эшик къагъылды. Эшикни къадауун ачаргъа къоркъуб, сорду Нузула:

— Кимсиз? Не керекди?

— Ачыгъыз, ач. Къоркъмагъыз!

— Кимсиз?

— Умарма.

Къачан да суююмлю ышарыучу Умар, босагъадан атлагъанлай, ышармыш эте айтды:

— — Ингир ашхы болсун! Тюлкюден къачхан къоянлача, экигиз да былайгъа къысылыб, не ушакъ этесиз?

Кеси къайгъыларындан сора сагъышха заман табмай тургъан Нузула бла Нафисат, Умарны нек джангылыучу болгъанын ангыламай, не джууаб этерге да билмей, тынгыладыла.

— Сиз адамгъа олтур деб да айтмай, кёреме, — деди Умар, ышаргъанын тыйыб.

— Ий, айыб этме, Умар, — деб ашыгъыш къымылдады Нузула.

— Келигиз, ма былайчыкъгъа олтуругъуз.

Эски, джызылдауукъ шиндикге олтургъан Умар, бёркюн тешиб, не эсе да терлеб тургъан мангылайын кенг къол аязы бла сюрте: -

— Нафисат, Дакканы юйюне келсем да, дурус эди, алай а биринчи кере сени ючюн киргенме. Юйден кетген хапарынгы эшитгенме, тюз эсе, — деди.

— Тюздю, — деб джууаб берген Нафисатны арт кёзюуде агъаргъан джаякъларына къан урду.

— Не болгъанды?

— Болуб, джукъ да болмагъанды, Умар. Кесиме, атама да алай иги болур деб кёлюме келеди.

— Да, Нафисат, кеси разылыгъынгча эт. Ёнге, тамбла эртденбла огъуна Советге барыб, къагъытларынгы джарашдырыргъа унутма.

— Не къагъытланы? — деб, сескекли болду олсагъатлай Нафисат.

— Бюгюннге дери алыб тургъан хакъынг сеннге энтда

төлениб турлукъду. Къызыл командирни юйдегисин унутуб къоярыкъ тюлбюз биз. Энди, айыб этмегиз, кете барайым, — деб ашыгыш чыгыб кетди Умар.

Эки тиширыу да сейирсингенден къууаныргъа унутуб, бир-бирин ийнакълай, орунга олтурдула.

* * *

— Джолдаш командир, акъладан биреуленни тутханбыз.

— Тутмакълагъа къошугъуз. Ким болгъанын артда айырырбыз, — деб къолун силкди Тембот.

— Таулуду, джолдаш командир. Кесини да бир аламати барды.

— Таулуму? Къайда, бери келтирчигиз. Къаллай таулу болгъанын бир кёрейим аны.

Бир кесекден акъырын атлай Дакка кирди. Темботну кёргенлей, асыры сейирсингенден, джукъ айталмай, эринлерин кымылдата симсиреди.

— Къайданса? Джол болсун!

— Сау болугъуз.

— Ёнге, къайрыды джолунг?

— Сизге. Къызылла бла бирге къазауат этерге деб къачханма аладан. Тутмасала да, сизни излеб айлана эдим. Дебо да чыдамсыз этген эди.

Дакканы джуабын эшитир-эшитмез, эки къашын туюуб, ёрге къобду Тембот. Эсине не эселе да бир затланы тюшюрюрге кюрешгени танылды.

— Мен сени кёре тургъан болурмамы?

— Кёргенсе.

— Дебону атчысы тюлмюсе сен?

Джаралы болгъан офицер да, къарангы кече Дебо бла джашыртын къачханлары да эсине тюшдюле Дакканы. Командирни къаш-баш туюгенин кёрюб, ёмюрюнде биринчи кере джашауу ючюн къоркъуу этди.

— Дакка, тюзюн айт ансы, чот табсыз боллукъду. Къайдады Дебо? Сен къайры тебрегенсе?

— Мен сизгеме, Дебодан энди хапарым джокъду.

— Къалай болмайды хапарынг?

Дакка, не джууаб берирге да билмей, тынгылады. Джа-шауну къайры баргъанын, ким тюз, ким терс болгъанын энди Дакка ангылагъанды, алай а аны къалай ангылатыргъа билмейди. Бети агъарыб, сынаб къарай, джюрегин кеси аллына къыйнай тургъан болмаса, не этерин билмейди.

— Кёб турмай кёбле ызларына къайтырыкъдыла, сен да ала бла барырса,— деб сёзню бошалгъанын танытды Тембот. — Энди уа тюшюнюб, ашхы иннетинг бла келген эсенг, кюреш, сермеш ашхы джашау ючюн.

Къызыл аскерни Исаев командирлик этген бёлегине, аны эркинлиги бла къошулгъан Дакка туугъан юйюндеча болуб, къараб-къарагъынчы хар не затха да юренди. Аны батырлыгъын, джигитлигин ангылагъан аскерчиле, ариу, тёзюмлю халисин джаратыб, къысха заманда керти тенгле болдула.

* * *

Кём-кек, асыры кёкден кёз къаматхан кёкдеги кюнню таякълары иссиликден къабырчакъланнган хансланы буруб, саргъалтадыла. Джолда, аны эки джаны бла да арба ызла. Арлакъда уа — кенг тюзде, джашау ёмюрде да болмагъанча кёрюнеди. Шошлукъда къызгъылдым къанатлы каскаланы учханлары эшитиледи. Кенгден къарагъаннга бу кенг тюз къызаргъанча кёрюнеди. Ким биледи, каскаланы къанатлары да былайда тёгюлген къандан къызара эселе уа.

Тембот, атны джюгенин бошлаб, сафланы аллында сюелгенли кёб болмагъанлыкъгъа, бетин тер басханды. Къашха дуппурну башындан къараб, ауур сермешден

къайтыб келгенлени эслегенлей, аскерчилери аз болгъанча кёрюнуб, джюреги чанчды.

Не этерикди, сермешинде джангыз аскерчиси ёлсе да, джюрек, арт кёзюуде къайдан эсе да табхан адетича, чанчады, ачытады. Бу джолгъа дери да бола тургъандыла уллу сермешинде, алай а энди ахыр болумуна таянган акъ дивизия туура, кёкенден тутуб, джар башына чыгъаргъа излеген адамча, ачы сермешинден джанламады.

Аны былай хорлагъанла уа ма, Темботну аллында, ауур атлай, аякъ тюблеринден кёлтюрюлген букъуну солуй келедиле. Аладыла джанларын аямай кюрешгенле. Экили болмадыла, таукелдиле, бардыргъан кюрешлерини тюзлюгюне ажымсыздыла. Ол аскерчилени хар бири биледи кече джулдузланы чыгъарларын, тамбла кюнню тиерин, сермешинден солугъан джеринде эркин солурун. Ауур асхай, шокка таяна келеди эскадронну командири Ефим ёлгенден сора анга командирлик этген Егор. Ачыгъанны тишлерин къысыб тохтатыргъа излегенча, сол джауорнундан къанны тамчылагъанына къарамай, эркин атларгъа кюрешеди аны къатында Дакка. Ол адамланы алай атлагъанларында бир керти деу зат кёрюнеди, джюрекде сейир сезимлени кёозгъай.

Тембот, арыгъан, таныш бетлеге къарай барыб, Егорну эслейди. Секириб, атдан тюшуб, аны аллына чабханлай джетиб, ол не зат эсе да айтыргъа башлагъанлай, бёледиди:

— Ефим... Ефим къайдады?

Джууаб берирни орнуна, ызына бурулуб, уруш ётген тюзге мыдах кёзлерин ашырыб, бёркюн тешеди Егор.

— Къалай? — юсюн бир уллу ауурлукъ басханча, буюкъду Тембот.

— Алыб келедиле.

— Къайда?

Джууаб сакъламай, джаралыланы келтирген арбала таба ашыкъды Тембот. Бир кесекден аны тёзюмсюз ауазы эшитилди:

— Врачны! Дженгил!...

Ол кёзюде Егор сермешни кяалай баргъаныны юсюнден Исаевге айтды:

— Джолдаш командир, акъ дивизиядан сау кяалгъанла бир эскадрон чакълы болурла. Сермеш бошалгъынчы кяачхан кяаумдан. Ёлгенле, джаралыла бизде да бардыла. Ефим да ёлгенди. Дивизия уа энди бизге кяаршчы кяазауат этмезча болгъанды.

Егор сёзлерин бошагъынчы, чалкы джетген хансча, ауузундан сёз чыкмагъанлай, джыгъылды Дакка.

— Не болгъанды? — деб тобукъланды Исаев.

— Окъ тийиб тургъанлай, кесин кятдырыб, арбагъа минмей келе эди, джолдаш командир.

— Тохта, мындан алда акъладан кяачыб келген солдат шойду да?

— Олду.

— Дженгил, госпитальгъа. Джаралылары барын да! — Исаевни кесгин буйругъун толтурургъа ашыкъды адъютант.

— Ненча кере сермешюде кёрдюм бу адамны, джолдаш командир, керти джигитлиги барды, — деб, Дакканы башын ёрге кёлтюрюб, ауузуна суулукъну узатды Егор. Алай а, кесини джарасы бек кыйнай болур эди, бети агъарыб тохтады.

— Джигитлик этгенлени барын да энчи сауутла бла саугаларгъа. Барын да, — деб Егоргъа кяарагъан Исаев аны да джыгъылыргъа джетиб тургъанын ангылады. — Сен да госпитальгъа!

— Эртдеди, джолдаш командир.

— Огъай. Энди заман джетгенди. Талай джылны кяазауат этиб кюрешген акъ аскерни арты болду. Анда-мында кяалыб, бизден кяачыб айланган ууакъ кяауумланы кюруутхан кёб заманны алмаз энди.

— Ефим сауду... Алкын сауду, — деген сёзлери Темботдан эсе алгъа джетди Исаевге. — Врач джарлыкъды. Бусагъатда алыб кетди госпитальгъа.

Эс джыя келиб, былай нек этиб турама дегенча, эки кьолун тиреуле этиб, кыйналса да, ёрге кьобду Дакка. Темботну эслеб, ышармыш этерге кюрешгенликге, джарасыны ачыгъаны кьойду болмаз, акъырын бир джанына бурулуб, кетиб тебреди.

Темботну хапарына кьууана тургъан Исаев, аны тюрленнгенин таныб, ызына къараб, Дакканы эследи.

— Къайрыса, ашхы улан?

— Госпитальгъа барыб, байлатыб къайтайым, джолдаш командир. Былайда энтда аууб кьобалмай кьалгъынчы.

— Кьоркъма...

— Даккады аты, таныйма, — деб сёз кьошду Тембот.

— Кьоркъма, Дакка. Сиз барыгъыз да быллай джерде, сермешиуден кенгде, аууб, ёлюб кьаллыкъладан тюлсюз. Сеннге уа, озгъан сермешиуде джигитлигинг ючюн ма саугъам! — деб Исаев, герохун тешиб, Даккагъа узатды.

— Джюйюс... джолдаш командир, мен...

— Ал, уялма. Бизге къаршчы кюрешгенлени артлары болгъунчу, тот этме. Қим биледи, юйюнге къайтсанг да, туберге болур аллай адам.

— Сау болугъуз, джолдаш командир. Қайда болсам да, айтханыгъызны унутмам, — деб герохну алыб, белибау-уна такъды Дакка.

— Андан къайтсанг, госпитальдан, маузер сеннге сау-гъагъа берилгенине шагъатлыкъ кьагъытынгы алыргъа унутуб кьойма, Дакка.

— Унутмам, джолдаш командир.

Дакка, аладан айырылыб, госпитальгъа дженгил дже-тиб къайтайым деген акъылда, ашыгъыш атларгъа кюреше баргъан заманда, аскер белекге солургъа буйрукъ бириб, Исаев, Темботну да биргесине алыб, салкъын джер излей, дуппурну тюбю таба кетди. Хар адам кесини керти джолун табыб, насыбха талпыгъанлыкъгъа, граждан уруш алкъын тюгел бошалмагъан эди.

Талай кюн болду булутла кёкню басыб тургъанлы. Джулдузлу джарыкъ кечеле да къоратмайдыла ауур, суудан толуб, кёкге кёлтюрюлалмай тургъан булутланы. Ненча кюнню барыб турсанг да, къара булутла бла батмакъдан къутулургъа мадар болмагъанча кёрюнеди. Эртден сайын тазаланыучу атланы юйге къызыу сюрген болмаса, аланы юслерин тазаларгъа, къабыргъаларына, аякъларына джабышхан батмакъны кетерирге киши да къайгъырмайды. Аны къой, джаяу джюрюгенлени чурукълары эки къатха ауур болгъанлыкъгъа, тазалагъан аз тюбейди. Элге, туугъан джургларына ашыгъыш къайтыб баргъанланы къалайда да кёрлюксе. Ала джолда, джол джанлада, эл къыйырлада тюбейдиле. Бурху азыкъларындан бир-эки къабыб, биягъы батмакъны теблей, алгъа барадыла ала.

Дакканы сакъалы джетгенди. Атдан тюшмегенлей иги кесек джолну къоратханды ол. Дакка, кесин сагъышлагъа кючлетиб бара тургъанлай, ызларына бурулуб кетиб башлагъан адамны эслеб, атны ала таба бурду. Бара тургъан аскерчилени джетиб, озуб да кетмей, не айтыргъа да билмей, атны джюгенин тартыб, алагъа кьошулду.

— Аякъ тюбден кёлтюрюлген бёденеча, сен а къайдан чыкъдың, джигит? — деб Дакканы кесинден эсе атына бек къарады узун, къара мыйыкълы чырайлы аскерчи.

— Джол узунду. Аны теблей барсанг, кёблеге тюбейсе. Сизни кенгден кёрюб, шкок тауушларыгъызыны эшитиб, бурулдум былай бери.

— Аллаи тауушланы бюгюнледе къалайда да эшитирге боллукъду. Ёнге, сен къайданса, къайрыды джолунг? Атынг, кесинг да иги кесек джолну къоратханнга ушайсыз.

— Тюз айтаса. Аскерденме. Элгеди джолум. Сиз а къайрысыз?

— Бизни къырабыз деб айланган джюйюсханладан бошагъанбыз. Энди анда-мында къачыб, бугъунуб айлан-

нганланы бирем-бирем тутабыз. Кёреде, бусагъатда да аллайланы биринден бошаб къайтдыкъ, — деб, биягъы чырайлы Дакканы атына къарады. Аны тогъай бойну, ингичге бели, хаман да чабаргъа хазырча джюрюгени аскерчини эсин кесинде тыйды. — Сени кийимлеринг къайдадыла, джюйюсхан?

Соруу анга берилгенин ангыламай, төрт джанына ишек-ли къарады Дакка. Джюйюсхан деб ёмюрге анга адам айтмагъанды. Сорууну кимге берилгенин да аны ючюн ангыламады Дакка.

— Сеннге сорама, джолоучу, кесинги кийимлеринг къайдадыла?

— Не зат кийимлени сораса, ангыламадым, джолдаш?

— Аскер кийимлеринг?

— Юсюмдегилени мен джюрютгенлеи кёб заман кетгенди.

— Абчар кийимлеринг къайдадыла? — деб, тюрсюнюн эрши-буршу этди биягъы аскерчи. — Сени абчар кийимлеринг болургъа керекдиле. Сен минген атча атлары болгъанды джюйюсханланы.

Аскерчини не айтыргъа излегенин толу ангылаб, кеси аллына ышарды Дакка.

— Кюлмей, джууаб бергенинг хайыр болурму башынга?

Дакка ышаргъанын тыйды. Сёз нёгери чамдан кенгде болгъанын ангылаб, бети тюрленди.

— Да, джолдаш, хапар керек эсе, айтайым. Мени джашырыр затым джокъду. Сенича кёб адам тюбеб соргъандыла джолда. Бу, тюз айтаса, кертиси да бир джюйюсхан атыды. Сизни, мени да къысха заманда кёраллыкъ болмаз ол. Сермешулене биринде офицерни джаралы этиб, штабха алыб келгенимде, аны атын командир меннге берген эди, — деди.

Аскерчиле, Дакка да элни къыйырындан киргенлей, төгереке джыйылыб тургъан талай адамны кёрдюле. Къачы аяздан джанлаб, эм уллу юйню къатына кысылгъан-

дыла ала. Джалан башлада джел хыны ойнагъанына да къарамай, джыйылгъанла ортада олтуруб тургъан талай адамдан, къоллары артына байланыб тургъан эркишден кёз айырмайдыла. Бир кёзюуде джыйылыб тургъанладан къайсы болса да сёлеше тургъанны ауузуна чабыб, кесине эс бёлдюреди.

— Энтда бирин айыбына джолукъдурургъа керек болур. Аны ючюн джыйылгъандыла, — деди Дакка бла ушакъны бардыргъан чырайлы аскерчи. — Кёремисе къоркъа билмегенин! Башын сылаб, къоз кюбюрге джыйыб турлукъдула деб келе болур кёлюне. Сиз меннге не эталыгъыгъызны кёрейим дегенча къарайды кеси да.

Дакка, сёлешгеннге къулакъ иймей, тегерек джыйылыб тургъанланы арты сюремде тохтаб, атдан тюшдю.

— Сиз, бу адамны айтханына тынгылагъанла, аны къайда болгъанын, къайсы аскерледе къуллукъ этгенин, былайгъа къалай келгенин эшитгенсиз.

— Керексиз нек джаншайбыз, къакъгъандан игиси джокъду!

— Тюз айтады. Басдырылгъандан сора тынчыкъ берликле аллайла.

— Къагъаргъа!

— Огъай!

— Аны аллай уллу терслиги джокъду.

— Къагъаргъа.

Андан-мындан чыкыгъан ауазла сёлеше тургъан эркишени сёзюн бёлдюле. Ол, байланыб тургъан къолун кёлтюрюб, иги кесекни тынгылаб, тегерегиндегиле шош болгъанлай, биягъы базыкъ ауазы бла хар сёзню ашыкъмай, кесгин айтыб башлады.

— Сиз барыгъыз да къазауатны ачыуун, джюйюсханла сизге джетдирген къыйынлыкъны толугъа сынамагъыз, айтырыкъ тюл эдигиз ол сёзлени. Мен да сынагъанма. Джараларымдан алкъын къан саркъгъанлай турады. Алай адамны ёлтюргюнчю, аны къаллай бир терс болгъанын толугъа чегерге, ёлчелерге керекди. Энтда бу джюйюсханны не

айтырына бир тынгылайык, — деб сюелиб тургъан офицерге бурулду. — Не къошарынг барды?

Къоллары байланыб тургъан джаш, мыдах къарамын кенг тюзлеге джибериб, ашыкъмай башлады:

— Юсюмде офицер кийимлерим. Джолда тутулгъанма. Не айтсым да, джашауум сизни къолугъуздады.

— Азал?! — деген таууш бёлдю офицерни сёзюн.

Джыйылыб тургъанла бары да башларын аны таба бургъанларына къарамай, ортагъа чыгыб, офицерни къатында тохтады Дакка.

— Азал, джюйюсхан Азал, къайдан чыкъдынг былайгъа? Мени таныялмаймыса? Не? Мен таныб къойдум!

Азал, аллында сюелген аскерчиге иги кесекни къараб туруб, керти сейирсинди:

— Тохта, тохта. Сен Дебону атчысы тюлмюсе? Тохта, бир чам атынг да болуучан эди. Хы, эсима тюшюрдюм. Чубур. Не? Алаймыды?

— Алайды, джюйюсхан Азал; — деб Дакка не затдан эсе да уялгъанын къызаргъаны бла кёргюздю. — Алайды. Джюйюсхан полковник чепкеними этеклерин кесгенден сора чам этиб башлагъан эдиле.

— Сени къызыллагъа къачыб кетгенинге бек ачыулана, кеси да кемеге миниб, тенгиз бла чекден джанлагъан эди Дебо. Атынгы унутуб турама. Тохта, ол кёпюрден ётюб, орден алгъан сен эдинг да?

— Тюз айтаса, мен эдим. Атым Даккады.

— Эсингдемиди Тембот а?

— Эсимдеди. Сауду ол, Азал. Мен андан айырылгъанлы алай кёб заман озмагъанды. Қызыл аскерде командир болуб турады.

Аланы ушақларын бёлмей, иги кесекни тёзюб тургъан аскерчилеге да къарай, стол джанындагъы базыкъ ауазлы Дакка бла Азалгъа джууукълашды. Кёзлерин Дакканы башындан аягына дери джибериб:

— Сен а кьайдан чыкьдынг, джолдаш? Бу адамны кьайдан танийса? — деб сорду.

Ушакьны бёлюннгенине кьыйналгъанча, Дакка,джукъ айталмай туруб, акьырын башлады:

— Биз бирге кьуллаукъ этгенбиз, бир джерде, бир аскерде, бёлекде. Мен Азалны иги танийма. Иги джашды,— деб соруула бергенни тюрсюнюнден кёзлерин айырмай тохтады. — Билемисиз, джюйюсханланы арасында да тюбейдиле иги джашла. Азал биреуленни джюрегин кьыйнаб да кёрмегенме. Мени уа ма аскерчи китабым. Қим болгъаным анда джазылгъанды, — деб, хурджунундан кьагъыт чырмалгъанны чыгъарыб узатды.

Азал Даккагъа бюсюреулю къарады, алай а, сёз айтмай, ишни ахырын сакъларгъа хазырланды.

Аскерчилени бирери бир джерден сёз кьоша, кеслерин кьыздыра башлагъанларын кёрюб, стол джанындагъы кьолун кёлтюрдю. Биягъы базыкъ ауаз бла башхаланы бёлдю.

— Тешигиз кьолларын. Экиси да суйген джерлерине кетсинле. Энди бизге аллайладан уллу кьоркьуу кьалмагъанды. Тешигиз кьолларын, кетсинле!

Азалны къатына ашыкъмай экеулен келиб, кьолларын тешдиле. Агъаргъан бууунларын кёзюу-кёзюу кьол аязлары бла сылай, джыйылгъанланы бирине да къарамай, Азал дженгил айтды:

— Ийнаннганыгъыз ючюн сау болугъуз. Тюз айтасыз, алгъаракъда мен кьуллаукъ этген аскер бёлекде сизни къайсыгъызны тутсала да кьагъарыкъ эдиле. Сёлешиб да кьыйналлыкъ болмаз эдиле. Сау болугъуз. Эркинлик берсегиз, бу джаш да, мен да кете барайыкъ.

— Барыгъыз, — деди биягъы базыкъ ауазлы.

Дакка бла Азал, ортадан чыгыб, тагъылыб тургъан атны къатына келдиле.

Джолгъа чыгъарны аллы бла стол джанында олтургъаннга къараб, сыйырылгъан кьагъытларын ызына тиле-

ди Азал. Кемсиз кёб ёлюмлени кёре, энди рахат джашау-ну дамын ангылаб башлагъанла тиймедиле алагъа, бёл-медиле джолларын...

* * *

Бир-бири бла булджуна тургъан Нузула бла Джашау-чукъ, соруусуз кирген къонакъгъа къарай туруб, бирден ёрге къобдула. Сермеб Джашаучукъну къолуна алыб, кёкюрегине къаты къысхан Дакканы кёкюрегине башын салыб тынгылады Нузула. Бир кесекден аны къалтырагъан ауазы эшитилди:

— Келибми къалдың?.. Келдинг! — Джыламсырагъан кёзлерин джашырды Нузула.

— Энди сакълатырыкъ тюлме. Энди айырыллыкъ тюлме деб, — къатыныны башына башын тиреди Дакка.

Дакканы къайтханы дженгил огъуна джайылды. Алай а ингир ала юйге джангы кирген, узакъ джолдан арыб келген Дакканы керексиз къыйнаргъа суймей, талай адам, саулугъун соруб, дженгил чыкъды. Энди адам келген тохтады болур деб, Дакка чепкенни тешиб такъды. Хурджунундан маузерни чыгъарыб:

— Муну кюбюрге салыб къой, ким биледи, керек болса уа, — деб Нузулагъа маузерни узатды.

— Нек айтаса алай, а киши? Юйге киргенлей, аланы атаргъа ашыкъмай, турма къойсанг а, — деди Нузула.

— Кюбюрге ат. Энди ала меннге керек болмазла.

Нузула, маузерни алыб, къалай этерге да билмей, симсиреб тургъанлай, эшик къагъылды. Не ол, не Дакка джууб бергинчи, джашчыкъны да кёлтюрюб, Нафисат кирди.

— Сау кел, Дакка.

— Сау бол, Нафисат, Не эте тураса? Қъалай уллу болгъанды джашынг да.

— Турабыз. Джокъду хатабыз. Сизни сакълагъандан сора башха затха къыйналмайбыз.

— Олтур, Нафисат, олтур.

— Огъай. Сени келгенинги эшитгенлей, тынчлыкъсыз болгъанма...

Нафисат сёзюн тюгел бошагъынчы, ауур солуй, Шаулух кирди. Къысха заманны ичине аны тюрленнгенине ичинден сейирсине, Дакка ёрге къобду.

— Салам алейкум, Шаулух!

— Алейкум салам, сау кел кесинг да! Хапар да билдирмегенлей, къалай келиб къалдын?

— Хапар билдирирча тюл эди, Шаулух. Джол къыйынды.

— Не джангылыкъ барды сиз айланган, джюрюген джерледе?

— Энди къазауат тохтады. Хар ким юйлерине къайтырыкъ болурла, — деб, дагъыда алай айтханына сокъуранды Дакка.

«Энди Дебо къайтырмы, къайтмазмы? Аны къалай боллугъун билген къыйынды», — деб кёлюне келгенлей, Шаулухну шош ауазы сагъышларын бёлдюрюб, джыйылыб тургъанланы къайгъылы этди.

— Дакка, ол бизни джашны уа къайда къоюб келесе? Шау-сау эсе да, хапар айтмайса, тейри, — деди.

— Билмейме, Шаулух, къайда болгъанын. Кемеге миhib, къачыб кетген хапарын эшитгенме.

Ол сёзлени эшитгенлей, Нафисатны бети тюрленди. Кишиге кёргюзмей къыз туюмчегинде асыраб тургъан ачы письмода джазылгъан затланы да унутду. Алай болгъанлыкъгъа аны бетини акълыгъы, кёзлеринден мыдахлыгъы, къайгъысы кетмедиле.

— Шаулух, Дебодан айырылгъандан сора Темботха тюбеген эдим. Сау-эсенди. Салам айта эди.

— Сау бол, Дакка. Не этерикбиз, аллахны къолундадыла бары да. Тюберге джазыу бар эсе, энтда тюбербиз.

Шаулух, андан сора бир сёз да айтмагъанлай, ашыгъыш кетди. Нузула, ойнай тургъан Иссачыкъ бла Джашаугъа ышармыш къараб:

— Нафисат, Иссагъа къарачын, Джашау тенгли болуб барады къараб-къарагъынчы, — деди.

Нузуланы сѣзлерин эшитгенликге, Нафисатны къайгъысы башха затда эди. Энди сорлугъу болуб, къалай башларгъа да билмей тургъанлай, Дакка кеси башлады:

— Къыйналма, Нафисат, Темботча адамлагъа окъ да тиймейди, — деди. — Бютеу элни атын айтдырлыкъ адам болгъанды. Эртдеден бери да къызыллагъа кетген эди, энди кѣрсенг, танымай да къоярса. Уллу командирди. Мен да арт кѣзюуледе аны аскеринде къуллукъ этгенме.

Ушакъ кѣбге барлыкъ эсе да, джолдан арыб келген адамны инджитмейим деген муратда, ѳрге турду Нафисат.

— Да, солугъуз, артда бир тынчлыкълы хапар айтырса, — деб, Иссачыкъны кѣлтюрюб, кетиб башлады.

— Энди арыгъаныбыз да кете барыр, Нафисат.

Юйде джангыз кеслери къалгъанлай, Нузулагъа бурулуб:

— Элде не этедиле, къалайды джашау? — деб сорду Дакка.

— Игиди. Бир тынчлыкълы солудукъ ансы, джалда санларыбызны тѳе, бошалыб къала эдик. Советни сайладыкъ. Энди не затха да оноу этген олду.

— Кимни сайлагъансыз?

— Сени тенгинг Умарны. Ол да, тас болуб кетиб, арт кѣзюуде къайтхан эди. Сау болсун, бир адамны джанын къыйнамайды. Алай а къодучу Мусосха, Шаулухха, афенди Ильясха иги илинибди. Аланы сѣзлерин эшитген къой, кюндюз арбазда, не орамда кѣрген да къыйынды. Юйден чыкъмагъанча турадыла.

— Къоркъа болурла, къан ичген гыбылача, аз адамнымы къыйнагъандыла итле?

Хурметге бѣленнген элни рахатлыгъы кирди Дакканы юйюне. Кирди джангы джашау бла бирге, джангы сагъышланы алыб.

Дакка, арбазгъа чыгъыб, ханс басыб тургъан дуппургъа къараб сейирсинди. Хансы, тереги, ташы да къызыл

бетли эдиле. Майна, элни бир кыйырында, къачан да аузу къаралыб туруучу дорбунну тегерегине, аузуна да кызыл бояу джагъылганды, кеси да «келчин былайгъа кесине базгъан, сениге да джагъарма бу бояуну» дегенча къарайды. Дуппурну башында, кызыл байракъча, сюелди адам башха ушагъан кызыл къая. Къызарадыла тегерекдеги нартюх бачхала. Къызарадыла узакъдагъы акъбаш таула, джашил чегетле.

Ким биледи, сермешнуледе тегюлген къанны кёб кёрген кёзле юренибми къалгъан эдиле бу бояугъа, огъесе ол джангы джашауну джарыкъ белгисми эди. Ызына айланыб, юйге кириб тебрегенинде, арбазда сюелген мазаллы, къарт эмен кызыл чапракълары бла анга кёз кысханча кёрюндю...

Элни арасында джангы ишленген агъач юйню кёрген адам эм алгъа аны айбатлыгъын эслерикди. Элчиле джыйылыб, прауленнге мекам этерге кереклисин сюзген кёзюуде, — андан бери кёб заман да кетмегенди, — Къудретни къартайгъан джашы къарау сокъур болгъан атасын биягъы джызылдауукъ арба бла алыб келген эди. Агъач усталаны атларын тизе, юй ишлеуге кимни айырсын башчыгъа деген оноуну эте тургъанла сёз бёлгенлей, ким биледи, дуниядан супулукъ табарма дебми айтды да, ёмюрюнде да токъ джашауну кёрмегенлей къартлыкъгъа джетген гитче, джитибурун Шолла, назик кьолчугъун кёлтюрюб:

— Джамагъат, — деб эл анга тынгыларын изледи. — Джамагъат, да сонгра биз, джыйылыб, ушакъны джасаб турсакъ, юй кеси аллына ишлениб къалмаз. Мени сартын, тамбладан тебреб, мен хазырма. Джангы джашаугъа джангы юйню хакъсыз ишлерикме.

Ол кюн огъуна чемер кьоллу Шолланы агъашчылагъа башчыгъа бегитген эдиле. Хурметли Къудрет джашына айтыб, Умарны чакъыртхан эди.

— Балам, — деген эди ол кюн огъурлу Къудрет, кёз-

дериш Умаргъа буруб, — мен ёмюрню джашаб, энди керти дуниягъа аякъ ургъанма. Ма, кёресе, къара танымагъанлай, кёр болдум. Не этерик эсегиз да, сабийлеге бир мектеб ишлесегиз, уллу бюсюреулук болур эдигиз. Эт, балам, оноунгу, — деген эди.

Андан сора кёб джашамай ёлдю Къудрет. Джан бере башлаб, джашын къатына чакъырыб:

— Джангы мектеб ишлегенмидиле? — деб соргъанды. Джашыны джууабын эшитгенинде, арт кёзюуде биринчи керэ ышармыш этиб: — Шукур, джарыкъ джашаугъа атланды тёлю, — дегенди. Джашы айтхання кёре, Къудретни ахыр сёзлери алай болгъандыла.

Энди уа, элни туура арасындагъы уллу, джангы юйню бир джанында «Мектаб» деб джазылгъанды.

Бир джанында уа, эртденден ингир къарангыгъа дери джабылмаучу эски эшикни башында эки сёз джазылгъанды: «Тозну правлени», «Председатель».

Нафисат бу джолгъа дери бир кере келгенди, джумуш болуб, Умарны аллына. Ол кюнча, бюгюн да сюелиб, орун табхан да олтуруб, председателге айтырларына сагъыш этедиле. Умар бла тозну тамадасы кызыугъа тамам кириб тургъанлары танылгъанлыкъгъа, келгенлени бири да, аны эслеб, бу кызыу заманда кетейим да, артда, ала бошуракъ болсала, келирме деген оноугъа бойсунмай, сёзге да къошулмай, тютюнню тарта, тегерекни чарс этгендиле. Алайсыз да не этсинле, хар бирини бир джарлылыгъы, кереклиси, сорлугъу, айтыры, къууанчы, бушууу, тарыгъуу барды.

Нафисатны да барды тилеги: больницыа къоюб, школда ишлерге сюеди, ары кёчюрюрлерин излейди. Башын аллындагъы къагъытладан бир бурху заманнга кёлтюрген Умар юйге кетерге башлагъан Нафисатны эслеб, ёрге къобуб:

— Нек келген эдинг, Нафисат? — деб сорду.

Бу адамланы къатында къалай айтайым дегенча, аны тегерекке къарагъанын эслегенликге, къайтарыб айтды:

— Тартынма да, айт, кѡлубуздан келген бла болушурбуз...

— Больницадан кетерге дей эдим, — деб, кеси кесинден тартынганча, акъырын айтды Нафисат.

— Къалай?

— Ишлеялмайма, Умар.

— Ауругъанынг, башха джарлылыгынг болурму? Чыртда джашырмай айт, — деб, бухар бѣркча, бурма чачын сылай, асыры иссиден тер тамчыла басхан мангылайын сюртюб, чалдыш памезей кѣлегини баш тюймесин да тешиди Умар. — Шукур, бюгюннге дери ишлегенинге элден, супулукъ болмаса, бир джараусуз сѣз эшитмей барабыз. Кесинг сагыш эт, дохтур къарт, къарыусуз да болгъанды. Сени орнунга башха адам къайдан табарбыз?

— Нузула иги юреннгенди, кѡлу да ариу джарашады. Мен а, эркинлик берсегиз, больницадан кетейим. — Бир кесек тынгылаб туруб, сора тилекчи къарамын Умаргъа бурду Нафисат. — Алгъын джараны байлаб, керекли дарманны берирге тынч эди. Энди, кесигиз кѣресиз, джаралыла джокъдула. Башха тюрю тарыгыула бла келедиле адамла. Ким не затдан инджилгенин билиб баралмайбыз. Мен алай ишлеялмайма.

— Э-э-э, — деб созду Умар. — Чот зее болуб турады да. Энди Нузула ишлер деймисе? Ангысы, билими дже-терми? Окъуй билмей шойду да.

— Ишни сынар ючюн къалмагъанды, Умар. Дохтурну айтханын менден эсе дженгил алады. Аны талпыгъаны уа? Мындан алда экибиз да ушакъ эте тургъанлай: «Билемисе, Нафисат, туура юден чыгыб кетерик болсам да, къуру бир-эки айгъа окъургъа джиберселе, бир уллу игилик этгенча кѣрюр эдим», — дегенинде, сизге келиб аны юсюнден тилерге деб тура эдим. Чыртда аны ючюн къайгъырмагъыз, ишлерикди. Окъургъа уа кесим юретгенме. Аны Даккагъа джазгъан письмоларын кѣрге эдинг.

— Да тюз оноу этгенча кѣрюнесе. Алесе, ашхы, Нафисат.

О кёзюуде, эски чырахтанны суу джагъада къум бла ашхы джылтыратыб, ёхтем атлай, аланы къатларына джууукълашды Шолла. Талай адамгъа башчылыкъ этиб, халкъ берген агъачдан Шолла джангы мекамны ишлегенли, аны сыйы чыкыгъанды. Энди анга гямпигине атлаучу, джыртыкъ тонлу, чабырла этерге баджош кесекле тилей айланыучу Шолла деб бир кёрчю! Кийимин джангыртхан кьой, орамда джюрюсе да, кесинден алгъа дорданы барады. Анга тюбегенле:

— Алан, Шолла, арт кёзюуде джаш болгъанча кёрюнесе, — деб соруучандыла.

Шолла, тохтаб, тамагъын ариулай, кеси алаша болгъанлыкъгъа, сюелгенни башы бла кёкию аулай, ашыкъмай джууаб бериученди:

— Биз да джангы джашаугъа юлюш кьошханыбызгъа кёре джангыргъан болурбуз, — деб, адамны бетин гитче, огъурлу кёзчюклери бла кьармай кьошуучанды: — Харким да джашаудан бергени чакълы бир алады.

Иши болмаса да, былайгъа, джангы мекамны къатына келиб кёрюнюрге бек сюеди. Эм игиси уа Умар бла бир-эки сёз айтыб салады. Ма бусагъатда да, председателни къатына келгенлей, джылы саламлашыб, кьол узатыб, Нафисатха къарады.

— Эгечибиз а былайгъа келиучю нек болгъанды? — деб сорду.

— Больницадан кетейим деб келгенди, Шолла.

— Оллахий-лязим, разы эдик ишине, кесине да. Къалай-алай да болсун, ол атасы джандетли болсун, терибизни сыгъар ючюн къалмагъан эди, бу уа, бу къызчыкъ, мёлек кирик бир зат болуб кьошулду арабызгъа. Ёнге, джаш адам, окъууу-билими болгъан къыз, сабан тюзлеге барыб къалай ишлер? — деди Шолла.

Бусагъатха дери аны юсюнден къалай сагъыш этмегенме дегенча, арсар болду Умар.

— Табылыр анга да ишлер джер. Сен а, Шолла, ышаныб айтабыз, бир иги джыйын къураб, Джыланлы-кьолну

чалсагъыз, разы боллукъ эдик. Адам табылмай, къуру алайы къалгъанды, — деди Умар.

Не ишге да бирча хазыр Шолла гузаба джууаб берди.

— Тюнене огъуна юч-тёрт джаш бла сёлешген эдим, чыгъарбыз. Хы, унутуб къоя эдим, Дакка да бизни бла хазырланады.

— Огъай, аны къюгъуз, — деб Шолланы сёзюн бёлдю Умар.

— Райондан келген тамадала кесин да чакъырыгъа джибериб турадыла.

— Нек?

— Айтмагъандыла.

— Мен ашыгъышма, Умар, — деб, таукел атлай теб-реген Шолла, ызына къысха бурулуб, дагъыда кьошду: — Тамбла чыгъарбыз Джыланлы-кьолгъа.

Шолланы кетерин тёзюмсюз сакълагъан Нафисат дженгил огъуна Умаргъа къарады.

— Да, бар сора школгъа. Сабийлени юретирге кьолунгдан келликди, — деди Умар.

— Кесими алайгъа кёзюм къараб тура эди. Сау бол, разы этдинг, — деб, бир кесек тынгылаб, дагъыда кьошду: — Шо, Умар, энтда бир тилерим барды: — Дакканы нек излегенлерин джашырмай бир айт. Керек эсе, ол адамлагъа письмоланы келтириб кёргюзейим. Окъусунла, аны къызыл аскерде джигитлигини юсюнден не джазыла эсе да, андан сора чакъыра турурла. Кёремисе, аллай бир джыл озгъандан сора? Алгъын да бир кере чакъырыб соргъан эдиле да? Адамы, джууугъу болуб да Нузуланы андан сора кишиси джокъду. Бек кыйналлыкъды.

— Ай юйюнге игилик кирлик, не болгъанды санга?! — деб Нафисатны сёзюн бёлдю Умар. — Андан соруу алып акъыл да джокъду.

— Нек чакъырадыла да?

Аны соруууна джууаб берирни орнуна, акъырын атлай, арбазгъа чыкъды Умар. Нафисат къатына келгенинде, тегерекге къараб, акъырын айтды:

— Нафисат, сеннге ышаныб айтама. Кесинг билесе, талай джылны ауур къазауатны ачыуун сынагъанды Дакка. Ызына къайтханлы, джылы джетгенине къарамай, окъургъа юренгенди. Не ишни да ышангылы толтургъанын сынар ючюн кълмагъанбыз. Ол бандитле кълбхан кълледе этгеп джититлиги райондан ары да белгили болгъанды. Энди уа, аны милицияда ишлерге чакъырадыла. Бусагъатда кишиге айтма. Кесинг да тамбладан тебреб школгъа бар.

Ол кълюуде, кълйгъылы къларамы бла, таукел атлай кълатына келген Дакканы кълрюб, ышармыш этди Умар.

— Энди уа бу кълйгъынг не болду, Умар? — деб саламындан алгъа сорууун берди ол.

— Эй, эски тенгим, башынгы ёрге тут. Игиликге кълйгъыра туруучула болайыкъ, ансы кълаллай бир да кълйгъырайыкъ.

— Да, алай эсе, — деб Умаргъа кълшулуб, ичгери атлады Дакка.

Бир кесекден, субай шауашикча, дженгил атлай, кенг-де кълрюндю Нузула...

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

Покой мне чужд... Я должен
За целью ускользающею гнаться;
И лишь тогда мне наслаждение жизнь,
Когда в борьбе проходит каждый день.

Ф. ШИЛЛЕР.

Къачан эсе да элге хурмет салыб тургъан алма, кертме, бакий тереклени чапракълары асыры иссиден мууал болуб, сууну ол джагъасын саулай кючлеген от бла джалындан къоркъгъанча, бурулуб, гитче болгъандыла. Къазауатха дери безгенден не этерге билмей, тюгел джетмеген кегетлени джыртыучу сабийле, кеслерини камсыклыкъларын эслерине юшюре, алагъа чамланнганлыкъгъа, асыры ачыуланмаучу къартла да джокъдула элде. Тюнене, ашхам бола, талай ёлюкню ашыкъ-бушукъ асыраб, къолундан келген къарыусузгъа, къартха, сабийлеге болуша, къара къан джаугъан элден кетгенча, къачханды былайдан. Ёртен салынган юйлени бир къаууму джукъланнганлыкъгъа, тюгел джаныб бошамагъан кёсеуледен тютюн тегерекни чарс эгиб, кёкге чыгыб, джайылады. Ёлген элге кюу айтханча шуулдайды энди мыдах тереклени талай айланнган джел.

Къызгъа джангы ушай башлагъан бу сабий да кетерик болур эди элчиле бла, бир кесек кечикмесе. Энди уа джа-тады эски темир орундукъда. Тозурагъан сары бурма чачы тегюлгенди джастыкъгъа. Назик къолчугъуну ингил бармакъ-

лары джабышхандыла кеси бойнуна. Сегюлюб, ерге кѡаб-
ланыб тургѡан чепкенин энишге тартыб, кѡымыжа юсюн
джабаргѡа излегенча, чепкен этекден кѡаты тутубду бир
кѡолу. Ит бурунла джыя барыб, кѡкенлени чыгѡанакѡла-
рына чепкенин талатхан бла кѡалмай, джан сѡеклерин да
кѡан келтиргинчи тырнатхан болур ансы, туура быллай бир
халеклик кѡайдан джетер эди бу сабийге.

Кѡызчыкѡны сол эмчегини тѡуб сѡреминден чыкѡгѡан
кѡан, зорлукѡну джаныуарлыкѡ белгисича, уѡуб боша-
гѡанлыкѡгѡа, кѡараууз болмай, терезеден кѡарагѡан айны
джарыгѡында джылтырайды.

Узун кѡара кирпичлери энди мутхуз болгѡан кѡм-кѡк
кѡзлерин тѡгел джабмагѡандыла. Анасы, «кѡызчыкѡ, школ-
гѡа кечигесе» дегенлей, секириб ѡрге турургѡа хазырча
кѡрѡннгенликге, ол джашаудан озгѡанды кѡызчыкѡ. «Мен-
нге джетген зорлукѡну унутмагѡыз» деб кѡычырыгѡа баш-
лагѡанча, ачылыбдыла эринлери. Бу ариу сабийни юсѡне
ананы ингил кѡоллары джабыу джабсала, кѡрген адам
джукѡлаб турады деб кѡоярыкѡ эди...

Ачы сермешинден сора сау кѡалгѡан талай адамны тѡ-
регине джыйыб, чегет кѡыйырында, элни туурасында тох-
тагѡан лейтенант, солургѡа буйрукѡ бериб, андан ары кѡа-
йры барыгѡа да билмей, сагѡышланыб тургѡанлай, кѡаты-
на Санин келди.

— Джолдаш лейтенант, эркинлик берсегиз, джетиб
кѡайтыр эдим.

Лейтенант башын кѡлтѡрюб, бу адамгѡа менден не зат
керекди дегенча кѡарай туруб, мыдах ауаз бла сорду:

— Не дейсе, Санин?

— Эркинлик берсегиз, эрлай джетиб кѡайтырыкѡ эдим.

Сакѡалы джетиб тургѡан джукѡа лейтенант, «Сѡйген
джеригизге барыгѡыз» дегенча, кѡарамын кеннге джибе-
риб, тынгылады. Тѡнене базыкѡ бутуну этинде тохтагѡан
оѡкѡну Санин бычакѡны бурну бла кѡазыб ала айланган
заманда, тишлерин гыжылдата туруб, эс ташларгѡа джет-

ген лейтенантны чыммакъ тюрсюнюн джангы джетген къап-
къара сакъалы да джашыралмайды.

Костя, сюеле туруб, тилегин къайтарыб айтыргъа да баз-
май, акъырын атлай, тенглери таба атлагъанлай, лейтенан-
тны кесгин ауазы тохтатды:

— Неъ сирслесе? Заман кёбдю дебми тураса? Дженгил
бол, кёб турмай былайдан джанларгъа керекбиз!

Олсагъатлай тюрсюню джарыгъан Санин:

— Ары — джетдим, бери — къайтдым, — деб, таукел
атлай, эл таба тебреди.

Санин ёмюрюнде да бюгюнча ашыкъгъан болмаз эди
юйкне. Чегет къыйырда тохтагъан нёгерлеринден талай
къычырым джолду аны элине дери. Эли уа, шош баргъан
кенг сууну джагъасында орналыб, хар джангы юйдеги къо-
шулгъаны сайын узунлукъгъа созула барыб, къотур дуп-
пургъа тирелиб тохтагъанлы бери, энди кенглигине ёседи.
Бу элде тууб, былайда юлленген Костяны атасы, анасы
да къазауат чыгъарны ал джылында бир-бири ызындан
ауушуб, джашларына уллу мыдахлыкъ салгъандыла. Юй-
дсинли болгъандан сора уа, къызчыкны къартлагъа къо-
юб, къатыны бла бирге кечеге тойладан къалмаучу, чамчы-
чакъырдачы, джарыкъ кёллю джаш, ол бушууладан бери
тынгылауукъ болуб, сёз айтыргъа да эрингенча кёрюнеди.

Къазауат башланганлы ёлюклени кюн сайын дегенча
кёре тургъан Костя, бюгюн лейтенантха юйге джетиб
къайтыргъа тилегенини юсюнден айтханы чакълы да сё-
лешген болмаз.

Элге джууукълашхан Санин тютюн, оджакъладан чыкъ-
май, кюйюб тюгел бошамагъан кёсеуледен чыкъгъанын эс-
леб, сескекли болуб, тохтады. Иги кесекни къараб, орамлада
къымылдагъан джан эслемегенинде, чабханын бузмагъан-
лай къыйырда юйню къатына джетди. Арбазда, бир чар-
хы чыгъыб, джанпайыб тургъан ёгюз арбаны къатында то-
букъланыб, не эсе да шыбырдаб, онг къолуну юч бармагъ-
ын мангылайына, кекюрегине, эки имбашына кёзюу-кёзюу
джетдире, тобукъланыб тургъан къартны эслеб, акъырын

атлай, къатына келди. Тюймелери ачылыб тургъан акъ паметей кёлегини джагъасы кенгине керилиб, къартны арыкъ кекюрегин дуниягъа ачханды. Джукъа, акъ, узун сакъа-лын тарайды аяз. Бир ажымсыз, бу арсар болуб сюелген аскерчини эсlegenликге, аны къайгъысын этмеди, табынганын бёлмеди къарт.

Къарай туруб, тегерекде андан сора джан эслемей, Санин къартны бёлдю:

— Акка, элни адамлары къайдадыла?

Джууаб берирни аллы бла къарт, ёрге къобар дыгаласда, сол къолун джерге тиреб, андан да хазна болушлукъ табмай, къатында сюелген солдатха къарады.

— Болуш, балам, — деб, Санинни болушлугъу бла ёрге къобханында, къарыусуз, узун къолун узатыб: — Кетгендиле, — деб къошду. — Кечикдигиз, балам. Кечикдигиз. Къачалгъан — кетди, къалгъан да кюйдю, къырылды.

Андан сора джукъ айтмай, арбаны къатында саламгъа акъырын олтуруб, биягъы юч бармагъын джоппу джыйыб, мангылайына узатды къарт. Къартны сёзлери джюрегине къайгъы салгъан Санин, дуниясын унутханча, юйюне ашыкъды. Атасы жарашдыргъан кенг арбазны кёрюб, «элде адам къалмагъанды сора, нек чабыб келеме» дегенча, дженгил тохтаб, кенгден къарады...

Ол ашхы ингир, къазауат башланган кечени ингири, джангыдан къайтханча, эсине тюшдю. Костя, элни къарангы срамларында къатыны бла иги кесекни айланыб, юйге къайтханларында да, тешилиб джатханында да, джукъла-ялмай кёб турду.

Тамбланы сагъышын этиб да бошагъынчы къалкъыб башлагъанлыкъгъа, бирси юйден къатыны акъырын кириб, шыкъыртсыз тешилиб, къачан да джызылдаучу темир орундукъну таууи этдирмегенлей, къатына джатханын джукъу арасында ангылай тургъанлай, уяналмады: андан сора уа кёбмю озду, аз заманмы кетди, не зат эсе да кенгде дюнгордей туруб, юйню жарытханы бла ачылыб

тургъан терезени миялаларын джылтыратды. Кёкню кюкю-регенни, джашнагъанын ангыламагъаны бла юй башы къанджалгъа тийиб тебреген ауур джангурланы тюрлю-тюрлю ауазларын эшитди.

Бир-бири ызындан талай кере кючлю джашнагъан кёк, кёзню къаматырча джарыб, алгъындан да къарангы болгъаны бла, джангур бекден-бек джаууб тебреди. Алай а, башланнганыча дженгил джанлаб тебреген джангурну маллы тамчылары къатында джатыб тургъан къатынын къобардыла.

Эрини юсюне джууургъанны тартыб, терезени джабыб, орундукъну къатына келиб, дагъыда чыгъыб кетди. Бир кескден аны ариу ауазы эшитилди: «Джукъла, къызчыкъ. Джангурду. Къоркъма». «Уллу къыз, айыб тюлмюдю джангурдан къоркъама дерге. Къараб тур, къалай ариу эртден болса да». — «Аття джукълаймыды?», — «Хо». — «Эртденбладан бери кёрмей, тансыкъ болуб турама. Тенгизге элтирме деген эди.»—«Элтирикди. Энди джукъла».

Къатыны, биягъынлай шыкъыртсыз къатына келиб джатхандан сора, джумушакъ, джылы къолу бла эрини бурма чачын сылады. Ол кёзюуде бийлеген болур эди джукъу Костяны.

Ол кечени эсине тюшюре туруб, таукел атлай юйге кири Костя. Темир орундукъда джатыб тургъан къызын кёрдю...

Иги кесекни да сакълаб, Санинни сауун-шауун да билмегенлей, аскер бёлек, эл таба барыргъа къоркъуб, чегетге сишгиб кетди.

Джыл сайын къыш алмаладан толущу, энди уа къуу джер юйню къатында, ёмюрде джюрюмеген адетни этиб, къызын асыраб, джангы дуппурчукъну къатында, кеси кеси бла ушакъ эте олтурду Санин.

Ингир ала, тегереги джаудан толуб тура эсе да, эслеменлей, джерлениб тургъан автоматны да сыртына атыб, эки къолу бла тутуб тургъан суратдан кёз айырмай, чегет

таба энди Санип. Элни кыйырына джетерге, биягы кыарт, аны эслеб, кыарыусуз ауаз бла чаккырды.

— Балам, кыйта бар.

Алай а кыартха бурулуб да кыарамай, не эсе да мурулдай, арлаккыга кетиб, симсиреди. Санип, ёмюрде кёрмеген затын энди кёре тургъанча, суратха джангыдан кыараб, кызын ба этди.

— Кыайдады кызычкы?— деб шыбырдадыла эринле.— Кыайдады кызычкы?

Аны не айтханын эшитмеген кыарт, эринлерини кымылдагъанларын керюб, эки-юч сынган тиши болгъан ауузун ачыб, тиш этлерин чайнай, кыошду:

— Аллах джазыккысынсын!..

Бу уллу элге энди ие болгъан эки адам, — кыартлыкында кюнден кымылдагъан кыарт бла аскерчи — бир-бири-не сёз нёгер болалмадыла, джарыуларын джапыралмадыла, элни кыалай тюб болгъанына джангыз шагъат аскерчиге айталмады, кыолундагы сурат аны джангыз баласыны сураты болгъаныны, кызычкынына зорлук джетиб ёлгенини юсюнден тарыккыуун тизалмады аскерчи. Кетди, чаккырдаң иги ашкы тартыб, эсирген адамча атлай. Бозаны орнуна бушууну тогъугъанын а ким билсин? Чегет кыйырма аны шош сорууну эшитген ит бурун гоккала, «хапарсызбыз» дегенча, баш силкдиле.

— Кыайдады кызычкы?.. Кыайдады кызычкы?.. Кыайдады кызычкы?!

Кызычкыны юсюнден хапар айтыргы боллук бу кыатыш-кыура дунияда джангыз бир зат эди. Кыазауат.

Кыазауатны ачы оту абызыратхан талай адамны алтында, джашаудан арыгъан адамча, ауур атлай, эринчек эринлери бла чёбню чайнагъанын да тохтамагъанлай бара тургъан лейтенант, тохтаб, кыатында атлагъан кыарт аскерчиге бурулду:

— Фашистлени кыолуна тюшмей кыалкы эди Санип.

— Тюшмез. Эсли джашды.

— Энтда къайсы болса да аллына къараб бир къайтса, иги боллукъ эди.

— Эркинлик берсегиз, джолдаш лейтенант, мен къараб келир эдим, — деб, лейтенантха къарады сакъалы джетген старшина.

— Бар. Тенгингден айырылгъанлы, кесинг да мыдахса, Дакка, — дейди лейтенант. — Дженгил къара да къайт, не болду эсе да. Керексиз сермешиге кьошулма. Автоматны да ала бар.

— Джангыз автоматны?!

— Ал. Дженгил къайтыргъа кюреш.

* * *

Бу тау элден къазаутха бютеу элчи джашла бир кюн кетгенли омакъ кийиннгенин, кесин ёхтем джюрютгенин да унутхан Шолла, моторну бирча гюрюлдегенине юренчек болгъанды да, саламны юсюне атылыб тургъан эски кийимлеге олтургъанлай, джылы юйню ичинде дженгил огъуна къалкъыб къалыучанды. Арт кёзюуде элге кюн сайын деиенча келген къоркъуулу хапарлагъа сагъышлы болуб, къалкъыгъан да этмегенлей, кеси аллына мурулдай, тангны атдырды бюгече.

Элде чыракъ джандырыргъа деб къуру бир терезеси болгъан алаша, тар юйчюкню ишлеб, аны ичине къайдан эсе да узакъдан келтирилген моторну джарашдыргъанлай, Умар, Советге чакъырыб, алайгъа къарауул этгенди аны. Кече сайын былайда олтуруб, заманны бошуна ашыргъан Шолла, тюнене, ашыгъыш Советге кириб, Умаргъа тюбегенлей, ичин джашырмай тёкдю:

— Оллахий, Умар, бу темир кесекни сакълаб тургъаным болду. Бир башха зат табылмай эсе, аны да кьоюб, жанларыкъма.

— Олтур, Шолла. Кесинг да чамланыр къан алыбса, тейри. Не зат болду джюрегинги кыйнагъан? — Умар къартха къараб сагъышланды. «Къаллай бир кыйынлыкъ»

ны сынагъан эсе да, сынмады, бюгюлмеди бу къарт. Анычаланы фронтха алмагъанларын талай кере айтханма сор, энди уа не излейди менден? Ол мурдарланы бу тегерек-леге мыллык атханларын эшитиб, чыдамсыз болуб келе болурму?» — Енге, не айтырынг бар эди?

— Айтыб а не айтырыкъма, ашхы улан? Бу немчала джууукълашыб келедиле, деген хапар джюрюйдю. Керти алаймыды, огъесе бизними къозуйдула?

— Алайгъа ушайды биз билгенден, — деб мыдахсыныб джууаб этди Умар.

— Джылы джетген болуб киши къалмай кетди да урушха?

— Кетгендиле, Шолла.

— Да, сонгра бизни, къартыракъ къауумну, чыртда джукъгъа джарар мадарыбыз джокъмуду? Огъесе, бизни шкoк-ну сампалын тарталмазча къарыусузгъамы санайсыз? Не уа ол итлерчиле былайгъа келселе, сени ол моторунг элчиле не джарыкъ кегъюзюрюкдю? Эт, иги джаш, оноууунгу, Биз а, эки къолну хурджунлагъа уруб, былай этиб туралыкъ тюлбюз.

— Биз деб къыйсылагъа айтдынг, Шолла?

— Меничалагъа.

— Къоркъмагъыз, сенича тири къартлагъа да табылдыкды этер зат. Алай а хар ишни да бир заманы болады. Бир кесек тезейик. Ким биледи, колхознукъун, энчи малны да былайдан кёб турмай джанлатыргъа керек болуб къалса, кимни излеб айланлыкъбыз? Оноу этилгенди хар затха да. Бу эки кюнде уа элге айланыб, къолундан келиб, кеси разылыгъы бла ачха бераллыкъладан ачха джыяргъа керекбиз. Элни аты бла бир самолет, неда танка ишлетиб, къазауатха ашыргъаныбыз да уллу хайырды.

— Мен огъуна айланайым элге. Бойнумады, ол затха бир адам огъай десе. Тамбла эртденбла, хар ким юйде заманда, барайыкъ, огъайынг джокъ эсе.

— Барыргъа керекди, талай адамгъа да айтыб.

Ала бир-бири тилин ангылаб, айырылыргъа башла-

гъанлай, эшикни ачыб, Нафисат ашыгъыш кирди. Тюрсюню акъ учхун болуб, кеси да гузаба айтды:

— Умар, боллукъ эсе, мен атама бир барайым. Аууз къарабызны ачмагъанлай, ким биледи, не болады, не къа-
лады.

— Не болгъанды?

— Къыйынды. Бир-бирибизни харам этиб, талай джыл-
ны ётдюргенликге, не десенг да, атады. Мен кёргюнчю,
бир зат болгъан тёреси болса...

Аны не айтыргъа башлагъанын ангылаб, сёзюн да бо-
шатмай бёлдю Умар.

— Не ёз барды? Кёр да къайыт. Иш керти кёбдю буса-
гъада.

Нафисат, киргенича, ашыгъыш атлай, юйден чыкъгъан-
лай, Шолла да кетди. Андан сора ненча юйге барды, ненча
аламгъа тубеди эсе да, къуру Батрам болмаса, бары да
ачха джыяргъа уллу разы болдула. Батрам а, хыйла кёз-
лерин бир джанына буруб, бермейме деб да айтмагъанлай,
хиликке этгенча сёлешди:

— Энди, Шолла, бу уллу кърал бу гитче элчикден джы-
йылгъан ачхагъа къараб къалгъан эсе, немецни аллын
къалай тыярыкъды? Сени кёлунге къалай келеди?

— Да, Батрам, уллу кърал гитче элчикледен, сахар-
ладан къуралмагъанмыды? Не уа биз къралны адамлары
тюлбюзмю? Ғазы тюл эсенг, ачыкъ айт да къой.

Сёзню бир джанына бурдурургъа дыгалас эте, Бат-
рам, хуртта джаягъын къол аязы бла сылай, Шолланы туу-
ра къатына келиб, джумушакъ сёлеширге кюрешди:

— Энди, Шолла, биз да эл этген оноудан айырылыб
къаллыкъ тюлбюз, къолубуздан келген бла болушурбуз.
Алай а, не десенг да, сизничаладан бир тюз хапар билсек,
дегенлигибиз болмаса, — деб, къартха сымарлаб къара-
ды. — Енге неден джыясыз?

— Ол затха марда салынмагъанды, — деб Шолла,
ёмюрде ичи тутмагъан бу адамгъа келгенине сокъранды.
«Мындан алыннган ачхагъа ишленнген сауут кимге болу-

шурукъду? Андан къуру биз къалайыкъ. Халал джюрекден чыкъмагъан зат — тюз ишге ёмюрге да джараматгъанды». Ичинден ол сагъышланы этиб, дагъыда къошду: — Ашхы, заманым джокъду, барайым.

— Тохта, Шолла, иш бла келген эсенг, аны тындыра бар, — деб тыйды къартны Батрам. «Керейик, сиз аланы тыялсагъыз. Не уа ала былайлагъа келгенлей, ким не зат этиб айланганын билселе, анга къалай къараргъа болурла... Бермей къояргъа да табсызды... Кетмеге къоймай, аллын да нек тыйдым?» — Бусагъатда къолубуз да бир бек джукъа болгъанды да, оллахий, Шолла, сен айтханнга не сёз бар эди, разы эталсакъ. Кир ичгери, не бар эсе да, бир къарайым.

— Да, бар кесинг, бар, Батрам, — деб артха туракълады Шолла.

Батрам, асыры мурукку эте, эринчек атлай, юйге кйриб кетди. Терезеден джашыртын Шоллагъа къараб сагъышланды: «Энди, ёлюр туюю чыкъгъанында да, юйюне ёлю кирлик, элге джайылыб нек айланады?» Шолланы актырын атлай, ызына бурулуб да къараматгъанлай, арбаздан чыгыб кетиб тебегенин кёрюб къууанды. «Бар-бар. Чакъырыб келмегенме... Немецле былайгъа джеталмай къалсала уа... Майна, ол биягъы Батрам, элни оноууна къошулмай къалгъан эди деб, не унутурукъ, не къурутурукъ тюлдюле. Огъай, бир кесекни берирге керекди», — деген оноуда тохтаб, эрлай хурджунундан джашил ючтюменликни чыгъарыб, эшик аллына ашыкъды. Арлакъда кетиб баргъан Шолланы эслеб, ызындан кычырды:

— Шолла! Шолла!.. Не этиб баргъанлыгъынгды?

Къарт, ызына бурулуб да кюрешмегенлей, къолун силкиб, бирси орамгъа дженгил бурулуб, кёз туурадан ташайды.

Джарлылыкъ ёмюрлюкге нёгери болуб тургъан Шолла, не къыйынлыкъны кёрсе да, ёхтемлилигин тас этмей, революциягъа дери баш кечиндире, дыгалас эте туруб, арт кё-

зюуде хайт деб аякъ тирегенине кеси кьой, элчиле да хош-дула. Аны кьой, талай джыл болду, аны сёзю кьошулмай, аны кьоллары джетмей, сау колхозда бир оноу этилмейди, бир иш баджарылмайды.

Бу кьралны не абызырагъан кёзюуюнде да анычалагъа кьайгьыргъанын кеси юсюнде кёргенлей тургъан Шолла, ачха джыйыуну да кесинден башлагъанды. Кёб берирге мадары болмаса да, ахыр кюнюне деб кьысдырыб тургъан он тюменчигин чыртда экили болмагъанлай арагъа салгъанды. Сокьуранганы да джокьду, кьрал сау болсун ансы, анга кечинмеклик табыла барлыкьды.

Батрамны уа ким болгъанын билмеймиди ол! Бир заманлада кёччекликге чыкьгъандан суйгени болмагъан, чиби кьоллу Батрам ёмюрде да этмегенди элни, халкьны кьайгьысын. Ма, бусагъатда да, «кьаргъаны бир кёзю окьда, бир кёзю бокьда» дегенлей, таб ол фыргъауунланы дженгил джетерлерин ашыгъыш сакълай болур. Къачан да аллайла болмагъанмыдыла элни бетин джойгъанла? Къалай джетгенин да билмеди. Тюзю, элге айланыргъа акъылы бола тургъанлай, кеси да эслемегенлей келгенди былайгъа.

— Не иги болду келгенинг, Шолла! Сени чакьыртыргъа кимни джиберирге билмей тура эдим, — деб, саламлашыргъа да унутуб, Советге кирди Умар.

Тар фатарда олтуруб, сагъышлы болуб тургъан къартланы кёрюб, аланы бош джыйылмагъанларын ангылады ол. Столда, кьызыл джабыуну юсюнде, ариу джыйылыб тургъан ачхагъа къараб, киши да джукь айтхынчы, хурджунларын кьотарыб башлады.

Иги кесек ачханы столгъа салыб, шиндикге олтурду.

— Джыйгъаным буду, — деди. — Санамагъанма.

— Кимледен алгъанынгы джазмадынгмы?

— Огъай. «Энди аны кьайтарыллыгъы керек тюлдю, джазыб да неге айланасыз?» — дегенлеринде, тюзге санаб кьойдум.

— Тюз этгенсе. Бююн огъуна джыйылгъан ачханы ке-

рекли джерине табдырыбыз, — деди Умар. — Ёнге башха ишге джыйылганбыз. Кёресиз, элде джаш кьалмагъанды. Не этсегиз да, сиз болушмасагъыз, мадар джокъду.

— Анга не сёз барды, — деди кьачан да тёзюмсюзге тартхан Бийболат. — Къарыудан келгенни аярыкъ боллукъ тюлдю ичибизде. Чырт да экили болмагъанлай, айтырынгы айт.

— Бюгюн билдиргенлерине кере, немецле джууукълашыб келедиле. Ала джетгинчи, кьоратылыргъа кереклини барын да элден чыгъарыргъа керекбиз. Ол бири. Экинчиси, мюрзеу болуб бир зат кьоймай, фронтха ашыралгъаныбызны ары джибериб, кьалгъаны болса да, элде чачыб, джашырырча этерге керекбиз. Ким биледи, элге келген тёрелери болса, бизден не гитче да болушлукъ болмазгъа керекди алагъа. Аланы барына да оноу керекди.

Умар сёзюн бошагъандан сора да, талай заманны тынгыладыла кьартла. Ала, джашауну кёб билген, сынагъан, зауукъдан эсе, ачууну кёб кёрген огъурлу кьартла, былай уллу ишде ашыкъ-бушукъ этерге джарамазлыгъын ангылайдыла. Майна, кьош къашларын да туюуб, аякъ тюбюне къараб, аны ючюн тынгылайды Таугерий. Узунмыйыкъ, кьатангы кьарт, ингичке узун бурнун да салындырыб, тынгылагъанлыкъгъа, не кыйын джумуш айтылса да, ажимсыз толтурлукъду. Не уа былай къарагъаннга сууджиликча кёрюнген Джернес, керек джерде, бирсилеге кёл эте, чамны, накъырдыны да тохтатмай, къара мыйыкъларын ёрге къайырыб, не бек кыйналса да, кишиге билдирмезге кюреше, борчун ажимсыз баджарлыкъ тюлмюдю! Зулкъарнайгъа да кёз джетдириб, айтайыммы-къалайыммы дегенча эте туруб, кьошуучанды: — Бичен джюклеб, ызларына къайтыргъа башлаб, къарасала, аркъау джокъ. Ёгюз арбалары болса, не кьолайсыз джолда да, акъырын сюркеле, юлдерине джыйыллыкъ болур эдиле, ат арба бла бичен келтирген а, кеси да кьурукъсуз болса, билесиз элге джыйылмазлыгъын. Не этерик эдиле, алайда экиси да

гъыр-мыр эте башлайдыла. Идрис, сиз таныгъан ол гитче токъ адамчыкъ, ачыуу бурнуна джыйылыб, «Энди къурукъ орнуна сени салайыкъ», — дейди. Махсют ол затны ёлюб къалса да унаймы эди: «Сени атангы джаны ючюн! — деб, дорданын тургъузады. Ол алаймы айтады да, Идрис: «Кесинги атангы джаны ючюн, мени атам бла ойнамасанг!» — деб, Махсютню къатына келиб, багъылгъан къочхарча, сюследи: «Туура белингден уруб, эки этиб къояйыммы!» «Сени адамгъа санаб тургъан, сенден да мен тели!» — деб, Махсют да ёшюн уруш эте башлайды. Айтханыча, Идрис, не къарыуун да аямай, башы бла Махсютну къарны сюремге ургъанлай, ол, эки бююлюб, огъары джаны бла Идрисни юсюнден басады. Экиси да алай этиб, бир-бирине къарышыб тургъанлай, адамла кёрюб айырадыла.

Къартла ышарадыла, Зулкъарнайгъа къарайдыла, алай а ол, хапарны асыры огъурамаса да, сёзге къошулургъа хош болмагъанын танытады. Шолла уа, кеси да гитче адамчыкъ, аны асыры сабырлыгъын биледи да, не этиб ачыуландырыргъа билмей, Джернесден болушлукъ излейди. Ол а кесинми сакълатырыкъды.

— Сора, Шолла, Идрис ол тынч Махсютну ачыуландырыб, туйюше башлаб, эки этиб къояргъа аз къалгъанды, не?

— Эки этиб да къоярыкъ болгъанды, адамла келиб къалмасала. Айыб этмегиз, ёнге, майна, Зулкъарнайча бирни хорлагъанны улуу сыйгъамы санайсыз?

— Ол кюн, алай болса да, къайсы хорлагъанды?

— Алан, тынгыламай кёреме хапаргъа, — деб кёлкъалды болгъанча этеди Джернес. — Айтдым да, Идрис аны бели сюремден башы бла уруб, добар къолчукълары бла къадалады, ол а, Махсютге айтама, не этерик эди, эки бюклениб, бир джартысы бла аны юсюнден басады. Адамла келиб къалмасала, алай бууушуб, бюгюннге дери да турлукъ болур эдиле.

— Оздунг, Джернес, — деученди тёзюмю бошала баш-

лагъан Зулкъарнай. — Хаман да бир хапарны джаншаб тургъанны къойсанг.

Къартла биледиле, Зулкъарнай, «джаншаб» дей башлагъан эсе, огъары аягына мине башлагъанды. Аны Джернес да ангылайды.

— Нек къыйналдың, Зулкъарнай, — деученди ол. — Энди сен болгъан джерде хапар айтыргъа да джарамай эсе, къойдукъ. Бош къыйналаса. Къайналыб, кимге не этериксе? Чыртда къыйналма.

— Не къыйналгъан болду бу! — деб ауазны кѣлтюртеди Зулкъарнай.

— Энтди, Шолла сеннге къыйналма дегенликге, сен нек джаныб башлайса? Этме алай, юйюнге хычынла джауарыкъ. Къыйналма керексиз затха, — деб, мыйыкъ тюбюнден ышара, сѣзге къошулады Джернес.

— Да сизге не болуб къалды? Қим айтды мени къыйналгъанымы? Не уа мангылайымдамы джазылды? — деб ачыуланады Зулкъарнай.

— Огъай, Зулкъарнай, майна, кѣзлерингде джазылгъанды, — дейди Шолла.

— Оза башладынг кѣреме сен, — деб Шоллагъа хыны къарайды Зулкъарнай. — Къабынгдан чыкъмасанг игиди.

Сѣзню андан тереннге джибермеучю къартла, бусагъатда накъырданы, чамны да унутуб, оноу этерге джыйылгъандыла.

— Бюгюн райондан айтдыргъандыла малны, мюрзеуню да къалайлагъа къоратырыбызны. Тамбладан чырт да кечикмезге керекбиз, — дейди Умар. — Малланы Джалан къолдан ѳтдюрюб, дорбунла тѣгерегине джыяргъа керекбиз.

— Мен сюрейим, — дейди Зулкъарнай. — Алайларын иги билеме.

— Мен да аны биргесине болайым, — дейди Шолла. Къартла оноу этедиле. Ашхы оноу.

Къазауатны ёртени, джыйыла барыб, уллу шахарны къа-
тында тохтагъанлыкъгъа, бу шошлукъда джашагъан джер-
ге къайгъыны, бушууну, ёлюмню келтиргенин бёлмегенди.
Шахарны ахыр солугъа дери къоруулагъан аскер бёлек-
ле чырт да артха турлукъ болмаз эдиле, буйрукъ кел-
месе.

Къазауат узун сёзню сыймейди. Кёбле буйрукъну асы-
ры джаратмасала да, командирни буйругъу, барысы да кет-
генден сора, Темботну тыйды.

— Билеме, сени батальонунда рота чакълы да къал-
магъанды. Бир сутканы джауну аллын тыйыб турургъа ке-
рексиз. Ангыладынгмы, джолдаш подполковник?

— Ёлсек да, буйрукъну толтурурубоз.

— Ёлмегенлей.

- Къарт генерал, аскердеча этмей, Темботну къатына
келиб, имбашына къолун салыб тынгылады. Огъай, бы-
лайда экиси да ангыламагъан хазна зат джокъ эди. Мыл-
лык атыб алгъа уруб келген фашист аскерле ызларындан
джетгинчи, ыхтырылгъан аскерле кетиб, джангы джерде
бетджанла къуаргъа керекдиле. Фашистлени джангыз
батальон бла къалай тыйгъын? Алай эсе, былайда къалгъ-
анла бары да, ачы сермешиуде...

— Тембот, бек къыйынды сизге салынган борч. Джан-
ларгъа керек болса, иги джанымча, чегет таба барыгъыз.
Немецле чегетге сингерге асыры базмаучандыла.

— Ашхы, джолдаш генерал.

— Энди бар. Ашхы джолгъа!

Тембот, картусун къаблаб, кетерге тебрегенлей, къарт
генерал тохтатыб, къаты къучакълады.

— Ким биледи, энди тубемесек а...

Ызына къайтханлай, Тембот, эм алгъы бурун, батальон
къоруулагъан джерге айланыб, командирлени джыйыб,

кысха буйрукъ берди. Анга кёре, батальон алгындан эсе иги кесекге созулуб, кёруулауну фронтун кенгертирге керек эди.

Ингир ала, кюнню кызыл тогъайы батаргъа джууукълашыб, ахыргъы таякълары бла шахарны арасында мазаллы клисаны башын кызыл боягъан кёзюуде, тёрт джанындан да бирден келген тауушдан, чарсдан, атылгъандан кьоркьуб, къайры эсе да бугъунган къанатлыла, «бу шошлукъ къайдан аджашыб келди бери?» дегенча, юйлени башларына, темир чыбыкълагъа кьонуб, алгынча, адетдеча, кеслерини джырлары бла шахаргъа белляу айтыб башларгъа, кёк кюкюреди. Кьоркьгъандан къайры къачаргъа билмей, къанатларын къагъа тургъан къанатлыла олсагъатлай учуб тебретиле. Сызгъыра-келиб, джерге джетгенлей атылгъан снарядадан хата джетди болур да, эки къанатын да бирден къагъыб, учаргъа башлагъан кёгюрчюнню бир къанаты салынды. Андан айырылгъан талай тюк, джерге тюшмей, бурула-бурула «ерге чыгъыб, джолну бир джанында юнню башына тюшдюле. Снаряд чанчакълагъан джерге джыгъылыргъа излемей, эки аягъы бла темир чыбыкъгъа кьадалыб, баш энишге салынды кёгюрчюн.

Талай сагъатны андан алда аскерле тургъан джерлени мараб, окъну, тобну да джаудурады джау. Ёшюн уруш этиб, джаяу аскерни джиберирге кьоркьгъандан, киши болмагъан джерни джандырады кьадалыб. Чыртда кымылдамай ичлеринде сау адам джокъду деб кьоярса, джатады батальон. Атыб да къайры атарыкъды? Алларында джаны сау бир немец кёрюнмейди. Тоб атыб сериюн болгъанлай, темир бёрклени тюбюнде бетлерин, башларын да джашыра, кёзююлю сермешиуге хазырланлыкъдыла ала.

Снаряд тийгенден сора болгъан чунгурну бир кыйырында таяныб турады Тембот. Тёгерекге къарай келиб, эски телефон аппаратда тыяды къарамын. Энди аны бла киши излерик тюлдю Темботну, киши айтырыкъ тюлдю кысха буйрукъну: «Тёзюгюз бир кесекни! Болушлукъ боллукъ

тюлдю. Джибермегиз джауну!» Былайдан кысха джанларгъа керек болса, бу да заманны алмасын деген оюм келиб, атылгъаннга да къарамай, аппаратны темир чыбыгъын чырмаб, хазыр этди Тембот. Ол да аны бошаргъа, башха аппаратха чакъырдыла. Ротаны командири болумну кысха айтды:

— Узакъда танкала кёрюндюле. Сермешюге хазырбыз.

— Капитан, игиди. Гранаталарыгъыз эркиндиле. Бир атламы ызыгъызгъа атласагъыз, эшитмедим деме. — Арт сёзлени бош айтханына сокъранды болур да, Тембот джумушакъ ауаз бла къошду: — Не этеринги, капитан, кесинг да иги билесе. Бизни тамам ышаныб къойгъандыла.

Тембот, аны бла сёлешиб да бошагъынчы, танкаланы эсledi. Къызыу келген танкала тобладан атханларын тохтатмадыла. Роталаны, взводланы, батареяларыны командирине телефон бла буйрукъ берди Тембот:

— Фашистле бизни аскерлени джанламагъанларын билмейдиле. Ол себебден, танкала тамам джууукъ келгинчи, атмагъыз. Джууукъ келселе, мараргъа, бир джанларындан уруб джандырыргъа да таб боллукъду. Ашыгъыб кесигизни кёргюзмегиз.

Танкала джууукълашыб келгенликге, артиллерия атханын тохтатмады.

Ол кёзюуде, бир къанатын къагъа, учалгъан да эталмай тургъан кёгюрчюнню къатына, тегерекни от кючдегенине да къарамай, джерден чыкыгъанча, къарт кёгюрчюн учуб джетди. Ары-бери уча, къанаты бла баласыны башын сылады. Ой, къудрет! Бу суймеклик кюч бермеген джан болмаз! Тоб атылгъандан къарт кёгюрчюнню не зат мурулдагъаны эшитилмегенликге, аны не этерге излегенин ангылаб, эки аягъын да темир чыбыкыладан бирден айыргъаны бла, къанатларын къагъаргъа кюрешгенликге, чунгургъа джыгъылыб, исси темир кесекге тийди кёгюрчюн. Олсатгъатдан аны къатына къарт кёгюрчюн да джыгъылды. Бир адам эслемеди аланы.

Артиллерияны атханыны тохтагъаны бла бирге, Тем-
ботну кесгин ауазы эштилди:

— Хазыр болугъуз! Энди бизни заман да джетди.

Биринчи гранатала учханлары бла, биринчи танкланы
джаннганлары бла башланды джаханим. Къараб-къара-
гъынчы, джерден башларын кёлтюрмей тургъан аскерчиле,
кишини да эслемей, ёхтем келген джаугъа къолларында
болгъан не тюрлю сауутдан да бирге отну къуйдула. Тёге-
рек къычырды, сызгырды, шыбырдады, гюрюлдеди. Дуни-
яда джашау, насыб, къууанч, ёлюм, рахатлыкъ, шошлукъ,
суймеклик не болгъанын унутхан адамла къуру бир затны
биледиле: не джау, не сен. Не ёлюм, не къалыу. Экеуленни
бири ёлюрге керекди, ёле эсе уа, не къадар кёбню къырыб
ёлюрге джуртуна ант этгенди. Бусагъатда, къаты серме-
шиуде, тамбла да кюн тиерин унутхан адамлагъа, «къаза-
уат тохтады, юйюгюзге барыгъыз» десенг, къайда джаша-
гъанларын эслерине тюшюралмай да турлукъ болур эдиле
иги кесек заманны.

Сермешну тамам къызыугъа кирген заманда, ёртен джа-
гъыб, дуния джарыкъны андан чыкыгъан тютюн бла джа-
баргъа излеген бу адамланы тилеклерин кёрюрге суйме-
генча, ахыр кере сейир табигъатха кёз къысыб, ташайды
кюнню къызыл тогъайы. Кюн а къайдан билсин мурдар-
лыкъдан артларына турмагъан фашистле кегюрчюн уяла-
ны бютеу дуниядан къурутургъа излегенлерин!

* * *

Джаз ала, дунияны джашил джашнагъанына къууана
керпесленнген чегет талада палпучла ойнагъан заманда,
аланы сейир оюнларын ёмюрде кёрмеген адамгъа ол да бек
тамашады. Дунияда къазауат, от, джалын да болмагъанча,
эм ариу таланы сайлаб, бир-бирине мурулдай, къанатлары
бла нёгерлерин ийнакълайдыла ала. Бир аягъы, бир къа-
наты бла да джерни тырнай, тауукъну къатында ёхтем ай-
ланнган гугурукъуча этмейди палпуч. Хар тютюн ёрге къо-
барыб, уллу кёрюнюрге излегенча, суйген нёгерине джити

къараб, бойну бла аны бойнун сылайды палпуч. Аланы къангкътылдагъанлары да эски джырланы эжиуюча эшитиледи.

Дакка, Минги тауну этегине кысылыб тургъан элинде огъай эсенг, мал тегерегинде айлана, ол чегетледе, ауушлада кирмеген джери къалмагъанлыкъгъа, палпучланы бир да эслемегенди. Бусагъатда ол излей айланган тенги Санин айтхандан, палпучла, джаз кёзюуде терекледен тюшюб, бир-бирин ийнакълай, суюмеклик бла джыргъа бирден берилген заманда чыртда джукъну эсмейдиле, эштирге да суюмейдиле. Уучула да аланы ол заманда къагъыучандыла.

Санинни излей эл таба бара тургъан Дакка, бу тамашалыкъны кёргенинде, былайгъа не ючюн келгенин уутханча бола келиб, тенглери ач болгъанларын, ма сау эки юн бла бир кечени джукъ ашамагъанларын эсине тюшюруб, палпучланы атаргъа деб, автоматны къолуна алды. Бир-бирин ийнакълай тургъан къанатлыланы да джазыкъсына къабар затлары болмагъанына да сагъышлана, кёкенни джанына таяныб, «была семизирекле кёрюнелле» деген эки-юч палпучну ышанга тутду. Ол да сампалны басайым деб тебрегеллей, сол джанындан автомат атылгъан таууш эшитилди. Олсагъатлай, таиг аласында бир-бирин джокълай юрген итлеца, аллы сюремде да атылыб башлады. «Была да менича бирле болурла, кимле эселе да» деген акъыл бла, ёлген палпучну излей, талагъа къарагъан Дакка, аланы бирин да кёрмеди: сау да джокъ, ёлген да джокъ. Автоматладан атылгъан таууш кючлюден кючлю эшитилиб, джууукъдан джууукъгъа келиб башлады. Ёрге къобмагъанлай, ызына сюркелиб, тобукъларына сюеле, тегерегине къарады Дакка.

Атадыла эки джанындан да. Атадыла. Кючню тенг болмагъанын ангылагъан Дакка, бу сейир шошлукъну чачхан сермешу кёзю джумуб ачхынчы башланганлыкъгына, созулургъа боллугъун билгенди. Эм алгъа отну ачхан джангыз автомат болгъаны себебли, аны иеси таб, къоркъ-

уусуз джерни сайлагъанына да экилик джокъду. «Огъай, ол фашист болургъа амалы джокъду. Джангыз немец ёмюрде да кирлик тюлдю чегетге. Алай эсе...»

Ол оюм келген Дакка, андан сора сагъыш эте да айланмай, дженгил огъуна онг джанына джанлаб башлады. Эрлай ата тургъанланы бирси джанларындан джууукълашыб, ала джукъ сезгинчи, болушлукъ берирге оноу этди.

Къатында киши джокъ. Башында, мийик кёкден кюн къарайды. Кюн талгъырды. Тютюн бояу ичирилгенча. Таб къарагъа тартханча кёрюнеди. Къара кийген кюн...

Къаралдым тютюн аллын джабханданмыды да, таякълары джерге тюз тиймей, сёдегей тюшедиле. -

Дакка, кюннге къой эсенг, аякъ тюблерине да къарамайды. Заманы джокъду. Кюнню уа барды заманы. Ингирге дери. Ингирде, тамам бишген помидорча, кесин кукаландыра, бу къуджур дуниягъа къаш-баш тые джанларыкъды.

Аякъ тюбюнде къуу бутакъ сынганлай, бютеу дунияны кесиме бурубму къойдум дегенча, орнундан къымылдамай тохтады Дакка. Ол къуу бутакъ болмаса, ким биледи, къаллай бир барлыкъ эди энтда. Насыбына, басды, сындырды. Аны къайгъылы болмай, табхырны джанында бугъунуб ата тургъан фашистни эследи. Арлакъгъа сюркелиб, мазалы къарт гырын эмен терекни джанына джатыб, ата тургъанланы ышаннга тутарны аллы бла къайсыладан башларын сайлады.

Туура ол кёзюучюкде джангыз автоматны ёхтем тауушу тохтады. Бир кесекге биягъы шошлукъ тегерекни бийледи. «Къобайыкъмы, алкъын эртдемиди?» деген оюмгъа сингиб, бир-бирине не эсе да айта башладыла фашистле. Энди андан бошагъанбыз деб кёллерине келген болур эди да, сескекли бола, ючеулен ёрге къобханлай, белгисиз автоматчы дагъыда окъма дегенни къуйду. Атханны кёрмеди эсе да, экеулен джыгъылгъандан сора къымылдар къарыу табмагъанларын эследи Дакка. Мындан ары мычымай ачы от ачды. Къараб-къарагъынчы къырылыб башлагъан фашистле, къайдан атылгъанын да билмей, къачар

къайгыгъа кирдиле. Бири, тамада болур эди, къолун силке, не эсе да айтханлай, экеуленден къалгъанла джанлаб башладыла. Фашистле аны таба тебрегенлерин кёрюб, атаханын тохтатыб, эки гранатны аллына салды Дакка. Бююннге дери кеси аллына ёмюрде сёлешмеген Дакка шыбырдады:

— Келигиз. Тамам тюз келесиз. Келигиз!

Немецле, бютеу да онеки-онюч фашист, ызларына къарай, терек орталада бугъуна, Дакка къазауатны аллы бла элде орнатхан терек бачханы узунлугъу чакълы бирге джуукълашханлай автоматны алыб, атыб башлады.

Былайгъа дери талай кърал бла къазауат этиб, адамланы къырыргъа юреннгенден сора сагъышлары болмай айланган фашистле, дженгил огъуна бауурларын джерге басдыла. Аланы ичинде ёлгенни, сауну айыраллыкъ тюлсе. Нек десенг, ашыгыш баргъан солдатны аллындан окъ тийсе, баууруна джыгъылады, джарасыз аугъан да буууруна джыгъылады. Артындан тийген окъ адамны сыртына аударургъа ёч болады. Бусагъатда да бауурланнгандыла ала. Къымылдаб а бир кёрчюн! Эм алгъа къымылдагъаны окъ эм алгъа табарыкъды. Алай а бауурланыб, ёлюмню сакълаб тургъан андан да къоркъуулуду.

Туура бусагъатда ангылагъандыла немецле гранаталаны къайдан атылгъанларын. Алай а кеч ангыладыла. Кёкен тюбюнде бугъунуб тургъан белгисиз солдат джанлаб баргъанла таба кёчюрдю автоматдан чыкыгъан отну. Эки джанларындан да къоркъуу тюшюб, сау къалгъан бешеулен, сауутларын атыб, къолларын кёлтюре, акъырын ёрге къобуб башладыла. Ким биледи, энтда не болады дегенча, Дакка, терек джанындан чыкъмагъанлай, «берлакъгъа келигиз» дерге излеб, къол булгъады. Ол белгини эслеген немецле, джесирге тюшгенлерине экили болмай, алларына таукел атлаб башладыла.

Сауутсуз адамладан къоркъмагъанлыкъгъа, арлакъда ата тургъан аскерчини былайгъа дженгил келлигин излеб,

дагыда кьол булгъады Дакка. Олсагъатлай, кёкенлени, тереклени джанларына бугъуна, ташая да дагыда кёрюне, джууукълашыб башлады аскерчи. Не сейир эсе да, кишини атмагъанын кёре тургъанлай, бугъунуб, терек джанладан чыкмагъанлай тохтады.

Кьолларын кёлтюрюб Дакка таба келген фашистлени бири, артха туракълаб, герохун кьойну сюремге джашырды. Автоматны сампалындан басаргъа хазыр тургъанлыкъгъа, джесирлени кёллери бла бойсунганча кёрген Дакка, алгъа атлаб, немецлеге тохтагъыз дегенча, кьолун силкди. Олсагъатлай автомат таууш эшитилгени бла, чалкы джетген ханслача кьуюлдула немецле. Алай а бары да джыгъылгъанлыкъгъа, тохтамады автомат. Андан чыкгъан окъла аууб тургъанланы кьатында джерге тийиб буюлатдыла. Дакканы «атма» деген тауушу окъланы сызгьыргъан тауушларында джутулду.

Автоматны имбашына тагъыб, терек артындан чыкгъан Санинни кёрюб, чамлана башлады Дакка:

— Не этгенлигинди? Тохта дей тургъанлайыма, нек атдың? Кесинг да, къайда айланаса?

Дакканы кёргенинде, аны кьатына келиб, джукъ да айтмагъанлай, джаралы фашистле таба тебреди Санин.

— Костя, тохта алай. Былай кьуджурла нек этесе?

Тынгыламады Санин аны айтханына, эртденден ингирге дери чалкы чалыб, тамам арыгъандан эки аягъын кючден ала баргъан чалкычыча, акъырын атлай, бусагъатда джан бере тургъан фашистлени бирини кьатына барыб олтурду. Джаралы кьалгъан болуб, энтда атмасын деген кьоркьууну да унутуб, не эсе да тюрлениб тургъан тенгини кьатына барды Дакка.

— Не болгъанды сеннге, Костя? Нек кьырдың бу адамланы?

Андан джууаб да алгъынчы, фашистлени бирини кьатында, кьолундан туура олсагъатда тюшген болур эди, герохну кёрюб:

— Ай, итден туугъан ит! — деди Дакка. — Кёремисе аны, джангыз болгъанымы билиб, къагъаргъа хазырлана тургъанды. Эшта, была тюзеллик адамла тюлдюле.

— Къайдады кызычкы?

Саннини сорууун эшитиб, не кызычкыны излейди былайда деб, кеси аллына сейирсине, тенгине бурулгъаны бла аны къолунда суратны эследи.

— Къайдады кызычкы?

— Костя, ангыламайма не айтханынгы. Тур кесинг да, кете барайыкъ. Автоматланы, окъ табылгъанны да алыргъа керекди. Тур!..

Джерден къарамын айырмай олтургъан Санин, бир кесекге башын келтюрюб, шашхынлы къарамын Даккагъа бурду. Кёзледе не сагъыш, не къайгырыу, не бушуу джокъ эди. Тенгини халын ангылагъан Дакка, заманны бошуна ашырмай, атылыб тургъан автоматланы, патронланы джыйыб башлады. Суратдан къарамын айырыб, Санин, не затны эсе да тас этгенча, тегерекке къарай туруб, дженгил огъуна ёрге къобханы бла быргъысы тюгел суууб бошамагъан автоматдан атханы тенг болду. Башхаладан арлакъгъа сюркелген джаралы немецни ахыр кере къалтырагъанын кёрдю Дакка. Джукъ айтмады.

Бир затдан къуру къалыб кетеме дегенча, Санин, Дакканы къатына ашыгъыш келиб, ач сабий гюттюге къолун узатханча, мазаллы къол аязын узатыб, тиледи.

— Мен да джыйым?

Озгъан юч-тёрт сагъатха тюрленгенди Санинни тюрсюню. Мыдах къой кёзлери ауур, сары къашларыны тюбюнде ары-бери дженгил чабадыла. Кесек заманга азгъанмы этди да, бурну уллуракъ кёрюнгенди. Ауузуну эки джаны бла созулгъан терен джыйрыкъла ариу кыйылгъан эринлерини эки джаны бла сакъал тюбюне дери созулуб, ышаргъан не зат болгъанын унутхан бетни алгъындан да мыдах кёргюзедиле. Джайгъы терекни къалын чапракъларыны арасы бла ётюб, олсагъатлай тас болгъан кюн таякълача, аны кёзлери, бир кесекге сейир джарыб, суу бюркюлген

кѣсеулеча, джукъланадыла. Бусагъатда да джаннганлары
бла джукъланганлары тенг болду.

Не кюрешиб айтханын ангылаталмагъан Дакка, чырт
да мадарын тауусуб, къюуб да кеталмай, айтыб да бирге-
сине тебреталмай, кетген кибик барыб, дженгил огъуна
ызына бурулуб:

— Лейтенантха джетгенлей, сен аскерден къачханса
дерикме, — деб, дагъыда кетиб башлады.

Ызындан чабыб джетген Костя, ачылгъан кѣзюучюгю-
мю болду да, аны джюрегин кючлеб тургъан бушууну айт-
ды:

— Артыкълыкъ этиб, ёлтюрюб кетгендиле...

* * *

Чегетни теренине сингнгенден сора, былайда къоркъу-
улу болмаз деген джерни сайлаб, биргесине сау, джаралы
да элли чакълы адам бла, тохтагъанды Тембот. Ахыр сер-
мешинде, немецлени сау эки кюнню алларын тыйыб, кече
бла джанларгъа буйрукъ бергенден сора къуру биргесин-
дегиле табылгъандыла. Къалгъанла уа джан бергендиле,
шахарны душмандан сакълай. Андан бери да ётдю ыйыкъ-
дан аслам. Ал кюнледе къолайсыз болумгъа тюшген, къай-
дан шхуур табаргъа билмей абызыраб тургъан партизан-
ла энди иги амал табхандыла. Фашистле, асламысына жан-
дармла бла полицейле, джетген джерлеринде зор-джол бол-
са да элчиледен бютеу табхан затларын аладыла, сыйыра-
дыла. «Огъай» дегенни къагъадыла, «хо» дегенни бюсю-
реусюз этедиле. Аланы къолларындан ёлюрге излемегенле
да, не этерикдиле, эски, чечме шоккланы алыб, чегетге чы-
гъадыла, бир-бирине тюбей, ууакъ къауумла къурайдыла.
Арт эки-юч кюнню ичинде аллай къауумладан иги кесек
адам къошулгъанды Темботну отрядына. Алкъын азыкъ-
ны, сауут-сабаны эркин табылмагъаны къайгъылы этеди.

Аланы партизанла джаудан алыргъа керекдиле, алыб да башлагъандыла.

Отряд былайда тохтагъанлай, арыгъан аскерчиле бир кесек солугъандан сора, эм алгъа джер юйчюкле къазаргъа буйрукъ бергенди Тембот. Экинчи буйругъу бла командир бютеу отрядны югге бёлгенди: биринчиси, чабыу-улла бардырлыкъ бёлум. Анга эм ётгюрле, эм сынамлыла сайланнгандыла. Алай а, тахсачы бёлекге айырылгъанла, кеслерин джигитлеге санаб, башхалагъа ат башындан къараргъа излегенча кёрюнедиле.

— Биз болмасакъ, къалай джашарыкъ эдигиз? — деб ышарады алаша токъ солдат. Ол, азыкъ бла баджарыучу бёлекден болгъанын билдирирге излегенча, таза гимнастеркасын тюзетиб, дагъыда къошады: — Қъарнынг кыса башласа, фрицден къачыб, меннге келликсе.

— Ой, сени юйюнге хычыла джаусунла! Энди мени къайгъымды сени башынгы къайнатыб тургъан, не? Чырт да къайгъырма. Кесиме джетер чакълыны мен фрицден къайдан да алырма!

Экисини ушагъына тынгылай, сёз джетдиредиле солдатла. Аланы кёбюсю аны жанлы болгъанча эслеген тахсачы Петр ёхтемлениб къошады:

— Сен бусагъатда бош болурса дейме?

Сёзню къалайгъа барлыгъын сезмеген токъ солдатны бети джарыйды.

— Сен да юсюнге асыры кёб иш къаланнганча кёрюнмейсе.

— Огъай, аны кьой да, бош эсенг, айтырым барды.

— Бошма.

— Сора, кел, мен сеннге шкокну сампалы къалайда болгъанын кёргюзейим.

Тынгылаб тургъанла харх боладыла. Солдат, не айтыргъа да билмей, акъырын мурулдайды:

— Сен юретир керекли тюлме.

— Юретейим деб асыры кыызгъан джерим да джокъ-

ду, — деб, бетин да, джюреги кыйналганча, мыдах этеди солдат. — Сени юретген чакълы бирге, талай фрицден бошаб кыйтсам а? Сен а башхагъа джалына айланырса. Джалымасанг а, не боллугъун кесинг билесе... — деб создады Петр.

— Сора не боллукъду да?

— Да, фрицле чабсала, сен мылтыгъынгы сампалын табхынчы, ала юсюнге сюелиб, «Иги джаш, мени уругъа излей эсенг, былайдан басарыкъса» деб юрете турлукъдула. Ол начасланы аллай кыйлыкълары барды.

Биягъыла харх боладыла. Асыры бек кюлгенден, токъ шапа, бир кюлу бла быдырындан тутуб, бирсиси бла да кезлерин сюртеди. Тамам джунчугъан азыкчы, не айтыргъа билмей, кюнорталыкъгъа заман джетди деген сылтау бла, алайдан джанлайды.

Ол кезюуде джер юде кеси джангыз олтуруб, джан сюегини къаты сюремдеги джараны байлаб, мангылайына ургъан сууукъ терни сюртдю Тембот. Элни, Нафисатны, Исаны да эсине тюшюрген командир, былайдан ары письмо бармазлыгъын да унутуб, элге къагъыт джазар муратда, хурджунларын къармады. Хурджунундан чыкъгъан письмогъа, бу кыйдан къалгъанды дегенча, къарай туруб, олсагъатлай эсине тюшюрдю. Анда, шахарны къоруулагъан заманда алгъан письмосун ол кезюуде окъургъа мадар табмай, артда унутуб кыйгъанды. Конвертни тѣзюмсюз кюлла бла дженгил джыртыб, письмону чыгъарды Тембот.

«...Сен келиб кетгенли, наным, джылдан озду. Кыйгъырама, кыйналама, кечелени джукъусуз ашырама. Кыйдаса, не эте тураса? Сеннге къоркъгъандан, ызынгдан барырча болгъанма.

Ма, талай ай болду бушуу элде къонакъбайлыкъ табханлы. Кѣблеге къара къагъытла келгендиле. Эсингдемиди къарт Къудрет? Кѣб болмай ауушханды хариб. Джюреги джарылыб ѳлгенди дейдиле. Андан сора кѣб турмай джашы Даулет партизанлагъа чыгъыб кетген эди да, мындан алда ѳлген хапары келгенди.

Джашчыкъ Джашау бла бир кюн кетген эди. Мындан алда Нузула письмо алгъанды. «Экибиз да Белоруссиядабыз» деб джазады. Бу худжула, фашистле, ол тегерекледиле деген хапар чыгъады. Сени не хапарынг барды?

Бусагъатда бизни хатабыз джокъду. Дыгалас эте айланабыз. Эсингде эсе да, Ибрахимни джашы Халис, аны, асхакъса деб, аскерге алмай къойгъан эдиле, энди ол колхозну башчысыды. Тюнене барыбызны да джыйыб, мадары болгъан джылы кийимле этсин, ачха берир мадары болгъан да берсин, деген эдиле. Тиширыула сизге деб джылы кийимле этиб кюрешибиз. Юйде болгъан ачха кесекни бергенме. Бизге айтханларына кёре, «Къызыл Къарачай» деген самолетла ишлерикдиле. Кертти кёб зат джыйылгъанды. Юйюбюзден чыгъарыкъ эсек да, ол мурдарланы дженгил артлары бир болгъа эди. Алайды бизни джашауубуз.

Немецле бизни джерлеге джууукълашхандыла. Ала келгенлери тёреси болса, къалай этерге да билмей турама. Аскерде сенича адамлары болгъанланы къыргъан этедиле деген хапар джюрюгенча кёрюнеди, къуру мени къатымда аслам айтыла эсе да, билмейме. Элчи къартла джыйылыб, немецле келирни аллы бла бютеу мал сюрюулени таугъа чыгъарыргъа оноу этгендиле...»

Письмону окъуб аягъына чыкъгъынчы, сагъышха бёлене башлагъан Темботну тынчлыгъын тахсачы бёлекни тамадасы бёлдю:

— Боллукъмуду, джолдаш подполковник?

— Кел,—деб лейтенант шиндик орнуна салынган дюккюнню кёргюздю. — Не хапар?

— Тахсачыла талай адамны алыб келгендиле.

— Не зат адамладыла?

— Бизникиле.

— Къалай билдигиз?

— Бир бек абызыраб турадыла. Тамадалары лейтенантны аягъында джарасы ашланыбды.

— Шхууур ашатыгъыз. Джукъ къабханлай, лейтенантны бери келтиритиз.

— Былайдады. Сизге тюбегинчи, ауузланыргъа унамагъанды.

— Чакъыр.

Асхакълыгъын танытмазгъа кюреше, джер юйге таукел атлай кирди джукъа, сакъалы джетген, чууакъ кѣкча, кѣм-кѣк кѣзлю лейтенант.

— Джолдаш подполковник, 153-чю джаяу аскер полкнуну миномет взводуну командири лейтенант...

— Сау кел, лейтенант, сау кел! Къой рапортну, — деб къолун узатыб, биягъы дюккюнню кѣргюздю Тембот. — Олтур. Айт хапар.

— Эки ыйыкъ болду, джолдаш подполковник, биз фронтну ызындан барыб, кесибизникилеге къошулургъа кюрешгенли. Тѣгерекде немецледиле. Эллеге кирирге мадар джокъду. Алада да жандармла бла полицайла иеле болуб бошагъандыла. Келе тургъанлай, сизни адамлагъа тюртюлдюк.

— Энди не муратыгъыз барды?

— Къайдам, — деб баш энишге къарады лейтенант. — Аскерлеге къошулсакъ, иги боллукъ эди.

Иги кесекни ушакъ этгенден сора, лейтенантны къагъытларына да къараб, бу абызыраб тургъан джаш адамны ичинден джазыкъсынды Тембот. Алай а аны кѣлюн кѣлтюрюрге излеб, ышармыш эте айтды:

— Эй-й, лейтенант, сизни джылларыгъыз менде болса, — деб, олсагъатлай джаш заманын, госпитальда Нафисатха тюбеген кюнлерин эсине тюшюрюб, «Энди ол кюнле ёмюрде да къайтырыкъ тюлдюле» деген оюмгъа кесин хорлатыб, ауур ахсынды. — Къалай-алай болса да бирча болумдабыз. Бирге болайыкъ. Къарайма да, фашистлеге былайда уллу заран салыргъа боллукъбуз. Тюзю, сауут-саба деген азды. Таб, адам башына шкок табылыб да бармайды. Айымысына, немецледен сыйырырбыз. Нѣгерлеринги уа не сауутлары барды? — деб сорду.

— Хар бирини бир шкогу, гранатала. Эки джюзден атайлайдыла. Патронларыбыз эркиндиле — деб лейтенант, бир кесек тынгылаб, дагыда мыдах ауаз бла кыошду: — Эки автоматыбыз да бар эди.

— Кыалай «бар эди?»

— Бир элни кыаты бла озуб тебрегенлей, «мен бу элденме, эрлай джетиб кыайтыргыа эркинлик беригиз» деб тилеген эди бир аскерчи. Не болады, не кыалады деб, автоматны да бериб джиберген эдим. Кыайтмады. Экинчи автоматны бериб, ызындан сержантны да джиберген эдим.

— Джанлагыан болурламы?

— Огыай, джолдаш подполковник. Экиси да аллай адамла тюлдюле.

— Да, сора, ёлмеген эселе, аджашхан болурла.

Тембот сёзюн бошагынычы, шкок атылгыан таууш эшитилди. Аны ызындан джарык кёллю тахсачыны чамланган сёзлери джетдиле подполковникге:

— Энди бир атсам, юдегинге кыара кыагыт барлыгыын билемисе? Тургыан джеригизден кымылдамагыанлай, сауут-сабагызыны аллыгызыгыа салыгыыз.

— Огыай. Командиригизни чакырыгыыз.

— Менме сеннге командир, — деди тахсачы.

— Алайгыа ушаб тураса. Командир эсенг, атасыны мыйыкылары бла ойнагыан сабийча нек этесе? Огыесе, сен шкок атханлай, биз аууб кыалырчамы кёресе?

Кимле болгыанларын ауазларындан ангылагыан лейтенант:

— Джолдаш полковник, мен бусагыатдан кыайтайым, — деб, эрлай джер юден чыгыб, демлешгенлени кыатына келди.

Талай автоматны эки имбашларына тагыб, бирин да кыолуна алыб тургыан Дакка, лейтенантны кёргенлей, рапорт берирни орнуна, тарыкды:

— Джолдаш лейтенант, бу адам, аллыбызгыа сюелиб, кымылдаргыа кыоймай турады.

Даккача, талай автоматны да юсюне тагыб, юч-тёрт

атламны арлакьда сюелген Санин, дуня баш туюбуне бо-
ла эсе да, анда аны иши чырт да болмагъанча, сюеледи.
Эки эрни не затланы эсе да шыбырдайдыла. Лейтенант,
экисине да кёзюу-кёзюу къарай туруб, тахсачыгъа бурулду:

— Барыгъыз, энди бошсуз, — деб буйрукъ берди. Ол
арлакьгъа кетгенден сора, джити къарамын Саниннге бу-
руб тургъан лейтенант аны таба тебрегенлей, Дакка, аны
эсин кесине бёлдюрюрге излеб:

— Джолдаш лейтенант, — деб кёз-къаш этди.

— Не болгъанды, сержант? — Лейтенант, Дакканы
къара тынгылауну басханын джаратмай, кеси аллына сей-
ирсине, къатына келди. — Не дейсе!

— Джолдаш лейтенант, бу сауут-сабаны къайры сала-
йыкъ? — деб, акъырын ызына бурулду да, Санинни кьолун-
дагъы суратха къараб, кишиге да эс бёлмей тургъанын кё-
рюб, шыбырдаб айтды: — Къызына артыкълыкъ этиб, ёл-
тюрюб кетгенди. Санлаб бир ачылады ансы, шашхынлы
болуб турады, — деди. — Фашистле туугъан элин кюйдюр-
генди.

Сагъыш, бушуу да бирден танылдыла лейтенантны кёк
кёзлеринде. Бир кесекни да тынгылаб, ызына бурула теб-
реб, дагыда Даккагъа къарады.

— Автоматланы уа къайдан алгъансыз?

— Артда толу хапар айтырма, джолдаш лейтенант.

— Санин, — деб иги кёлтюрюб чакъырды лейтенант. —
Санин!

Башын энишге ийиб тургъан Санин, бир исси кюн юсю-
не ким эсе да сууукъ сууну къуйгъанча, эрлай сир къатыб:

— Не дейсиз, джолдаш лейтенант? — деб сорду.

— Автоматланы джерге салыгъыз. Кесигиз да, барыб,
иги солугъуз.

— Хо, джолдаш лейтенант, — деб кьолундагъы сурат-
ны кёкюрегине джашырыб, автоматланы акъырын джерге
салды Санин. Сора, арлакьда олтуруб тургъан солдатла-
дан бир джанына туракълаб, биягъы суратны чыгъарды.

Ол кёзюуде акъырын атлаб къатларына джууукълашды Тембот. Автоматланы кёрюб къууанган командир, къатында сюелгенлеге дженгил эс бёлюб къоялмай, аллындагъы сауут-сабаны махтады.

— Быллайла бизде эркин болсала, фашистле алгъа баргъанны эртде унутурукъ эдиле. Лейтенант, эки аскерчиге да бюсюреу этеме. Мадар болгъанлай, орденле бла саугъаларгъа теджерикме. Ай, аферим джаш...

Сёзюн да тугел бошагъынчы, анга къараб, «олмуду, ол тюлмюдю?» деб, экили бола тургъан Дакканы эследи. Эки-си да бир-бирине къарай туруб, къучакълашдыла. Дагъы-да бир атламны артына атлаб:

— Дакка! Дакка! Къайдан чыгъыб къалдынг? — деб, энтда къучакълады Тембот.

— Къазауатдан, Тембот. Къазауатдан!

Сержант бла подполковникни бир-бирин ийнакълагъанларына къараб тургъан аскерчиле шум болдула. Ол кёзюуде барыны да эсин бёлдюрген мыдах сёзле эшитилдиле:

— Къайдады къызчыкъ?

* * *

Былайда, Минги тауну туура этегинде, орналгъан элде къазауат ёмюрюнде да болмагъанды деучендиле къартла. Бу джол да эллиле къара къагъытла алыб, бушуу этгенликге, джау элге келеди да, дуниягъа кыйынлыкъ салады деген къоркъууну этмеген эдиле бюгюннге дери. Арт эки-юч кюнню элде кёрюнмеген тилкъау Батрам, танг аласы бла кёкден тюшгенча, элни ара орамы бла Нузулагъа теб-реген Джарашдыны тохтатыб, элге бир уллу насыб келтиргенча, къууана, джангы хапарны тёшеб башлады.

— Келедиле энди, Джарашды, не этерик эсенг да? Бюгюн-тамбла элге кирликдиле. Кёб затны кёргенбиз, кёб затха тёзгенбиз, чыдагъанбыз. Энди аланы адамлыкъларын да бир сынайыкъ.

Төгөрек бетинде семизден джылтыраб тургъан алаша мангылайыны тюбюнден къарагъан гитче, харам, боз кёз-чюклерин ышарта, базыкъ бармакълары бла гардош бур-нун сюртюб, аланы джангы джууулгъан къабдалына ышыды.

Харамлыкъ, фитналыкъ дегенле не затла болгъанларын ёмюрде билмеген Джарашты, Батрамны былай жарыкъ болуб хазна кёрмеген эди да, сейирсине сорду:

— Кимлени келтиресе, ашхы улан?

— Къартлыкъ адамны сер этгени танылыб тура кёре-ме, — деди Батрам, Джараштыны акъ сакъалыны сыйын кёрмей. — Кимле келлик эдиле сора? Абчар джашларынг келмейдиле. Ангылаймыса, Джарашты, немецле сеннге кес-лерин сыйлатыргъа ашыгъадыла.

— Кет, сен налат, ауузунга сыйындырыб, алай айтыр-гъа къалай къолунгдан келди? Сыйлатыр адамларын ала башха джерледе излерики болурла.

— Суюбюмю сыйларса, Джарашты. Ала юйюнгю, кол-хозунгу чачыб кетселе да, эки машок нартюхню урлагъан-ды деб, афенди Мусосну тилегине да къулакъ иймей, мени джибергенча, аланы Сибирге ашыралмазсыз. Алайды энди боллугъу.

— Сен, Батрам, неге къууанаса? Не уа, анангы къарна-шы сени тутмагъыз дегенлигине, кърал оноуун джартымы этерик эди?

«Керексиз сёзню табсыз заманда башлабмы къойдум экен?» — деб ичинден сагъышлана, Джараштыны джюре-гин чапырыргъа изледи Батрам:

— Энди, Джарашты, къояйыкъ джараусуз ушакъны. Ала да кимге игилик келтирирле, мурдарла? Ёнге, джаш-ларынг сау-эсен болурла, не джазадыла?

Эки джашын да къазауатха бир кюн ашырыб, кечесин, кюнюн да алагъа сагъышда ашыргъан Джарашты, бу адам-ны джюрегин бош къыйнайма» деген оюмда тохтаб, джаш-лары сагъынылгъанларында, ушакъны дженгил тохтарын суюмеди.

Керекли да болмагъанлай джётеле джыйрыкъла эртде кючлеген къолу бла къулакъларына дери джетген узун, чал мыйыкъларын сылаб, джылыу ургъан огъурлу кёзлерин Батрамгъа бурду.

— Тюз айтаса, ашхы улан. Былайлагъа келгенликге. ала той-оюн келтирмезле. Аны билебиз, — деб хар сёзню соза, акъырын айтды Джарашты. — Джашла уа, шукур аллахха, сау-эсендиле. Гитче, госпитальда джатыб чыкъгъ-анма деб, бир письмо да джиберген эди. Уллу уа къууандыргъанды къартлыгъыбызда. Къалайда болгъанын джаз-майды, амма, джигитлиги ючюн орден алгъанды. Кесини да чыны уллу болгъанды. Шукур, сыйларын тас этмегенлей сермешедиле джашла. Ай, хомух, сенича заманым болуб къалса, бир кюнню да турмаз эдим элге кириб. Кёресе, элде сени тенглерингден бири къалмагъанды.

— Аланы саулукълары барды.

— Сени уа? Ауурлугъунгму дженгеди? Тейри-адамы, джашла бла ёчешиб, бир кереге Шолланы токълусун ашагъан кюнюнгден бери саулугъунг джокъду деб бир адамны ийнандыраллыкъ тюлсе. Уялгъан дамы этмейсе, къартланы, тиширыулары арасына кириб турургъа:

— Неле сёлешесе, Джарашты? Сеннге тюбегенимде, джашларынгдан бир хапар сорайым деб тохтагъан эдим ансы, сени эринлеринги чайнагъанынга тынгылар заманым барды дебми тураса? Бу джолдан сора эслеб сёлеше турсанг иги болур эди, деб келеди кёлюме.

— Бар джолунга, мубарек. Сени кёлюнгю эл эртде би-либ бошагъанды. Бюгюнден сора уа джашланы атларын да сагъынма. Бар, — деб Джарашты, аякъ тюбюндеги ташланы санай баргъанча, баш энишге къараб, акъырын атлай кетди.

— Бар. Джаханимден ары барлыкъ эсенг, кёрюрбюз, — деб, аны ызындан темирчиленди Батрам. Алай а, аны къайры баргъанына къарай туруб, Джарашты Даккаланы ар-базларына бурулгъанында, джюрексиниб къошду: — Ну-

зуладан дарман тилеген болсун кёрюр насыбынг, къарт эшек.

Мусос юретиб, колхозну деу гюрбесине от салгъандан сора тутулуб, тюрмеде талай джылны олтуруб, Батрам элге къайтханлы, юч джыл тюгел тауусулмагъанды. Къайтхандан сора иги кесек заманны къолун сууукъ суугъа тийирмей туруб, Мусосдан алгъан кесеги бла кечиннген Батрам, бир кюн элден тас болуб кетиб, эки ыйыкъдан, адам танымазча джасаныб, элге къайтханында, кёблени сейирсиндиргенди. Экинчи кюнюнде, ныгъышда олтургъан къартлагъа джылы салам бериб, кесин ашыкъгъанча эте, Мусос кетиб тебрегенлей, Шолла тохтатды.

— Мусос, аллахны къулу эсенг, бир сорлугъубуз бар эди, — деди Шолла. — Джаланнгач айланнган ол адам эки кюннге кюпсеча джасаныб къалай къалды? Огъесе сен да тюрмеден анга деб джыйыбмы келгенсе хазнаны?

— Ол адам дегенинги ангыламадым, Шолла, — деб джууаб къайтарды Мусос. Сёз кимни юсюнден баргъанын иги ашгълагъанлыкъгъа, алай кирик этсе, сорлукъ да экили болур деб кёлюне келген эди. — Ёнге, ол биз олтургъан джерде дуння алаамат болгъанды деб кёлюнге келе эсе, сен да бар, Шолла.

— Да, эгечингден туугъаннга айтабыз. Батрамгъа. Сенича этиб айлансакъ, бизни да джиберлик болур эдиле алай ары.

— Хы, да, энди ангыладым. Эгечимден туугъанны къой эсенг, Шолла, адам итине да къайгырады. Мен да къысдырыб тургъан ачха кесекчигими анга бериб, юсюнге бир къараб къайт ансы, къарагъан джамагъатдан айыблыгъы барды деб, Нарсанагъа ашыргъан эдим. Сау болсун, кереклиге джоя билгенди, — деб Батрамны юсюнден элде джюрюген хапарны къыйыры-бучхагъы дегенча эшитгени себбли, ашыгъыш кетген эди.

Тюзю, арт кёзюуге дери малдан джууаш болуб тургъан Батрам бу озгъан юч-тёрт ыйыкъны ичине адам танымазча тюрленнгенди. Не сейир эсе да, адамла бла хазна ушакъ

этмеучен эди, энди, алагъа тюбөб кюнюн ашырыргъа табса, шхууур ашатма да къой. Кеси да дуниядан бир уллу хапары болгъан адамча сёлеширге ёчдю.

Бусагъатда да, таудан тартхан хыны аязгъа да къарамай, Джарашты бла башха тюрлю ушакъ этерик болур эди, Джашауну юйде болгъанын билсе. Немецле джууукълашыб келедиле деген хапар элге киргенли, сёзге артыкъ да бек ачылгъанды Батрам.

Джаралы болуб, саулугъуна къаратыргъа юйуне къайтхан Джашаугъа не ючюн келгенин да унутду Батрамгъа тюбегенинден сора Джарашты. Алай а арбазгъа кириб, Нузуланы эслеб, кюнашхы бергенлей, бир къургъакъ джетел джабышды.

— Ичгери болугъуз, Джарашты. Бусагъатдан дарман бергенлейиме, джетелигиз тохтаб къаллыкъды, — деб, Нузула Джараштыны ызындан юйге кирди. — Джашчыкъ, къалкъыбмы къалгъанса? — деб аны ёрге къобмагъаны ючюн адамдан кечгинлик тилегенча къошду. — Джарасы сау болуб бошамагъанды да, ёрге къобармайма. Кеси уа бек да термиле эди элден тансыгъын алыргъа.

Джашау, субай, чырайлы джаш, энди азыб, кёз тюблери ичлерине кетиб, джаякълары саргъалыб тургъанлыкъгъа, кертиси да, аман кёз тиерча, ариу джашды. Бир кесек семирсе, суу суратды деб къоярса. Қъазауат башлангынчы, талай айны окъуб къайытханы бла колхозда биринчи машинаны джюрютюб тебреген эди. Қъазауат башланганыны экинчи кюнюнде кетиб, танкист болуб тургъанды. Бюгюн да эсгералмайды джана тургъан танкадан къалай чыкъгъанын, госпитальгъа къалай баргъанын. Тенглери кёлтюрюб айланган болурла ансы, кесинде аллай къарыу къалмагъан эди. Госпитальда кесине бир кесек къаратыб, аякъ юйуне сюеле башлагъанлай, тилеб юйге къайтханды. Алай а кеси кюнуне базгъан джаш адам юйге джетгинчи, къуру джарасы ашланыб къалмагъанды, ёпкелерине да сууукъ чабыргъанды. Энди, туура аманына джетиб, юй-

де тѣнгереб да туралмай, аскерге барыр къарыуу болмагъанына кыйнала, эртденден ингирге дери кюлуна тюшген эски газетлени, китабланы окъуб ашырады заманын. Бусагъатда уа, Джараштыны кѣрюб, ёрге да кюбалмай, орнунда олтурду.

Адетдеча, къарт адамны тюбюне джастыкыны салыб бошагъандан сора, Нузула тамам кѣлю бла сорду:

— Джашчыкъ, не къабарыкъса, шорпамы джылытайым, суу бѣреклеми этейим?

— Суу бѣрекле этсенг, — деди «бу къарт адам этни ашайлмаз» деб кѣлюне келген Джашау.

Эрлай огъуна Джараштыгъа дарман бериб, ызындан сют ичириб, юй джумушуна бурулду Нузула. Къартны къатында эркинликсиз сѣзге кюшулгъан таулулада дурусха саналмагъанын ким да биледи, алай а, аллай адам юйге келсе, тынчлыкыны соргъан да адетди. Джашау да сорду.

— Оллахий-лязим, бусагъатда Батрам аллыма тюбеб, джюрегими кыйнагъан чакълы бир джыйырма джылгъа кыйналгъан болмам, Джашау. Адам аллай осал да къалай болады?

— Ол ариу бетинеми уяллыкъды сыйсыз, сыйсызына урдура тургъан болмаса? — деди Джараштыны кыйналгъанын сезген Нузула. — Уу джыланча, дорданын да чыгъарыб, бизни арбазгъа кѣз джетдире озду кеси да. Аллай бир кир зат бир адамны бетине сыйыныб да къалай барады?

— Шош адамча кѣрюне эди да, энди уа не зат этгенди, анам?

— Сен билмейсе, джашчыкъ. Дуниясын гудулукъ бла ётдюрюб барады.

— Да, аны айта эдим, — деб башлады Джарашты. — Бусагъатда аллыма тюбеб, сюйюмчю излегенча, «бюгюнтамбла болса да, элге немчала келликдиле» деди. Андан сора, энди ангылай турама, сымарлаб, джашладан хапар билирге изледи.

Ол сёзлени эшитген Джашау, анасына, кьонакыгъа да кёзюу-кезую къарай, къайгылы болгъанын билдирди.

— Ол къайдан биледи?

— Джер тюбю бла айланган бир адамды.

— Тейри, ала элге келселе... — сёзюн бошамай тохтады Джашау. — Ала элге келселе...

Элден талай адамны биргесине алыб, партизанлагъа кетерге хазырланган Ибрагимни тюнене айтхан сёзлери эсине тюшюб, Джарашты да къайгылы болду. Туура бусагъатха дери, «ёлюр тюгю чыкыгъан адам бла кюрешрик болмазла» деб тургъан къарт, Джашаугъа кьой, эки джашы ючюн анга да таякъ джетерге боллугъун толу ангылады. Джюрегине кьоркьуу кире башлагъанлыкыгъа, кесин сабыр этиб, Джашаугъа айтды:

— Сен, джашым, элден джанласанг иги болур эди. Ала джаралыса деб къарамазла. Мен алагъа граждан урушда тюбер ючюн къалмагъанма. Бек иймансыз джаныуарладыла. Оллахий-лязим, тишируу, сабий деб, аяй билмейдиле. Сен да, иги джашча, кесинги джарашдырыб, джолгъа хазырлан. Партизанла бла бол, не болсанг да.

— Оллахий, Джарашты, бусагъатда хайырымдан хатам озарыкыды мени. Кесим кесими джюрюталмагъанлай, алагъа не зат бла болушурма мен?

— Табылыр сен джарар бир зат, Джашау. Ашхам кьарангы болургъа, келиб ашырма сени.

Экиси да ол оноуда тохтаб, ишни ауурун бошадикъ дегенча, рахат бола башлагъан кёзюуде, Джашаугъа сорлугъу болуб келгенин эсине тюшюрдю Джарашты. Алай а, алына келген шхуурдан бисмилля этгинчи, кесин тыйыб, чемер этилген агъач къашыкыны алды. Ауузуна шхуур элтгинчи, къашыкыны тегерек айландырыб иги къарагъандан сора, мыдахланыб айтды.

— Дакканы кьол ызы танылыб турады. Не затха джетсе да, кьолу бирча ариу джарашыб барады. Не джазады?

— Мындан алда анама письмо келген эди. Эртде джа-

зылгъанды. «Джокъду хатабыз» дегенден ары джукъ джа-
змайды.

— Аллах айтса, къайтыр сау-эсен.

Суу бёрекле асыры пессиликми этдиле да, алагъа сал-
кын узала туруб:

— Бай болугъуз. Байлыгъыгъызын сау-эсен ашагъыз,—
деб, къашыкын столгъа салды Джарашты. — Ий,
джашым, сен меннге бир хапар айт. Бу немецле къараб-
къарагъынчы талай джерни алыргъа къалай къолларындан
келди? Энди быланы тохтатыр-тыяр амал табылмай къа-
лырмы?

Ашагъанын кююб, сагъышланды Джашау. Къазауат
чыгъарны аллы бла окъургъа кириб, шахаргъа кетген за-
маны эсине тюшдю. «Бусагъатда бизге кесине базыб чабал-
лыкъ кърал болмаз. Сауут-саба деген эркинди, керек бол-
са, къайсы бирибиз да джуртубуз ючюн джан берликбиз»
дей эдиле анда. Алай а баздыла бизни бла ачы къазауат-
ны ачаргъа фашистле. Алада болгъан сауут бизде болма-
гъанын кеси кёргенди Джашау. Немецлеге кызбайладыла
дерге джарамазлыгъын да сынагъанды. Ол заманда про-
фессор айтханладан кюру бир зат тюз болду. Джашау къа-
лайда болду эсе да, ненча сермешюге кюшулду эсе да, фа-
шистледен кюркъуб къачхан адамны кёрмегенди. Бошду,
ёлюмден кюркъымайма деген бир адамны айтханына да
энди ийнанныкъ тюлдюле. Джан татлы болгъанын сына-
гъанды ол. Алай а андан татлы, андан да багъалы джур-
ту болгъанын ёмюрлюкге ангылагъанды Джашау. Бусагъат-
да да бу къартха къалай джууаб берирге билмей, аны
ючюн сагъышланады ол. «Хансыз джомакъ болмайды» де-
генлей, бусагъатда эки адам бир-бирине тюбесе, эм алгъа
къазауатдан, анда болгъанладан хапар сора келиб, андан
ары терен сагъышлагъа кетеди.

— Нек тынгыладынг, Джашау? Сени да эсингде болур
бизге чабхан джауну дженгил къаушатыргъа кюч джете-
рикди деб тургъаныбыз. Энди не болуб къалды ол кючге?

— Немец да бек кючлюдю, Джарашты. Алай бош тюл, керти кючлюдю. Бизге чабхынчы, талай къралны алгъанды.

— Ол къралла мындан къарыусуз болурму эдиле?

-- Аны уа тюз айтдың. Къарыусуз болгъандыла. Ма, къараб тур, кёб турмай ызларына къачыб башламасала фашистле.

— Бизге терс хапарла келмей эселе, Джашау, ала Москваны богъурдагъындан буууб турадыла, дейдиле да?

— Тюздю, Москваны алыргъа дыгалас этиб, бютеу кючлерин алайгъа атхан эдиле. Энди уа ызларына ыхтырылыб барадыла. Ма, айтхан эди дерсиз, ала бир кесекден, къычырыкъ-сыйыт эте, къачыб башламасала!

— Былай бери да уллу кючлери келген хапар эшитиледи.

— Энди Москваны алгъанны кююб, бу джерлени бойсундурургъа излейдиле.

— Да, болур, балам, болур, — деди Джарашты, джаякъ этлерин чайнай. Сорууларына тыйыншлы джууаб табалмагъанында, бир кесек тынгылаб, кюшду: — Бизникилеге да кыйын тие болур, анга не сёз барды. Не зат бла болушайыкъ, балам? Бютеу эл джыйылыб, оноу этиб, ачха кесек табханыбызны сауут-саба ишлетирге бергенбиз. Юйюбюзден чыгыб кетсек да, джерибизни сакълаялсакъ, бир кир тыгырыкъла табылыр эдиле. Сен биле да болмазса, кюру тиширула беш бармакъларыны кыйыны бла каллай бир зат этиб ашыргъандыла аскерге. Таб, бютеу уллу Къарачайгъа гызмарлыгъы бла белгили Нюридин да, каллай ачылгъанын сен бил, берген эди ачха. Ол а, кесипден юмез ючюн, биреуню кёюн чыгъарыргъа да хазырды. Джуртуна кыйынлыкъ джетдирмез ючюн, не багъалы затындан да айырылыргъа хазырлыгъын танытханды.

Джарашты бла Мусосну отлары джанмагъанын элчиле бек эртдеден биледиле. Афенди болама деб, ёмюрде бир ууахтысын да кюймай, талай джылны юйюнден-малындан айырылыб айланган Мусос, энди, окъугъаным боллукъду

деб, элине къайтханында, старшина бла, Шаулук бла, дагыда бир къауумла бла бир тилли болуб, афендиге кесин сайлатханындан сора, бир джаш тиширычукъну алдаргъа кюрешгенин эслеб, бек чамланганды Джарашты. Мусос болгъан джерге Джарашты сыйынмай, Джарашты болгъан джерден Мусос джанлай кёб джылны ётдюргендиле. Бу сагъатда да Мусосну юсюнден айтхан хар сёзю тюз болгъанлыкъгъа, аны суймегенин джашыралмады.

— Къыйынды, балам, бизникиле да, — деб, акъырын ёрге къобду Джарашты. — Не этейик? Кёзлерибиз алгынча кёрселе, къолларыбыз сауутну алгынча къаты тутсала, алгынча ат оюн этдирирге кючюбюз джетсе, «гитче бармакъ да асыуду» дегенлей, шокну алыб чыгъар эдик алларына. Энтда элге келгенлери болса, эски мылтыкны алыкъ болурбуз. — Юсюне атасыны эски чепкенин ата башлагъан Джашаугъа джазыкъсынганча къараб, къошду: — Сен къобуб айланма. Мен бара-барайым. Энтда Шоллагъа тюбөб, малланы чегет бауурлагъа чыгъарыны къайгысын этерге керекбиз. Немчаланы къолларына тюшуб къалмасынла. Айтханымча, ашхамгъа хазыр болсанг, мен сени ашырыб къайтырма.

Кетди, ауур атлай, арт кёзюде алгындан да бек муккур болгъан Джарашты. Аны ашыра арбазгъа чыкъгъан Нузула, ызына ашыгыш къайтыб, джашыны къатына келди.

— Не этебиз, джашчыкъ?

— Анам, Джарашты тюз айтды. Былайдан, мен къой, сен да кетерге керексе. Аскерде адамлары болгъанланы да аямайдыла ала. Огъары элге кетсенг, ала ары бараллыкъ болмазла.

— Тоба де, джашчыкъ. Къартлыгымда мени бла кюрешиб айланыргъа уяллыкъ болурла.

— Огъай, анам, уяллыкъ тюдюле.

— Сора бютеу эл кёчерге керекди. Аскерде адамы болмагъан къайсы атаны, ананы табарыкъса? Аллай юлеги

сау халкъда да болмаз. Сен бар, мен а, юйюмю-башымы кьоюб, былайдан кетер къарыуум джокъду.

Эндиге дери ол затны ангыламай къалай тургъанма дегенча, тынгылады Джашау. Анасыны айтханы тюздю, бушуу кеси топ деб эшикден тюшюб къалмагъан эсе да, хар юйге юлюш этмей къоймагъанды: кимини баласын, кимини эрин, бирсини суйгенин, башханы джууугъун, тенгин ёлтюргенди, не джаралы этгенди бу къазауат. Аны ючюн болур, джарыкъ, омакъ, тюрлю-тюрлю оюула джашпатхан лаудан, марказет, кашемер, къатапа чепкенленни кийнучю, кюпес, джибек, чилле, тигилген джаулукуъланы кысыучу тиширыула энди бары да къара, неда къаралдым кийимлени сайлагъандыла. Бушуулуду эл. Хорланмагъан эл. Къара кийген эл.

Ахыр кючюн, къарыуун узакъдагъы уланларына теджерге кюрешген эл.

Анда джашагъанлыкъгъа, ол элде, атам ишлеген уллу агъач юйде, туугъанма мен да. Даккаланы, Умарланы, Шоллаланы, Джараштыланы тийрелеринде ойнагъанма. Кюн турушда ныгъышда, кюннге тынгылай, туудукъларын къатларына джыйыб, бююн да хапар айтыучу къартланы кюрюкюн барыучанма энтда ол элге.

Ол кюнледе уа, анасыны сёзлерине сагъышланган Джашау, элден кетерге кереклисин ангылагъанлыкъгъа, былайда къалгъанланы къайгъысын этерге да унутмады.

— Анам, Нафисатлары уа не эте турадыла?

— Кёб болмай барыб къайтхан эдим. Темботдан хапар джокъду, Иссадан а письмо келиб турады.

— Не джазады?

— Джокъду, джашчыкъ, джазгъаны. Тынчлыгъын-эсенлигин билдиреди, элден хапар сорады. Сенден да хапар излейди.

— Анам, Нафисатлагъа джетиб бир къайтайым.

— Огъай. Ары бара турургъа заман джокъду. Нафисат

кеси да келирге айтхан эди бююн. Огъары элден эртденли къайтханды.

— Анам, — деб тынгылады Джашау. Айтайыммы, къояйыммы деб тургъанлай, анасыны тѣзюмсюз къарамын кѣрюб: — Анам, сен да, Нафисат да элден джанласагъыз иги эди. Нафисатха кесинг айтсанг.

— Айтханма, джашчыкъ. Кетерге деб тура эди. Бу аман хапарны эшитгенди да, бююн огъуна тебреб къалыргъа болур.

— Сен да аны бла бирге тебресенг а.

— Огъай. Биз адамланы саулукълары ючюн кюрешибиз, тиерик тюлдюле.

— Ким биледи. Мен, анам, ала кюйдюрген элени, ала къыргъан адамланы кѣргенме. Адамлыкъ дегенден кенгдедиле ала. Туура мангылайындан окъ тийиб ёлген къызчыкны, менича, сен да кѣрсенг, тиерик тюлдюле демез эдинг.

— Къоркъма, ма, Нафисат бла сени бир ашырайым ансын, кесими къайгъымы да этерме. Тюнене Ибрахим адам джибергенди.

— Нек?

— Джаралыла бардыла, джашыртын келиб, бир къараб кеталсанг дейди.

— Кѣлюнге къалай келеди да?

— Кѣрюбюз, джашчыкъ. Энди, кеч да болады, кийине башла.

Ашхамгъа дери хар не затын да хазырлаб, джолгъа чыгъарны аллы бла бир кесек солуюм деб, биягъы орундукъгъа таянган Джашау анасы бла Джараштыны арбазда этген ушакъларын эшитди.

— Партизанлагъа дери бир джетдирсенг.

— Ауурлукъ салырма деб, ары барыргъа излемегенча кѣрюнеди.

— Огъай, Джарашты, партизанлагъа элт. Джарасына кесим къарай турурма.

— Тохта, сен да арымы тебрегенсе? — деб сейирсинди Джарашты. — Тишируу башынг бла партизанлада...

— Кёб турулукъ тюлме. Джаралылары байладым, кьайтдым.

— Ашхы алай эсе, хазырмыды джаш?

— Бусагъатдан чыгъарайым, — деб юйге кирди Нузула. Олсагъатда, бауну бирси джанында сюелиб, аланы ушакъларына тынгылаб тургъан Батрамны киши эсле-меди.

Къарангы болуб, элден чыкъгъан экеулен Ташлы-къол таба тебредиле. Джашауну ашырыб, ызына кьайтырыкъ эди Джарашты. Бусагъатда, экиси да сёз айтмагъанлай, сабийликлеринде малланы кютюучю джерлери бла огъар-тын барадыла. Алкъын экисине да тамблагъы кюн не зат келтирлиги, не затха тюбетири белгили тюлдю. Джашау, ауругъанын кьулакъгъа алмай, чыгъарыкъды джаугъа къаршчы элтген узакъ джолгъа, кьазауат бла кьазауат этерге.

Джарашты танг алада кьайтырыкъды элге. Туугъан элине кьайтырыкъды ёлюрге. Партизанлары кьайда бол-гъанларын билирге излеген немецле, алагъа да Батрам кьошулуб, ариу, аман бла да кюреширикдиле аны бла ингир алагъа дери. Сорлукъдула. Тынгыларыкъды Джарашты. Сорлукъдула. Урлукъдула. Адам танымазлыкъ этерикдиле. Акъ мыйыкъларына джагъылгъан кызыл къанны сюрте, тынгыларыкъды Джарашты. Ахыр кере намаз кылыргъа бир кесек заман тилеб, эки къолун кёкге кюнден кёлтюруб, уллу аллахдан ёлюм тилерикди туугъан элини ташларын аякълары бла басыб, харам этген мурдарлагъа. Тынгыларыкъды. Кюнню кёзю ахыр кере джылтыраб ташайгъан заманда джюрегинден тийген окъ джашауун юзерикди Джараштыны. Танг аласы бла Нузуланы биргесине Ташлы-къолгъа кетерикди Шолла. Бирсиюн табарыкъдыла туюлген Батрамны харам санла-рын элни кыйырында. Джазыкъсыныргъа уа адам табыл-лыкъ тюлдю. Харам Мусосну хыйла тилегине алданыб киши барлыкъ тюлдю аны эгечинден туугъанны джерге кёмерге.

Андан хапарлары болмай, барадыла ёргеден ёрге

чыгыб, кыйын, ташлы джолну кьоратыб, Джарашты
бла Джашау. Кечеги эл ашырады аланы. Сау кьал, ашхы
эл.

Мугур эл.

Ехтем эл.

Хорланмагъан эл. Джаша!

* * *

Аким бу чегетлени сабийликден таныгъанлыкъга, он
джылны кёрмей тургъанды. Алай а, бусагъатда да, аны
ичинде ёмюрге адам джюрюмеген ташатын джерледе ба-
ра, кимлени излегенин билгенликге, аланы къайда бол-
гъанларын билмей, теренден-теренге сингиб барады,
Къап-къара узун сакъалы, узун къара мыйыкълары, къа-
лын, кьош къашлары, төрт джанына сакъ, сескекли къа-
рагъан къой кёзлери къазауатдан къачыб айланган адам-
га ушатадыла аны. Алай а, букъу кьоннган асыулу хром
чурукълары, итиу урулгъан къапталы, элчи къартла кий-
иучю джаңгы бёркю ол адам кёб болмай джылы юден
чыкыгъанын танытадыла. Тюрсюнюмю алайды, керти хыр-
шыланыбмы турады да, төгерекеге эрши къарайды.

Джел болмагъанлыкъга, ууакъ себелеген жангурчукъ
мазаллы тереклени чапракъларына тийиб шыбырдатады
төгерекеге. Бусагъатда, танг джаңгы белги бере башлагъан
кёзюуде, аз татлы джукъламайдыла бу чегет хауада джа-
шагъанла! Элде уа къайда джукъу. Немецле, не полицей-
ла эшикни къачан къагъадыла деб сакълай, тангланы
къайгылы атдырадыла ала. Не джашырыу, ала келгенли
да джукъудан хазна бёлюнмегенди Аким. Анычалагъа
асыры кьоркъуу салмагъанларын билиб, эшитиб тургъан-
ды ол. Алай а келди, бир-эки кюнню аны кёрмегенча
этиб туруб, эртденбла чакъырдыла. Мылы кёзлю, джукъа,
узун лейтенантны аны бла сёлешгени бусагъатда эсине
тюшгенинде, кесин тыялмай айтды:

— Тохта сен, итден туугъан ит...

Джангурну себелегени тохтамагъанлыкъгъа, джангы тийген кюнню сары таякълары мазаллы эмен тереклени башларында ойнаб, чапракълада солугъан тамчыланы инджилеча джылтыратыб башлагъандыла. «Ызыма дженгил къайтмасам, къуугъун этерге боллукъдула» деген оюм келиб, дженгилден-дженгил атлаб башлагъан Акимни хыны буйрукъ тохтатды:

— Къолларынгы кѣлтюр!

Тегерегине къараб, кишини да эслемей, къолларын кѣлтюрюб башлагъан къарт, джангы буйрукъну эшитди:

— Саутунгу ат! Къолларынгы кѣлтюрме!

Хурджунундан чыгъарыб, гѣрохну арлакыгъа атыб:

— Башха сауутум джокъду, — деди.

Автоматны быргъысын аны туура кѣюреги сюремге тутуб, терек артындан чыкыгъан Петр, кѣзлерин ол адамдан айырмагъанлай, гѣрохну алыб, хурджунуна салгъандан сора, биягынлай хыны, алай а акъырын ауаз бла сорду:

— Ызынгдан кимлени тизиб келесе?

— Киши джокъду, — дегенликге, кеси кесине экили болгъан Ефим ызына къарады. — Киши болмазгъа керекди.

— Къайрыса?

— Сен кимсе?

— Партизан.

— Сизге.

— Нек?

— Тамадагъызгъа айтырма. Дженгил бол. Бек ашыгышма.

— Ёлюрге?!

— Командиригиз этер оноуну.

— Бар. Дженгил.

— Къайры?

— Тюз бара тура эдинг.

Ызына кѣзюу -кѣзюуюу бла къарай, къартны алыб,

отряд тургъан джерге келтириб, командирни къайда болгъанын соруб, ары алыб кетди Петр джангы джесирни. Темботну эслегенлей:

— Джолдаш командир, бу адамны чегетде тутуб келеме, — деди. — Былай бери келе тура эди.

Тембот, анга къарай туруб, джумушакъ халда сорду:

— Не излейсе бизде, къарт?

— Айтырым бар эди, — деб, Петргъа да къараб, тынгылады. — Кесигизге.

Тембот, аны да алыб джер юйге кириб, кесини болушчусу бла тахсачы бѣлекни тамадасы тамада лейтенантны, Василийни, чакъырыб, ала келгенден сора, къартха бурулду.

— Айт хапарынгы, къарт.

— Аскер джорукъгъа юренмегенме, кечигиз, — деб башлады ол. — Қъысха айтыргъа кюрешейим. Бусагъатда элде мен старостама. Немецле салгъандыла. Арт эки-юч кюнде экеуленни ѳлтюргендиле. Атым Акимди. Мени танымагъан, хапарымы билмеген джокъду.

— Тохта-тохта, — деб бѣлдю Тембот. — Не ючюн сайлагъандыла сени старостагъа? Ары дери таныб тургъан болурламы?

— Огъай, танымай эдиле. Кѳб хапар айтыргъа керек боллукъду, нек сайлагъанларын ангылатыр ючюн. Ала да кеслерине джарар деген адамларын сайлай болурла.

— Бизни заманыбыз барды.

— Мени заманым джокъду... Бек азды, айыб этмегиз.

— Қъалай?

— Мадар болса, ала джукъ сезгинчи, ызыма къайтыргъа керекме, — деб дженгил айтды Аким. Дагъыда къошду: — Тыйыншлы кѳрсегиз...

— Қъысха айтыргъа кюреш хапарынгы. Кесинги да биз соруу бериб бѣлмезча.

— Отузунчу джыл фабриканы атылтабыз деб, атылта башлагъанлай тутулгъан эдик. Он джылны тюрмеде тургъанма. Қъайытханлы эки джыл болду. Тюрмеде тургъан

адам джуртуна къраршы болмай къраллык тюрдю деб салгъан болурла къраллыкга да.

Тембот, «тюр айтамыды экен?» дегенча, нѣгерлерине кѣзюу-кѣзюу кърарб, дагыда сорду:

— Энди немецле келиб, староста этиб, джюрегингми кърыйнагъандыла?

— Огъай, командир, кърыйнамагъандыла.

— Сора бизни нек излейсе?

— Ала мени джуртума къраршы кърарауат этерими излейдиле. Билемисе, тамадалары, бир джаш адам, мени чактырыб, не айтханын? «Сен ѣлгюнчю ма чурукъланы джалаб айланыргъа керексе, большевикледен кърутултханыбыз ючюн» деб, итден туугъан ит меннге кърартлыгъымда эки аягъын кѣргюзгенди. Олтуруб кърайтдым, тюрдю. Киши аман айтмагъанлай, ишлеб, джашаб тургъанма. Была уа сатлык этерге излейдиле. Андан эсе ѣлгеним игиди.

— Бизден не излейсе да? Отрядха кършулургъа кѣзюн кърарай эсе, аллык тюрбюз — деб, ѣрге къробду Тембот. — Энди айтырынг бармыды?

— Командир, отрядха келмегенме. Мен болушур затыгъыз бар эсе, деб келгенме. Ийнанмай эсегиз, заманыгъызы да тас этмегиз, джашар ючюн къралмагъанма, сиз да бир патронну менден кърызгъанмагъыз, — деб джюрексиниб тынгылады Аким. Айтырын айтыб бошагъаны белгили эди.

Эки ыйык болду партизанла хар не затларын да таб джарашдырыб, ууакъ чабыулла кърарб, немецледен, полицейладан сыйыргъан сауутлары бла джаугъа иги кесек заран салыб тургъанлы. Энди, отрядха иги кесек адам кършула келиб, ол иги кюр джыйгъандан сора, Темботну кърайгъылы этген эки зат къралгъанды. Партизан кърозгъалыуну башчылары бла байламлылык джюрютюр ючюн, приемник табылмай боллык тюрдю. Бусагъатда азык джетгенликге, аны кърайгъысы да унутулмайды. «Бу адам джарамазми эди бир затыбызгъа?» деген оюмда тохтагъан

Тембот, къатындагъы офицерлеге къараб, аланы оюмларын тюрсюнлеринден ангылады.

— Сени ким болгъанынгы, не ючюн олтургъанынгы, бусагъатда да староста болуб тургъанынгы билгенибиз себебли, къагъаргъа эркинлигибиз болгъанын ангылаймыса? — деб сорду Тембот.

— Ангылайма.

— Джуртунгу сатмай, андан толу кечгинлик табыб, сени ючюн сабийлеринг ыйлыкъмай джашарларын излей эсенг, болушургъа боллукъса. Алдасанг а...-

— Командир, къоркъутма. Не ючюн келгеними айтханма, — деб бѣлдю Аким. — Къарыуумдан келгенни аямам.

— Приемник табаллыкъмыса?

— Табарма. Барды.

— Къайда?

— Сизге къачаннга керекди?

— Бюгюн да керек эди.

— Тамбла келтирме.

— Огъай. Энди, биз айтхынчы, сен бери келлик тюлсе. Бизден адамгъа бериб джиберирсе.

— Къайда тюберикме?

— Бир кесекден айтырбыз, — деб, Тембот биягъы тахсачыны чакъырды. — Сен, былайчыкъда, бу джарыкъ джашбла ушакъ эте тур, бусагъатдан ызынга къайтырса, — деб Акимни ашырды. Ол чыкъгъанындан сора, сагъышлы болгъанын танытды. — Къалай кѣресиз, алдай болурму?

— Тюз айтханча уа кѣрюнеди, джолдаш командир, — деди Василий, — Кертиси да, джангылгъанын ангылаб, энтда бир кере джангылыргъа, артыкъ да бек джуртун сатаргъа сѳе болмаз. Ким биледи, бизни къалайда тургъаныбызны билиб, тамбла ызындан фашистлени тизиб келиб къаллыкъ эсе да.

— Фашистле быллай къалын чегетге кирмезле.

— Аны уа тюз айтасыз.

— Биреуленни биргесине джиберейик да, элден узакъ болмай къалайда, къачан тюбеширлерине оноулашсынла

да, бизни адам къайтыб келиб, хапар айтхандан сора, бир-гесине тахсачы бёлекни джиберирбиз.

— Огъай, — деди Тембот. — Огъай. Барсынла, оноу-лашсынла къалайда тюбеширлерине. Айырылгъандан сора, бизники, ызына къайтханча этиб, тюбеширик джерлерине барыб, сакълаб турсун.

— Къоркъуулуду, джолдаш командир. Ол биргесине фашистлени алыб келирге боллукъду, — деди Василий.

— Тюздю. Алай а, бизни адам, ол элге барыб, хапар бергинчи, тюбешир джерлеринде турлукъду. Алайгъа баш-ха адам джууукълашса, кёрлюкдю. Къоркъуулу болса, акъырын джанлаб жетиб, бизге дженгил огъуна хапар келтирликди. Джангыз кеси келсе уа, къоркъуулу тюлдю. Къуру биреуленни ёлтюрюб, фашистледен сый излерик адамгъа ушамайды. Ала бла тили бир эсе, бютеу отрядны къырыргъа излерикдиле, — деди команир. — Мени кёлюме алай келеди.

Ол оноуну джаратыб, анда тохтадыла ала. Аны бир-гесине кимни джиберирге кереклисини юсюнден сёлеше, Петр бла Даканы сагъындыла.

— Дакканы джиберигиз, — деди Тембот. — Андан сора кесинг бери бир къайтырса, Петрну юсюнден бир айтырым барды.

Бир бёлек замандан, Дакка бла Акимни бир-бири бла танышдырыб ашыргъандан сора, темир джолну картасына къараб, сагъышланыб тургъан Темботну бёлдю тахсачы-ланы тамадалары:

— Ашырдыкъ.

— Игиди. Сен билемисе Петрну джырлагъанын?

— Билеме, джолдаш командир.

— Бир кюн, джырлай тургъанын эшитиб, талай за-манны тынгылагъанма. Чамындан-накъырдамындан джыр-лагъаны кёб игиди.

— Аны уа тюз айтасыз. Чам этеме деб, бир-экеуленни джюрегин кыйнаб, артда кечгинлик да тилегенди.

— Къзауат дегенинг къыйын затды, — деди Тембот кеси кеси бла оюмлашханча сѣлеше. — Ёлюмге къалайда туберинги билмейсе. Аны юсюнден бары да сагъыш этгенлерине не сѣз. Юйлери, адамлары эслерине тюшюб, бир кѣзюуде мыдах да боладыла. Аллай заманда Петр джырлай турса, иги боллукъ эди.

— Джолдаш командир, джырлагъан да этеди. Бир кюн мен да тынгылагъанма джырлагъанына. Алай а, джырын бошагъынчы тохтаб, партизанла тилей тургъанлай, хапаргъа кѣчдю. Аны хапарына тынгылаб, кеси аллыма кюлюб тургъанма. «Билемисиз, джашла, — дейди, — мен, къзауат башлангынчы, Москвада опера театрда ишлеб тургъанма». — «Эшикленими сакълай эдинг?» деб сорадыла. — «Огъай. Онегинни партиясын джырлагъанма операда». — «Алдайса!» — «Мынга къара, — дейди, чырт да бир бош затны юсюнден айтханча. — Экибиз да фронтха барайыкъ да, немецлени эм тамадаларындан «мадарынг бар эсе, аллах ючюн, Москвагъа джетиб къайтхынчы, бир самолет бер деб, самолет алайыкъ да, кѣргюзюрме сора мен джашны юсюнден джазылгъан афишаланы». Дуния харх болады. Петя уа, тамам керти затны айтханча, «къалайды, ёчешемисе?» деб къоймайды. «Алай тюл эсе, фрицге да джалынмагъанлай, былайда огъуна ийнадырайым» деб, арияны джырлаб башлайды. «Я вас любил. Любовь еще быть может...» Начас, керти ариу джырлайды. Сора бир кесекден «Ах, бусагъатда элге тюшюб бир къалсам» деб ахсынды. «Танг аласында къайын терекни тюбюнде джатыб тургъанлайыма, анам келиб, «джашчыкъ, бусагъатда саугъанма, бир сютчюк ичсенг а» деб тилерик эди». «Москвада арияла джырлаб тургъан джаш элге уа къалай тюшюб къалды?» «Алан, сен джукъ ангыламай кереме. Операда джырлагъанлагъа бир джылда джетиайлыкъ отпуска береди. Элге барыб, сютчюк ичиб, таза хауаны солуб, тамакъларын ариу этер ючюн. Эй, былайгъа бир къобуз тюшюб къалса, тереклени тепсетир эдим».

— Аким бир кьобуз табаргъа да болур, — деди, аны хапарын бѣле, Тембот. — Ол эди айтырым.

— Дакканы орнуна барыргъа уа дыгалас этиб къалды.

— Энди былай къара. Кѣремисе темир джолну. Сени тахсачыларынг айтхандан, кюн сайын, танг аласында бешден беш минут атлаб, сауут-саба джюкленнген поездле ѳтедиле былайтын.

— Тюздю, джолдаш подполковник. Ингир сайын а аскерчиле джюкленнген поездле барадыла.

— Танг аласында темир джолну атылтсажъ, къалай кѣресе?

— Бек иги эди...

* * *

Къачны биринчи айы чегѣтни хазна тюрлендирмегенликге, аны кыйырларын, джел, аяз да аслам ойнаучу джерлерин, саргъалтыб башлагъанды. Былайда, къалын чегѣтни туура арасы бла ѳтген темир джолну къралгъа бир заманда уллу хайыры болур эди. Адам хазна джюрюмеген джерледе табигъат керти ариу сакъланнганды. Къайдан эсе да ташылыб, джолну тюбуне къуюлгъан ташлы зыгъырны джарыб ханс ѳсмейди, джолдан арлакъда уа белинге джетген хансны кѣрген адам, кълундагъы сауутну атыб, чалкъы излерчады.

Былайда, темир джолдан узакъ болмай, хансда джатыб тургъан экеуленни тюрсюнлери бюгюн джарыкъды. Бери тебрерни аллы бла Тембот экисин да орденле бла саугъаланнганлары бла алгъышлагъанды. Тахсачы отряд ууакъ къауумлагъа бѣлюнюб, джолну эки джанын сакълайды. Дакка бла Петрден алгъын кымылдарыкъ да джокъду.

Бу тѣгерекледе партизанла болгъанларын фашистле билгенликге, темир джолгъа аладан хата болмай бу-

сагъатха дери тургъаны себебли, чегетге терен сингиб, аланы ызларындан тюшюб, кеслерин къырдырыгъа асыры излемейдиле.

Партизан къайсы терекни къатын сакълагъанын ала къайдан билсинле? Чегетге синге башлагъанлай а, гугук, къаргъа, гылын къуш кычыргъан, бёрю улугъан тауушла башларла. Партизанла бир-бирине белгими бередице, огъесе къанатлыла, джаныуарла немецледен къоркъубму кычырадыла, аны айыргъан кыйынды.

Алгъынча тюлдю, энди, кышхырдан гырджын этиб, будай ётмекди деб алдаяллыкъ тюлсе немецлени, чегетге киргенлей, гугук кычырыб, къалкъыб тургъан гылын къушну сагъайта эсе, юйюнге сау къайтыргъа излей эсенг, чыртда экили болмай, ызынга бурул.

Темир джолну да былайда асыры сакъламайдыла, бир кычырым джерде биреулен турады да, ол да, нёгери келиб аны орнуна тюшгюнчю, салкъында баш къагъады. Алай а, Дакка бла Петрну туурасында сюелген бу адам, джашыракъ солдат болур неда къоркъгъан этеди ансын, тёрт джанындан кёз алмай, олтуруб бир солугъан да этмей турмаз эди. Автомат бла атыб ургъанлай а, тауушуна, къара къузгъунча, джыйылыб къаллыкъдыла. Бир-бирине джукъ айтмагъанлыкъгъа, экиси да анга къалай оноу этерге сагъышланыб турадыла. Ол а, начас, джолдан хазна джанламагъанлай, мазаллы эмен терекни айры бутагъыны тюбю сюремде сюеледи. Солдатдан эсе, бир-бири къатында ёсген эки терекге къараб тургъан Дакка, сагъышлы тюрсюнюн Петргъа бургъанлай, къачхы каска, биягъы адетин къойгъанмы этерик эди, секириб аны сол къулагъына миниб, тохтаусуз джырын башлады. Ай, медет, ёмюрге сагъыш эте билмеген касканы джыры, Дакканы бютеу къайгъысын джутуб, къараб-къарагъынчы туугъан тауларыны гюл ийис джайылгъан хурметли сыртларына алыб кетди.

— Не затха ышардынг? — деб айырды Дакканы кёзюне кёрюне башлагъан тау суратладан Петр.

— Бош, алай, — деди ол, ашхы суратдан асыры дженгил айырылгъанына хош болмай. — Бош, алай.

— Не гтебиз?

— Тохта, башыма бир иги оюм келгенди, — деди Дакка. — Кёремисе тереклени сен да?

— Чегетде терекни кёремисе деб къалай сораса?

— Огъай, майна ол терекни, — деб немец сюелиб тургъан терекни кёргюздю.

— Кёреме.

— Мен аны бу джанындагъы терекге акъырын миниб, андан ол бирсиге кёчюб, айры бутакъ бла туура юсюне...

— Ай, аферим — деб тенгини ауузуна чабды Петр. — Тюзю, былайда мен джаратмагъан бир зат барды. Сен ауурса, бутакъ сынса, бери айланыб, сенден бошаб къоярыкъды. Мен барайым.

— Огъай, Петя, операда джырлагъан эсенг да, терекге ёрлерге мен такъыл болурма сенден. Джукъ эсленсе уа, мени къайгъылы болгъунчу, бу таякъны ат да, уругъа кюреш.

— Мен барайым, Дакка, — деб тиледи Петя. — Къозугъан эте эдим ансын, къазауатха дери ёмюрюмде элден да чыкъмагъанма. Терекге тамам киштикча ёрлейме. Ийнан, бу джол алдамайма, — деб кеси да ышарды.

Керти да, терекге дженгил ёрлеб, андан да, шыкъыртсыз, тамам сюлеусюнча, бирсине кёчюб, айры бутакъгъа минди. Бир кёсекге къалын чапракълада ташайгъан Петя дагъыда кёрюнуб, энди хазырма дегенча, къолун булгъаб, белги берди. Дакка, автоматны джерге салыб, къатындагъы таякъны алгъаны бла немецни джерге джагъылгъаны тенг болду. Тауушсуз джан берген немецини эрлай бир джанына тартыб, экиси да джолгъа къайтдыла.

— Беш минут къалгъанды поездге, — деб, Дакка рельсни тюбуне салыннган агъачны бир джанын къазыб башлады.

Петр минаны хазырлагъынчы, чунгурчукъ да хазыр

болду. Андан кѳол айыргѳанлары бла поездни джууукѳлашыб келген тауушу эшитилди.

Танг аласы шошлукѳну чача, табигѳатны кечеги джукѳудан уятыргѳа кюрешгенча, гюрюлдей, темир джолну айланч джеринде толусу бла кѳрюндю поезд. Партизанла алданмагѳан эдиле: юсюнде танкала, тобла, юслерине джабыу тартылгѳан дагѳыда бир затла. Паровоздан чыкѳгѳан акѳсылдым тютюн, кѳкге чыгѳыб кетмей, чегетни башы бла джайыла, кѳаралгѳан кѳкден тереклени джашырады. Рельсаланы джалгѳаннган джерлерине кеслерин ура, узакѳ фронтха ашыгѳадыла чархла. Ма, бусагѳатдан джетеди...

Кюуюксюниген бугѳа секириб кѳатындагѳын уругѳа атылгѳанча, ачы таууш этиб, чархларын джолдан айырыб, бир джанына тѳнгерейди паровоз. Аны ызындан келгенле, джангы чыкѳгѳан мюйюзлерин сынагѳан джазгѳы улакѳча, бир-бирине кѳагѳышыб, шын тура, баш энишге бола, тѳгереки тауушдан алдыра, джол джанына тѳнгерейдиле вагонла. Поездни ал сюрEMI тѳнгереб башлагѳанлыкѳгѳа, арт джаны, ѳльюрге унамагѳан джыланны кѳуйругѳуча, кѳымылдайды, келеди, тѳнгерейди, атылады. Анда-мында вагонладан секириб-секириб тюшедиле адамчыкѳла. Тюшедиле сау кѳалыргѳа излегенле. Автомат тауушла да джутуладыла ол тауушда...

Барады кѳазауат...

Ызына кѳайтыб барады отряд...

Тынгылайды Дакка Петрну джырына...

* * *

Хыны, боранлы кѳкде учуб айланнганлай кѳанаты сыныб, джерге тюшген кѳанатлыча, джашауун ашырыб баргѳан Аким, кѳачан эсе да аманлыкѳ излеген адамларыны джюрек джылыуларын энди таныб, джанына кѳоркѳуулу болгѳанына да кѳарамай, кѳб зат бла болушады. Парти-

запла бла биринчи тюбешгенинден тебреб, бусагъатха дери Темботдан бир затны тилегенди: «Таблыгъы тюшсе, мен айтырма, бир-эки адамыгъыз келиб, мени ёлтюрюрге излегенча бир этселе. Ансын, къалай эсе да, ийнанмай башлагъанча кёреме». Ала уа кеслеринми сакълатырыкъ эдиле, чабыуул этиб, юйюне, харакетине заран джетдиргенли, немецле «кесинги сакълай тур» деб талай кере айтхандыла. Алай а, не келсин, андан бери, алайсыз да къаш-баш туюуб тургъан элчиле, старостагъа тюбегенлей, джолдан джанлаб, кенгтин озадыла, чыртда мадар табмагъан а, къатына джетерге хыны къарамын джашырыргъа кюреше, аякъ тюбюне къараучанды. Аны эслемезча адам тюлдю Аким.

Бу джол ючюнчю кере келеди староста партизан отрядха. Кенгден огъуна Темботну эслеб, аллына ашыгъыб, джылы саламлашды. Экиси да джер юйге киргенлей, ашыгъыш башлады Аким.

— Командир, заманым чыртда джокъду. Ат бла келгенме. Ол сиз соргъан отряд эртденбла элге келиб, талай адамны тутуб, соруу алгъанды. Биреуленни, юч джашы аскерде болгъан къартны, ёлтюргендиле.

— Не зат излейдиле?

— Партизанланы. Сизни.

— Сизни джылыгъызда болур, бир капитан. Къартны кеси къакъгъанды. Менден да соруу алгъандыла.

— Билмейме. Мени сартын, ингирде, ала шхууур ашаргъа башлагъан заманда, таб боллукъду деб, бир адамны джети джукълаб эсинде да джокъду.

— Башха айтырынг бармыды?

Не затны эсе да айтыргъа башлаб, дагъыда кеси кесинден тартынганча этиб, тохтады.

— Айыб этмегиз, барды айтырым.

— Айт.

— Сиз хамап да былайда турмазсыз. Къазауат башха джерлеге элтирге болур...

— Тюз айтаса, Аким. Кёб турмай башха джерге атлан-

ныкбыз. Ангылагъанма айтханынгы. Башха мадарыбыз бусагъатда джокъду, бу кьагъытны бир джерде джашырыб кьойсанг, сеннге джарар бара баргъан заманда, — деб джан хурджунундан тёрт бюкленнген кьагъытны чыгъарыб, Акимге узатды. — Староста болуб, бизни, партизан бёлекни тамадаларыны, разылыгъы бла ишлегенинг, кёб джарагъанынг джазылгъанды.

— Сау бол, командир. Энди уа барайым, — деб ёрге кьобду Аким.

— Аким, — деб тохтатды аны Тембот. — Бизден талай адам элде турурча мадар джокъмуду?

— Билмейме, — деб сагъышланды Аким. Бир кесек тынгылагъандан сора дагъыда кьошду: — Юйге келиб кьалсала, кьалай болур? Экеуленигиз ташатын джолну биледиле.

— Юй бийченг а?

— Бюгюн бек табсыз болуб кьалмасын деб, хоншу элге джууукъларына джибергенме. Дагъыда, ким биледи, «кесин сакълагъанны — аллах сакълайды» дегендиле.

— Алай эсе, бар. Кьонакъланы сакъла.

Кеси джангыз кьалгъанында, тамам ыарыгъандан не этерге билмей, бу чириген гардош ийис этген джер юйде да туралмай, хауагъа чыгъа башлаб, дагъыда сокъранды. Терезе орнуна этилген тешикден, кёрюкден ургъанча, джел кириб, ауур хауаны сюрдю. Бюгече чабыуул боллукъ болмаз деген акъылгъа кирген болур эдиле да, тесукъа эте тургъан аскерчилени ушакъларына тынгылаб, кеси да сагъышланды Тембот.

Ма бусагъатдан, «туругъуз, кетдик» дегенлей, сёз салгъан болмагъанлай, чыгъарыкъдыла ала джангы сермешиюн джолуна. Къайсыны болса да бюгюн джукъланыр джулдузу. Не этериксе, тау сууну тохтаусуз келген сууукъ толкъунлары бургъан тирмен чархланы арасында эзилген бюртюклекча, эзиледиле кьазауатны отунда джигитле, кьызбайла да, джанларындан эсе джуртларын суйгенле,

ёмюрге бушуугъа, кыйынлыкъгъа кыйгъыра билмеген-
ле да.

Къазаут айырмайды аманды, игиди деб, адамны ёл-
тюрюрю аллы бла аккыллы да болмайды. Дуняда аны
тохтатыр бир джангыз кюч барды: адамла кеслери ёлмез
ючюн, джауну ёлтюрюрге керекдиле. Бусагъатда уа ол
адамладан, адамлыкъдан да кючлю болгъанды. Бюгече
уа кимлени джугарыкъды?

Тынчайырларыны аллы бла, командирни оноуу бар эсе
деб, билирге келген офицерле аны сагъышын бёлдюле.

— Не этесиз, джолдаш командир?

— Сагъыш, — деб ышарды Тембот.

— Бизге айтыргъа джарамазлыкъ затмыды?

— Тамам сизни сакълайды, — сагъышлы болду коман-
дир. — Сизни сакълайды. Тёгерекде элlege бушуу джайыб
айланган отряд хоншу элдеди. Бусагъатда Аким келиб,
хапар билдириб кетди.

— Хазырлана туруб, танг аласында чабыуул этсек,
къалай болур? — деди тахсачы бёлекни командири. — Ол
кёзюуде фашистле джукъларгъа бек сюедиле...

— Была уа, — деб аны бёлдю Тембот, — джыйын джан-
лыча, кеслери да танг аласында тутуб башлаучандыла
тутар адамланы. Аким айтханнга кёре, ингирде чабыуул
къуралса, андан табы боллукъ тюлдю. Ол кёзюуде киши
къайгъылы болмазын билиб, сакълыкъны унутадыла.
Бусагъатдан элге бешеуленни джиберейик. Аким сакълаб
турлукъду. Бизникиле алайгъа джетерге, ала, болумну
ангылаб, чабыуулну заманында башлар къайгъыны этерик-
диле.

— Петрону джиберейим, адамла да бериб, — деди тах-
сачы.

— Ашхы. Дакканы да къош. Экиси да элни иги биле-
диле.

— Санин андан айырылыргъа унамайды. Ол да барыр-
гъа излейди.

— Бусагъатда уа къалайды?

— Сёлешген заманында хар не затны да ангылагъанча кёрюнеди. Алгъынча суратха къараб да турмайды энди. Алай а, немец кийимлени кёргенлей, чыртда шашыб къа-
*лады.

— Тыяргъа кюрешигиз.

— Аны тыяр ючюн, тутуб, джер юйге атаргъа керекди.

— Ала кетгинчи, кесинг ушакъ эте тур, отряд бла барырса де, — деди Тембот тахсачыгъа. — Отряд экиге бёлюнуб, элни эки джанындан кирсин. Бир джангызы къутулмазгъа керекди.

Бир кесекден бешеулен эл таба кетди. Андан сора кёб турмагъанлай, айю табан джетген къумурсха уяча, къозгъалды лагерь.

* * *

Бу чегетге кириб, фашистлеге къаршчы чабыуулла къурай да, ала кирирге базмагъан джерледе солуб, кюч джыя, отряд джашагъанлы, атасын танымазлыкъ кёб сабий туугъан болур, келин деген сёзю ангылаб бошагъынчы, кёб тиширыу къалгъан болур эрсиз. Азмыды, къазауат келтирген къыйынлыкъланы санаб башласанг? Адамла къой эсенг, осколкала тийиб, джаралы этген къайын тереклени юсюн джуугъан джыламукуланы болмазламы айтыр хапарлары? Бардыла. Бусагъатда тынгылагъанлыкъгъа, артда, энди келлик тёлуге хапар айтырыкъ болурла ала.

Бусагъатда уа, джер юйде саламгъа таяныб, тынгылайды Тембот. Ала кечеги чабыуулдан къайытханлы эки сагъат озду, алай а кёз къысмагъанды. «Меннге эс нек бёлмейсе?» дерге излеб, кечеги тойда кыыз билегинден чимдегенча, чынасындан ёргерекге окъ тийиб, ауур джара болмаса да, тынчлыкъ бермейди. Тюзю, джара къайгъылы болургъа да заман табмайды. Сермешинуде талай адам ауур джаралы болгъаны себебли, аланы былайда къояргъа мадар джокъду.

Тембот сагъышланыб тургъанлай, Василий, акъырын джер юйге кириб:

— Къалайса, командир? — деб сорду.

— Джокъду хата, Вася. Сен а нек джукъламайса? Эртденбла иш кёб боллукъду, — деб Тембот радист келтирген къагъытны узатды Василийге. — Къалай кёресе?

— Къыйынды, командир. Бизни тахсачыла ол кёпюрню къалай сакъланнганына къарай тургъандыла. Къыйын боллукъду.

— Вася, ол буйрукъду, сюзер мадарыбыз джокъду. Энди кёпюрню къалай атылтабыз?

— Да, сагъыш этиб бир кёрейик, — деди Василий. — Ол офицер, «отрядны командирин дженгил чакъыргъыз» деб, кесин бузгъан хапары чыгъады.

— Танг атхынчы тёзалмаймыды?

— Къайдам.

— Бар да, тынгыла не айтырына.

— Командирни излейди.

— Сорса, менме командир дерсе. Бир кесекден мен да барыргъа кюреширме, баралсам.

Василий, джесир офицер тургъан джер юйге кеси барыб къалмай, штабны тамадасы лейтенантны биргесине элтди. Ала джер юйге киргенлеринде, офицер секириб ёрге къобду, алай а джукъ айтмады. Лампа асыры мутхуз джарытханлыкъгъа, Василий, аны ачыулу къарамын эслеб, «энди ачыулан къолунгдан келген чакълы бир» деб, хазна эс бёлмей, штабны тамадасына бурулду.

— Тылмачны чакъырыргъа керекди.

— Керек тюлдю, — деди джесир.

— Алай эсе, бек ашхы. Нек чакъыра эдинг?

— Сен кимсе? Мени командирге айтырым барды.

— Айтыргъыз.

Офицер, ышанмагъанча, джити къараб, сагъышланды. Бир кесекге кёзлери джылтыраб, дагъыда терен ахсынды.

— Чыртда айтылыргъа джарамагъан затны айтсам...

— Бизге башхасы джокъду. Сатыу этерге джыйылмагъанбыз. Кесинг да эм алгъа ким болгъанынгдан башла.

— Көресез, офицерме. Къазауат башланганлай, бир ачы сермешинде джаралы болуб, фашистлени къолуна гюшген эдим...

— Тохта. Сора бизни адам бола тургъанлай къуллукъ этиб айланганса алада?

— Не этерик эдим? Бир таблыкъ тюшгенлей къачаргъа дегенлей, бюгюннге джетдим. — Джесир бир кесекни къара тынгылауну басыб, дагъыда къошду: — Джан дегенинг бек татлыды.

— Ёнге не затны айтыргъа излей эдинг?

— Эртденбла аскер бёлек кирликди бу чегетге. Биз да ала бла болургъа керек эдик.

— Бизни къайда болгъаныбызны къайдан билгенсиз?

— Алкъын билмей эдик. Элчиледен соруу ала башласакъ, бир адам айтырыкъ болур эди.

— Соруу алгъаныгъызны къагъыбмы барасыз?

— Мен кишини ёлтюрмегенме.

— Бизде офицер болуб тургъанма дейсе, немецледе уа капитанса. Къалайда да офицерлени алдаргъа юретмейдиле.

— Мен алдамайма.

Василий, джер юйню эшиги сюремге барыб, алайын сакълаб тургъан аскерчиге буйрукъ берди:

— Ол къартны бери чакъыр.

Олсагъатлай, джер юйню къатында тургъан Аким таукел атлай ичгери кирди.

— Аким, бу адамны кёргенмисе?

— Ол экеуленни ёлтюрген буду.

Мутхуз джер юйде эм алгъа Акимни танывалмай тургъан офицер, старостаны ауазын эшитгенлей, кишиден да эркинлик алмагъанлай олтурду. Бир бурху заманнга бары да тынгыладыла. Туура ол кёзюуде эшитилди, джылан шыбырдагъанча, офицер айтхан джангыз сёз:

— Ит!

Ачыуланганлыкъгъа, кесин тыяргъа кюреше, акъырын джууаб къайтарды Аким:

— Ит а сенсе, мурдар. Билмейди дебми тураса сен бу төгөрөкдеги элlege кыалай кыйынлык салганынгы? Ненча адамны ёлтюргенсе? Аланы гюнахлары ахыратда да бир ёлтюрюрле сени.

— Сен аны кыайдан билесе? — деб Акимге кыарады Василий.

— Кеси айтханды.

— Сатлык! — деди биягы джесир. — Сен... Сени большевикле ёлтюрмей кыалай кыйгандыла? Бу кыралкы аманлык этер ююн кыалмагъанса! Ала сениге не игилик этгендиле? Тюрмеде он джылны сен олтурмагъанмыса? Сени ююнго сыйырмагъанмыдыла ала? Бу джерге ёге джаш болуб сен турмагъанмыса? Бусагытда, табсыз тюшгенинде, аланы джакылагъан кибик этиб, энтда бир сатаркымы излейсе?

Ачыуланганын тыялмай, кесим ёлеме да ёлеме, бу адамдан бошай кетейим дегенча, аузуна тюшгенин кыйду джесир офицер. Аланы сёлзлерин бёлмей тынгылагъан Василийни сабыр ауазы эшитилди:

— Сен айтхан затланы биз билебиз. Башха айтырынг бар эсе, айт, — деди ол.

— Бусагытда мени сата тургъан адам тамбла сизни да сатар.

— Джуртуму саталлык тюлме сенича, — деди аллына атлаб Аким.

— Джуртунг а сени тамам насыблы этгенди да?

— Бар, Аким, тынчай, — деб, ол чыкыгъандан сора джесирге бурулду Василий: — Энди кесинги юсюнгден бизге бир тюз хапар айтсанг джашырмай.

— Вздонду командири болуб тургъанма. Былтыр августда джаралы болуб, аланы кёлларына тюшгенме. — «Бизде күүлук этмей эсенг, ёлтюрөбиз» дегенлеринде, не этерик эдим? Джан татлыды.

— Ким эди тамаданг?

— Кыачан?

— Джесирленгинчи.

— Капитан Беляев. Тёртюнчю джаяу дивизияны рота-сыны командири.

— Къалайда тышген эдинг джесирге?

— Джолда. Ызыбызгъа кетиб баргъан заманда, немец-лени аскер бёлеклерине тюртюлюб къалгъан эдик.

— Дивизияны командири?

— Полковник... Тукъумун унутуб турама.

— Ол заманда чынынг къалай эди?

— Лейтенант.

— Немецле дженгил ёсдюргендиле да сени, капитан. Энди айтыр затынг бармыды?

«Андан сора сизге не зат айтырыкъма» дегенча, сыр-тындан тышуб, тынгылады офицер. Ол кёзюуде, сол би-легинден тута, джер юйге Тембот кирди.

— Не эте тураса, Василий?

— Ушакъ этерге кюрешдик, — деб тынгылады ол.

Арт кёзюуде сакъалы да джетиб, сууукъ чабханындан тюгел аязыб да бошамагъан Темботну хырхаракъ ауазын эшитиб, «соруусуз-оруусуз кириб келген адам, бир ажым-сыз, эм тамада болур» деген акъылда, дженгил огъуна олтурду джесир. Джангы киргеннге къараб, сорду:

— Командир сизмисиз?

— Алайды.

— Ма былагъа мен айтхан эдим, сизге да къайтарыб айтайым. Тамбла сизге чабыуул этерге болурла.

Василийни рахат тургъанын эслеген Тембот, ол бир зат билиб тынгылай болур дегенча, джесирни сёзлерине хазна эс бёлмей сорду:

— Кимсе?

— Хапарымы айтханма.

— Энтда айт.

Джесир офицер хапар айта тургъан заманда, кеси сагъышына кириб, къол аязы бла мангылайындан тутуб тургъан Тембот, башын акъырын ёрге кёлтюре келиб, кеси да къобду. Аллына атлаб, офицерни бетине къарай туруб, ашыгъыш сорду:

— Былайда нек къарангыды? Лампаны!

Джер юнню сакълаб тургъан солдат эрлай лампа алыб къайытхынчы, къымылдамай тургъан Тембот, мюйюш таба атлаб, буйрукъ берди:

— Ким болгъанынгы айт.

— Айтдым да.

— Энтда! — деб джесирге сыртын бурду Тембот.

— Лейтенант эдим. Августда джесирге тюшюб, андан бери, ма кѳресиз. Ийнаныгъыз, бир адамны ѳлтюрме...

Алай а сѳзюн бошамады джесир. Темботны къаты ауазы бѳлдю аны:

— Капитан, болду! Сени хапарынгы айтырыкъла былайда табыллыкъдыла. Эшитемисе, капитан? Огъесе сеннге джюйюсханмы дерикбиз?

— Джолдаш подполковник! — деб, Темботну чынасындан тутду Василий. — Джолдаш полковник, олтуругъуз.

— Тохта, Вася. Сен алкъын джукъ билмейсе, — деб биягъынлай, не этерге да билмей тургъан капитаннга джууукълашды ол. — Мен кимме, капитан?

— Къайдам... Былайда командир болурсуз.

— Бюгюннге дери кѳргенмисиз мени?

Иги кесекни да къараб туруб, кишиге ушаталмай:

— Огъай, — деди джесир.

Джукъусуз да болуб, арыб да тургъан Тембот, джесирни туура къатына келиб, бетин аны бетинден бир къарыш чакълы бирде тохтатыб, хыны къарады:

— Танымаймыса, не? Танымайса? Таныргъа суюмейсе?

Джылан ургъанча, илгениб, артына турду джесир. Алайсыз да сескекли болуб тургъан кѳзлери джылтыраб, къабларындан чартлаб чыгъарча болдула. Буюгъуб, къараб-къарагъынчы гитче кѳрюннген джесирни агъаргъан эринлери джангыз сѳзню айтдыла:

— Тембот?!

— Алайды, Дебо!

— Тембот!

— Энтда бир танышынг барды былайда...

Къалай сейирди чегетде тангны атханы. Булбулланы, джырларына тынгылагъан къыллы къалмай кеслерин да излегенча, тегерекге нюрюн джая, ашыгыш келтюрюледикюн. Аны саргылдым таякълары биринчи къарда ойнай, артыкъ да джарыкъ кёргюзедиле кышхы чегетни. Тереклени тугел тюшюб бошамагъан сары чапракълары бир-бирине алгъынча шыбырмайдыла.

Былайда шынкъарт джагъыб, эртденнги шхууур хазырлагъанланы беллерине дери кийимлерин тешиб, къар бла джуууна тургъанланы кёрген адам агъачха келгендиле деб къоярыкъды. Алай а мычхыланы орнуна автоматланы, балталаны орнуна гранаталаны джюрютедиле ала. Не этерикдиле, агъашчыла тюлдюле, къазауатчыладыла.

Эртденбла эрте къобуб, Дакканы чакъырыб, аны кёргенлей, ышарды Тембот.

— Эски танышыбыз таныялмай къалгъанды кече, — деди. — Энди сен мени сакъалымы, мыйыгымы да бир къорат. Кесинг да джюлюб тура кёреме. Огъай, сени унутхан болмаз.

— Хапарын эшитгенли, кёрюрге разы болуб турама. Чырт тюрленмегенмиди?

— Огъай. Бир кесек къартыракъ болгъанды.

— Къарт а биз да болгъанбыз, Тембот.

Бир кесекден, Темботну сакъалын джюлюб бошагъандан сора, тиледи Дакка:

— Къарарыкъ эдим къаллай эсе да.

— Мен эркинлик бергенме де да бар. Биргенге Петрону да ала бар. Къачыб кетерге башлагъанлай, ол тутханды аны. Кёб турма. Сагъат джарым чакълыдан бери келтирирсиз, сюд этерикбиз.

— Къалай? — деб сейирсинди Дакка.

— Трибунал къурагъанбыз. Анда сен, мен, Василий барбыз. Барысын да джыярбыз, аны юсюнден билген хапарыбызны айтырбыз. Аким да хапарлыды.

— Ашхы, — деб Дебо тургъан джер юй таба кетди Дакка.

Тюбешдиле алгъыннгы джюйюсхан бла атчысы. Тюбешдиле, бир-бирине уа айтыр зат табмадыла.

— Муратынга джеталдынгмы, Дебо? — деб да бир сорду Дакка.

— Огъай, джеталмадым. Мен муратыма джеталсам, сиз ёмюрде да сёлешмезча боллукъ эдигиз. — Адам ёлюрге деб тууады. Хата джокъду, тюнене бирле, бюгюн мен, тамбла сиз, — деб, джукъгъа да кыйналмагъанча, сабыр тургъан Дебо, эрлай къобуб, шыбырдады: — Дакка, сен акъыллы адамса, болуш. Ала мени ёлтюрген этерикдиле. Тутдурайыкъ, де да тиле. Ёлтюртме, сен айтханнга тынгыларыкъдыла.

— Сау къалсанг, ол къадар аманлыкъны юсюнге джюклеб, джер джюзюнде айланыб тураллыкъмыса? Адамланы бетлерине не айтыб къарарыкъса? Сен, дунягъа джаратылгъанлы, адамлагъа, аланы да эм игилерине, кыйынлыкъ салыб тургъанса.

— Старшина, джесирни командирге! — деген буйрукъ эшитилди.

— Тур, Дебо. Бюгюнге дери этген ишинге сюдно алында джууаб бере бил. Тур!

— Эшек, — деди, акъырын ёрге къоба, Дебо.

— Джаныуар! Ёмюрюнгю джаныуарча ашыргъан адам тюрсюнлю джаныуар!

Джер юйден чыкъгъан Дебо, кёзлерими къамадыла, асыры ачудан джылагъанмы этди да, къолуну сырты бла кёзлерин сюрте, арлакъда партизанла джыйылыб тургъан джер таба атлаб тебреди. Барыргъа сүймегени кёрюннгенликге, амалы джокъ эди.

Трибунал сатлыкъгъа сюд этерик хапарны эшитиб, бир джерге джыйылгъан партизанла, командирле да акъырын атлай келген немец офицерге къараб тургъан кёзюуде, ёрге къобуб, автоматны къолуна алды Санин. Бёрксюз, агъара башлагъан бурма чачы да тёрт джанына чачылыб,

бузлаб тургъанча, къуру келе тургъан адамгъа чыракъ барыб тургъан кёзлери, тюймелери ачылыб, этеклери джайылыб тургъан тозурагъан шинели да ташдан ишленгенча кёрюндюле. Анга эсгертмеди деб да къоярыкъ эди адам, эки эрни къымылдамаса. Алай а къымылдайдыла, не затла эсе да шыбырдайдыла эринле. Аны къайгъылы адам а джокъду.

Джыйылгъанланы барына да, кёзюнде огъу болса, уруб къоярча къарай, джууукълашыб, тегерегине къарай келиб, Темботда тохтатды хыны къарамын Дебо.

— Сеннге, къралынгы, джеринги, халкъынгы сатханынг ючюн...

Тембот сёзюн бошамады. Четгни къозгъагъан автомат таууш бёлдю аны. Чалкъы учу джетген мант башыча, джыгъылды Дебо. Джыгъылды ёмюрде къобмаздан. Буйрукъну бузгъан ким болду?» дегенча, ачууланыб тёрт джанына къарады Тембот.

Автоматны бир джанына салыб, акъырын къаргъа олтуруб, джан хурджунундан суратны чагъарды Саннин. Ол бир адам къайгъылы да тюл эди. Суратдан анга къараб, ышара тургъаң къызчыкъдан сора кишини да кёрюрге излемей эди ол. Агъаргъан эринлери уа шыбырдай эдиле:

— Къайдады къызчыкъ?

Саннинге мыдах къараб тургъан Дакка, не этерге да билмей, аллына бир-эки атлагъанлай, чуругъуну бурну джыгъылыб тургъан адамгъа тийди. Сейирсингенча, аякъ тюбуне къараб, къарны къызартхан къанны кёрдю ол.

Энтда, къайры эсе да тас болгъан, эртде озгъан джылладача, къазауатдан арыб, юйге къайтхан биринчи кюнюндеча, ол заманда кече сайын кёрген къызыл тюшлерича, башы замансыз агъаргъан Дакканы кёзлерине тегерегн къызыл кёрюндюле:

Узакъда сюелген джашил дуппур да,
Къатында джырлагъан кёксюлдюм суучукъ да.

Къарт санитарны акъ халаты да.
Алтын бояугъа бёленнген тынгылауукъ чегет да.
Автоматланы къара быргъылары да.
Тёгерекдеги табигъат да, адамла да кызыл эдиле.

Кызыл эди учу-кыйыры кёрюнмеген, кюнню таякълары саргылдым этген, джангы сермешулеге элтген айланч джол да...

ТАНЫШЛАРЫГЪЫЗ

Эпилог орнуна

Ма бошалды китабны ахыр къагъыты. «Джарым джолда бизни нек кёйдунг?» деб, мыдах тюрсюнлерин авторгъа бурадыла джюрекке багъалы адамла. Ачы класс кюрешде, кърал солууун алыб, тюгел эс джыйыб да бошагъынчы, андан сора башланнган хыны къазауатда джан берген джигитле халкъны эсиндедиле.

Барадыла аланы къабырларына чыммакъ чачлы къартла, анала, атала, эгечле, къарнашла, туудукъла. Эсгё тюшюредиле бюгюннгю насыб джашау ючюн джашлай кетген багъалы адамларын. Алагъа, кърал сыйларын тёпесинде тутхан уланлагъа, ёмюрлюк кюуюн айтханча, джаз сайын табигъат бирден джашнагъан заманда, эжиуюн бютеу ауушлагъа эшитдире, барады Къобан.

Андан, мени эсимде болмагъан замандан, къарайдыла Дакка бла Нузула — мен танымагъанлыкъгъа, хапарларын кёб кере эшитген сыйлы адамла. Хар элде да кёрюрге болдукъсуз аланы. Къатлары бла озгъаныгъыз болса, бёркюгюзню тешиб сый беригиз алагъа, тилеб айтама. Ала бюгюннгю огъурлу къартладыла, туудукъланы джашауларын джазча джашнатхан.

Кюн турушда олтуруб, терен ахсына, бюгюн да сакълайды Тембот бла джашын Нафисат. Сакълайды, джурт-

ларын ачы джаудан кѳутхара, аны кѳыйын кюнлеринде эркишилик этиб, джан берген эри бла сабийин. Не уллу кѳууанчда да, сынаб кѳарасагъыз, кѳрлюксюз, аны эринлери ышаргъанлыкъгъа, кѳзлери кѳууанмагъанларын. Джюрек кѳыйналгъанлыкъгъа, не этгин, кѳайтаралмадыкъ фыргъауун кѳазауатдан аны эм багъалы адамларын.

Кѳарачайны тѳрюнде орналгъан огъурлу тау элге бир кесек заманга келген фашистле ёлтюрдюле Умарны, Ибрахимни да. Кѳырдыла башхаланы. Энди бу элге келиб, кѳартлыгъын ашырады кѳыйын джыллада бетин джоймагъан Аким да. Кѳрген болурсуз, талай кере элге келиб, ашхы кѳонакъбайланы огъурлу кѳонакълары болуб, ызына кѳайтханды ол джылладан сора ёмюрде юйленмей кѳалгъан Санин.

Джабама китабны. Алай а, кѳышны узун кечелеринде кѳрюннген сейир тѳшлеча, олтурадыла кѳатымда китабда джазылгъан адамла. Кими ышарады, джашаугъа разылыгъын билдире, кими кѳарайды меннге, айталмагъан сорууун джашыралмай: «Алай этиб кѳалай кѳойдунг? Азмы кѳыйналдыкъ, аз азабмы чекдик биз, бир бурху насыбны бизден кѳызгъанырча?» Даулайдыла менден насыб юлюшлерин, мен а не этейим, мадарым джокъду. Кѳыйын кѳзюу кеси ёлчелегенди хар бирине кѳууанчны, бушууну да. Не уа, кѳалай тыяйым сейир дуниядан бирем-бирем кетиб баргъан огъурлу кѳартланы? Не мадар этейик, джашау тамаша таурух тѳюдю.

Майна, кетдиле Зулкѳарнай бла Джарашты, Идрис бла Таугерий.

Гулоч таякъгъына таяна, элде аз кѳрюнюучю Шолланы ышарыб кѳрген бармысыз энди? Аны джарыкълыгъы тенглери бла бирге кетгендиле. Элчи джашла, кѳолларына сауут алыб, джаугъа кѳаршчы кюрешген заманда керпеслениб айланган Батрам, кѳайда эсе да он джылны тас болуб, элге кѳайтханды. Айланады элде, озгъан джашауну айланч джолларына муккур эскертмеча. Кѳуру Мусос афенди тынгылаучанды айтханына. Мусос а сауду, фитна-

лыгы, хыйлалыгы озады да, тынч элчилени бир кёзюде чамландырады. Шаулух ёлгенден сора, Ханымгъа тюбешгенди. Экиси да, не кюрешиб Нафисатны юйге чактыралмагъанлай, ма бюгюн да барадыла.

Тынгыладыкъ озгъан джашауну джырына, эжиуюне да. Джабдыкъ китабны. Алай а джашайды, джашнайды Джашау.

БАШЛАРЫ

Биринчи кесеги	5
Экинчи кесеги	178
Танышларыгъыз. (Эпилог орнуна)	244

ИБ 1209

Кубеков Билял Тауканович

КРУТЫЕ ДОРОГИ

Повесть

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов

Художник В. И. Бекетов

Худ. редактор М. П. Бертник

Техн. редактор М. Ф. Перепадя

Корректор К. А. Салпагарова

Сдано в набор 04.08.82. Подписано к печати 02.12.82. ВУ 28693. Формат 70x108¹/₃₂.
Бумага типографская № 3. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л.
10,8. Уч.-изд. л. 11,4. Тираж 2 000 экз. Заказ № 3774. Цена 85 коп. Карачаево-
Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 357100, Черкесск,
пл. Кирова, Дом печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография, 357100,
Черкесск, Первомайская, 47.

К 88

Кубеков Б. Т. Крутые дороги. Ставропольское книжное издательство. Карачаево-Черкесское отделение, 1982.

248 с.

В повести четко прослеживается путь становления главного героя Дакки из темного горца в преданного борца революции и мужественного защитника социалистической Родины от фашистских захватчиков.

С (Кар.) 2

К 4702260000—47
М 159 (03)—82 71—82